

MIRAS
میراث



МУРАДО
7 2022

БУ САНДА

Котби. Хөсрәү-Ширин
хикәяте

Нурмөхәммәт. Хиса-
мов. Йосыф-Зөләйха.
Тарихи драма

Мөсәгыйт. Хәбибул-
лин. Сөембикә ханбикә
һәм Иван Грозный.
Тарихи роман

Төрле авырулардан
дәвалау чаралары һ. б.

Болгар дәүләте ислам динен кабул итү



Болгар дәүләте ислам динен кабул итү

КУРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ



МИРСӘЕТ СОЛТАНГАЛИЕВ

Бөтендөнья татарларының
айлык әдәби-нәфис
һәм фәнни-популяр
милли журналы



Баш мөхәррир

Флун Мусин

Редакция коллегиясе

Сәлам Алишев

Миркасыйм Госманов

Әмирхан Еники

Дамир Исхаков

Һәнүз Мәхмүтов

Мөхәммәт Мәһдиев

Әхмәт Сәхапов

(баш мөхәррир урынбасары)

Индус Таһиров

Нурмөхәммәт Хисамов

Мансур Хәсәнов

Әнвәр Хәйри

(жаваплы сәркәтип)

Рушан Шәмсетдинов

Марсель Әхмәтҗанов

Редакция советы

Төлгат Абдуллин (Алабуга)

Разил Вәлиев

Камил Вәлиев (Мәскәү)

Владимир Гаврилов

Равил Гайнетдин (Мәскәү)

Ринат Галиев (Әлмәт)

Надир Дәүләт (Төркия)

Мирфатыйх Зәкиев

Фәрит Иделле (Германия)

Василий Лихачев

Мирза Мәхмүтов

Марат Мөлеков

Темимдар Мохит (Япония)

Хәләф Низамов

Азадә-Гайшә Рорлих (АКШ)

Рөстәм Садри (Австралия)

Фәндәс Сафиуллин

Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)

Марсель Таишев

Төлгат Тажетдин (Уфа)

Окан Таһир (Финляндия)

Рафаэль Хәкимов

Рифкат Шәрәфетдинов

© «Мирас», 1992 ел.

«МИРАС» 7 (8) 92

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН

ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты,
Татарстан мәдәният министрлыгы, Татар
«Мирас» Фонды Советы, Татарстан газе-
та-журналлар нәшрияты, редакция-
нең берләшкән иҗат коллективы.

БУ САНДА

ЖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК МӨНБӘРЕ

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Әйдәп бару-
чы бул, «Мирас»!..... 3

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ. Хөсрәү-Ширин хикәяте (Дә-
вам)..... 4

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Безнең юлыбыз 27

ШИГЪРИЯТ

РОБЕРТ ӘХМӘТҖАН. Болгар фраг-
ментлары. Поэма..... 35

«МИРАС» СӘХНӘСЕ

НУРМӨХӘММӘТ ХИСАМОВ. Йо-
сыф Зөләйха. Тарихи драма..... 38

ИСЛАМ ДИНЕ ТАРИХЫННАН

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕТДИН.

Ислам дине — нинди дин? (Дәвам) 53

ӘНВӘР ХӘЙРИ. Рухи мәдәниятебез-

нең чишмә башы..... 56

Ел башы көне һәм гашурә көне..... 58

ЧИТ ИЛЛӘРДӘГЕ

МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ

КАМОЗАВА ИВАО. Татарлар Япони-
ядә..... 59

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ
ҺӘМ МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ

РИФКАТ ӘХМӘТҖАНОВ. Биләр
(Бүләр) топонимы һәм татар халкы-
ның оешуы турында..... 64

ТАРИХИ МИРАС

ИСКӘНДӘР ИЗМАЙЛОВ. Томанга
төрелгән тарих..... 67

ТАРИХИ ХӘЗИНӘ

ЗӨФӘР БӘШИРОВ. Печән базары мә-
чете..... 75



Тышлыкның беренче битендә РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ рәсеме. Тышлыкның икенче, өченче һәм дүртенче битләрендә ЗӨФӘР БӘШИРОВ фоторәсемнәре.

АВЫЛЛАР ТАРИХЫ

СӘЛАХ ШӘРИФ. Чалпы авылы тарихы..... 81

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

МӨСӘГҮЙДЬ БИНЕ МОСТАФА ЙОРТЫШИ. Тыйбб китабы (Дәвам)..... 85

«МИРАС» КИТАПХАНӘСЕ

МӨСӘГҮЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. Тарихи роман (Дәвам)..... 87

«ШУРА» ЖУРНАЛЫ БИТЛӘРЕННӘН

Милли мәзәкләр.....108

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА

Хроника, вакыйгалар, фактлар.....110

«МИРАС» ПОЧТАСЫ

Укучы хатлары.....111

РЕЗЮМЕ

Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлегә.....112

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренад Галимуллин, Флера Гыйниятуллина, Гәнүз Мәхмүтов, Тәңзилә Мусина, Лилия Сәхапова, Рушан Шәмсетдинов, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллегә, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бәхәслә фикерләрнең корректлылыгы өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми. Борынгы текстлар хәзерге әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы—73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясе—бер елга 14 сум 40 тиен. Безнең адрес: 420084, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. а/я № 44.

Телефон: 32—21—86.

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын Татар «Мирас» Фондының түбәндәге исәбенә күчерә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 300700840, МФО 265016, в коммерческом Татсоцбанке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. Валютный счет: а) USD WANK OF NEW YORK, NEW YORK 890—0055—014 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0109 USD (американские доллары)

б) DEM BAUERIS HE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ ОЗОЗ ДЕМ (немецкие марки) для благотворительных целей Татарского Фонда «Мирас».

Производствого бирелде 8.05.92. Басарга кул куелды 3.07.92. Кәгазь форматы 70x108 1/16,2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 9,8. Исәп-басма табагы 10,0. Заказ В-216. Тиражы 9757 данә. Бәясе 1 сум 20 тиен. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

ӘЙДӘП БАРУЧЫ БУЛ, «МИРАС»!

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ, академик:

«Мирас» татар халкының мөстәкыйльлеге өчен көрәшкәндә үзенә урын тиз табар дип уйлыйм. Аның тирәсендә халык мәнфәгатьләре өчен көрәшүче галимнәр, язучылар, журналистлар тиз жыелыр.

«Мирас» Татарстан Фәннәр академиясе төзелүдән алдарак чыга башлады. Алга таба әле ул, Академия оешкач, гуманитар фәннәренә алга таба үсешенә дә йогынты ясагач.

Журнал редакциясенә теләкләрәм шулар: журнал редакциясе татар теленә формалашу һәм үсү тарихы проблемаларына да игътибар бирсен иде. Безнең телебез тарихы искиткеч бай. Аның юлында күтәрелешләр дә, фажиғалә чорлар да күп булган. Хәзергә замандашларыбыз аларны белсен, уйланын, гыйбрәт алын. Бу жәһәттән, журнал битләрендә «Телебез мирасы» дигән даими рубрика алып барылса да ярар иде.

Шуны да искәртеп узыйк: татар халкы — төрки кауеменә аерылгысыз бер кисәге. Журналда татар халкының тарихи, икътисади, рухи мирасы турында фикер йөрткәндә шушы тарихи һәм этник туганлыкны гел күз алдында тотасы иде. Журналның авторлары арасында мин үзебезнең төрек, үзбәк, казакъ, әзәрбайжан, төрекмән һәм башка милләт галимнәренә, язучыларының мәкаләләрен, әдәби әсәрләрен күрергә теләр идек.

Төрөк дөнъясы латин графикасына күчүгә таба юл алды. Күптән түгел Төркиядә булып узган Төрки халыкларның халыкара конгрессында бердәм рәвештә шушы фикергә килдек. Бу күчеш, безнең күз аллавыбызча, бик җиңел генә булмаячак. Кириллица һәм гарәп язуында булган рухи мирасыбызны латин графикасына күчерү зарурлыгы туа. Журнал бу юнәлештә дә актив булып дип өмет итәм. Хәзердән үк журнал битләрендә латин алфавитында аерым текстларны бастырып, укучыларның күзен шул имляга күнәктәрә тору әйбәт булып иде. «Мирас» журналы безнең татар мәдәнияте тарихында беренче фәнни-популяр басмалардан. Алга таба, үзебезнең милли Фәннәр академиясе дә тулы көчкә эшли башлагач, бәлки «Мирас» гуманитар фәннәр буенча аерым журналлар оештырып, аларны юлга салу кебек саватлы эшкә дә үз өстенә алыр?

Кыскасы, киләчәктә чыга башлыйсы фәнни журналларыбызның атасы, әйдәп баручысы булырга насыйп булсын сиңа, «Мирас»!



ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ

Носра-Ширин хикаяте



Рәссам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ

ШИРИННЕН ЮЛ ЙӨРЕН,
ЧИШМӘ ЯНЫНДА ТУКТАГАНЫ

Килик инде Ширингә. Ул тотып юл,
Ничә таулар ашып, кичеп ничә күл,

Бер үргә, бер түбәнгә, бер тигез-төз
Килә, төшми атыннан төн вә көндез.

Егетләрдәй бу хур шүрләми төннән,
Бары ир дип уйлый һәр аны күргән.

Чабадыр бер саладин бер салага,
Салып ялгыз башын ошбу бәлагә.

Кеше күп булса юлда, китә бер ян,
Юырта тын үзәннән, тау-чагылдан.

Оча ул бер минут тындырмый атны,
Жәеп Хөсрәү өчен колач-канатны.

Исендә шул Шавур әйткән юл уңы,
Сорый гел шаһзадә торган урынны.

Нәкъ ундүрт көн ярын эзләп чабыштан
Бу — тулган ай кебек якты көмеш төн

Арыды бик, нәфис бәгъре өзелде,
Бөдәннәре авыртты һәм сызылды.

Тагын таң сакчысы башын күтәрде,
Караңгылыкны дөнъядан китәрде.

Төмамән ул сары гөл¹ бүркән ачты,
Бөтен нәркәс күренмәс булды, качты.

Күренде бер яшел дала — тигез, дәү
Вә шундагы хисапсыз чишмә-кизләү.

Ширин мескен арып-талып чирәмгә
Килеп ауды: төмам якын үләргә.

Тәне хаста булып юл имгәгендә;
Яңак сулган чәчәктәй эссе көндә...

Каранды кыз: кешесез һәммә дүрт як,
Күренми бер авыл, йорт яки торлак.

Иярдән төште ул, тынсын атым, дип,
Азаплы булды бу юл, максатым, дип.

Утырды да берәз шунда, алып тын,
Су кәрмәкне теләк итте, салып тун.

Уе таркау, чәче тузган — уе тик,
Чөчен кызганып «ай да вай» диде күк.

Атын бәйләп агачка, җимле жиргә,
Суга керде йөрәген сүндерергә.

Болытка качты ай көнчелегеннән,
Тоньк су нурга тулды ай йөзеннән.

* Дәвам. Башы журналның 1992 елгы 5, 6 сәһнәләрендә.

Кара кеш тик чече, бәдән — ак ас нәкъ,
Яңагыннан чәчәкләр алмыш үрнәк.

Сула чәчәк аңар су житмәгәндә,
Тагын балкый тарыса чишмәләргә.

Ширин кәргәч суга, якты йөзендин
Нур алды ошбу чишмә гүя көндин.

Чәче гөлгә чәчеп мускус вә гамбәр
Суга чыкты нәбат, шикәр вә кантьләр².

Тәмам ул саф бу суны хушбуй кылды,
Гүя шулчак кунак килгәнне белде...

ХӨСРӘУ, ҺӨРМУЗДАН КАЧЫП, ӘРМӘН ИЛЕНӘ БАРГАНДА ШИРИНГӘ ЮЛЫККАНЫ

Низами фарсыча шул кыйссасында
Болай дәвам итә Хөсрәу хакында:

Бар Әрмән иленә дигәч Шавурга,
Өмер биреп Ширинне тиз табырга,

Көеп калды, көнем кайчан туар, дип,
Бу ярсызлык төне кайчан узар, дип.

Булып тыштан гаять тә ул хольклы
Атага хезмәт итте тутрылыклы.

Атасы да сөенде, калды таңга
Һәм углы исменә суктырды тәңкә.

Ерак илләргә бу тәңкә иреште,
Үкенде шунда шаһ: куркуга төште.

Үзе — карт бүре, углы — яшь арыслан...
Тәхет китсә кулыннан, шаһка ни сан?

«Егет — уйчан. Ләкин уйчан — ни уйлап?
Кыймакчымы миңа мат, шахмат уйнап?»

Һәм әйтте шаһ: «Котылым бу яганнан,³
Бозылыр ау чөяр кошың яманнан».

Озак уйлап, үзенчә әйтте ул бер:
«Белеп булмый ни уйнар, — дип, — бу тәкъдир.

Ләкин чынлыкта кем мәкерне белмәс?
Бу дөнья шахматында кем җиңелмәс!»

Бөек Мобед белә иде бу эшне
Вә Хөсрәүгә: «И, шаһ, — диде, — тиешмен

Мин әйтергә: сәгадәт йолдызыңны
Болыт каплый ки, саклый күр үзеңне.

Атаң үчле сина — кыл чара, зинһар,
Күренми тор берәз, бер илгә син бар!»

Зирәк Хөсрәу тиз аңлап эшне: «Монда
Бу хәл чыкты, — диде, — жайсыз чагымда...»

Чабып кайтты да кирмөнөнө,⁴ шунда
Чураларга⁵ хәбәр итте барын да.

Сарайдагы сихерле күз, йөзе ай
Гүзәлләргә дә әйтте ул бер уңай:

«Менә хәзер чыгып, менәм мин атка,
Булырмын сахрада бер-ике атна.

Шул арада килеп чыкса ул ай йөз,
Аты булыр тавистай, исме Шәбдиз.

Аны каршы алып, гыйззәт вә хөрмәт
Кылыгыз, ул миңа жаннан да кыйммәт.

Аңар хуш килмәсә әгәр бу кирмән,
Теләсә күңле сахраны, бу жирдән

Далаларга чыгып, сәйранда булсын,
Чәчәкләрне күреп, күңле ачылсын.

Теләсә ул тигез жирдә йә тауда
Аның өчен корыгыз бер сарай да».

Сүзен дә ул, эшен дә төмам итте,
Алып нәгәрләрен⁶ атланды-китте.

Туры Әрмәнгә китте юл уңае,
Сөләйман тик, юлы нәкъ жил уңае.

Ике туктауны бер иттеләр атта
Карый-карий: «Кугын юкмы,— дип,— артта?»

Һәм атлары арыды шул урында,
Гүзәлебез башын юган болында.

Боярды шаһзадә колларга: «Туктыйк,
Бер ашап, ат ял иткәч, кузгалыйк тик».

Үзе ялгыз китеп бер юнәлештә,
Куаклардан узып, су күрдә — чишмә!

Сөйкемле бер шәхес күрдә ерактин:
Арысландай аты нәкъ бер кара төн.

«Миңа булса иде ошбу ике зат,—
Диде шаһ,— бу гүзәл кыз һәм житез ат!»

Ә кыз исә гафил, уйлый: «Тагын да
Бу дөнъя,— дип,— минем зодиагымда»⁷.

Була бит хәл гашыйкка килә мәгышукъ,
Ә ул йоклый — аның исендә дә юк.

Белексезгә бәхет ярдәм кылалмас,
Йә ахмаклык, йә гафиллек казыр баз.

Ашыкмый килде атта, торды туктап,
Яшертен бакты: «Кемгә соң булам тап?»

Күрә ки, суга кермеш бер көмеш тән;
Аты үрдә — иярләре көмештән.

Бадәм⁸ тошы гүя гөләп эчендә,
Юына гөл бәдән нур чишмәсендә.

Гүзәл зат нурлы бер казна сымандыр,
Ике толым — ике сакчы еландыр.

Күреп чишмә эчендә шундый йөзнә,
Бу шаһзадә алалмас булды күзнә.

Күңелне тетрәтә кызың каравы,
Йөрәкне көйдерә анар⁹ яңагы.

Багып бәллүр шикелле якты тәнгә,
Алып бәллүрдән утлар, якты җанга.

Карашын сизмичә Хөсрәүнең ул гөл,
Ул ай чәчен тарауда булды мәшгуль.

Ниһаять, сискәненп, күзен йөгертте,
Багып шунда, күзе Хөсрәүгә төште.

Күзен сөртеп: «Бу зат,— дип,— чыкты кайдан?»
Матурлыгын күреп таң калды, хәйран.

Оялды кыз егетнең карашыннан.
Уйлап инде ни эшләү чарасыннан,

Ширин бик тиз үзенчә юлны тапты:
Болыт кебек чәчен ай тәнгә япты.

Чәчәгенә ябып мускуслы чәчләр,
Эбануска¹⁰ төрелде гүя мәрмәр.

Күңелдән әйтте Хөсрәү: «Йә, барыйммы?
Пәриме, кызмы ул — сорап карыйммы?»

Янә әйтте: «Оялыр ул йөзе — көн,
Торыйм берәз, чыгар ярга бу мескен.

Бу хәлендә якын бару — бу эшме?
Чын ирләргә шулай кылу тиешме?»

Сабыр кылды, табып инсаф үзендә,
Чөердә беравык кыздан йөзен дә.

Әдәпкә үз жанын тәмам кол итте,
Фикерне башка эшкә мәшгуль итте.

Ширин чыкты судан, тиз-тиз киенде,
Ашыкты, шунда ук Шәбдизгә менде.

Күңеленнән уйланды: «Бу егет кем?
Әдәпме саклады бер-бер белешем?»

Гажәп түгел, әгәр бу булса ярым,
Ә булмаса? Сәбәпсездән янарым.

Ишеттем бит, киёмнәре ләгыль, дип,
Әгәр ул булса — ник ләгыль түгел, ник?»

Аңар бит әйтмәделәр: юлда шаһлар
Киём алмаштырыр да жанны саклар.

Күңел әйтте жанына: «Кил, кал инде,
Чәчәгенне шикәр-балга сал инде!»

Ләкин жан гакылы сакта зирәктер,
Күңелдән ул берәз мәгънәләрәктер.

Вә жан әйтте: «Ният кылма җиңелне,
Моңы ташла, качып кит, тот сүземне.

Бу улмы, йә түгелме — мин беләлмәм,
Ике әрлеккә¹¹ мин сәждә кылалмам.

Барыйм мин үз юлымнан һәм бер Алла
Ни язса, нәкъ шуны күргәймен алда».

Шул уйларда тынычлагач күнелне,
Ул атка камчы орды — узды жилне.

Фәрештәне алып качкан дию тик,
Югалды күздән атлы кыз «ду» итеп.

Карады шаһ, судан чыкты бугай, дип,
Ләкин берни дә күрмәде — ул ай юҡ!

Никадәр бай егет инсаф — акылга,
Ләкин нәрсә килеп чыкты ахырда!

Чабып дүрт якка һич тапмады ярны,
Көеп бәғъре, югалтты һуш-караны.

«Ничек соң ул югалды — жилме булды?»
Дигән уйда егетнең күнле сулды.

Төшөп чишмә ягасында атынын,
Жаны янып шул кызын хәсрәтендин,

Егет гаувас¹² кебек суга сикерде,
Чумып, ярын алып чыгар шикелле.

Күңеле кош булып сайрый тирәктә:
«Кая ул сәрвием?» — дигән теләктә.

Теләп Шәбдизне менгән тулган айны,
Канатлары каракоштай һомайны¹³,

Уйлый шаһ: «Ул — кара карга, лачын — мин,
Ук атты ул йөрәккә, калды зур мин.

Бәхет карга канатыдай карангы,
Хәзер шуннан миңа кайгы да кайгы.

Бу хәл арка талын кәкрешкә кылды
Һәм уктай буй жәя төсле бөгелде.

Көеп күңел төбенән әйтте: «Уф!» — дип,
«Тоташты бит бу жанга сүнмәс ут», — дип.

«Яшәрмәс бу өметемнең куагы,
Корытып яшә сабакны, яр югалды.

Ярымны күрми яшә кипмәс күземнән,
Бу хәсрәт алды канны ал йөземнән.

Юлыккан да идем инде моратка,
Хата кылдым — ярым очты еракка.

Чәчәкне алда чакта өзмәдем мин,
Ул очты китте, хәтта сизмәдем мин.

Миңа салды күлөгәсен һомай кош,
Миңа һәрчакта булмады уңай эш.

Күземне аннан алдым — ташка салдым
Вә шул ташта күлөгә төсле калдым...

Бу көннән соң кибенмәс бер эчергем,¹⁴
Аны эзләмичә гомрем кичермим!

Төшәмме соң, өнемме бу, хыялмы?
Башыма да китермәдем бу хәлне.

Күзем чишмә төбөндә күрдә бер гөл,
Жаным шундук эреп, булды аңар кол.

Хәзер юк ул күз алдымда багырга,
Йөрәгем тач утын учак ягырга.

Кем әйтте соң: чөөр йөзне бу гөлдин!
Табып бәхтем, гөлен жуйдым үзем мин.

Пышылдады колакка кайсы шайтан:
Күзең ал күңлең алган мәгъшуканнан!

Маһир идем сабырда һәм гамәлдә
Сабыр чамам китеп барды бу мәлдә.

Бу көннән соң ягам гыйшык учагын,
Гыйшыкта яндырам сабыр кушагын.

Әгәр ул чишмәдән эчсәм шәрабын,
Ашамас идем үз бәгърем кәбабын.

Нәсихәт ал теге һинди¹⁵ сүзеннән:
Хәзинә тап, сыйла, сыйлан үзең дә.

Бу дөнья багына килгән адәм, бәс,
Аның жимешләрен жийсә, үкенмәс!

Бүгеннән ваз кичәм бүтән кызыктан,
Кирәкми дөнья һәм хәтта газиз жан!

Кыйнармын мин тәмам көн-төн үземне,
Йөрөп тапканчы жирдән ай йөземне.

Әгәр тапсам шулай дәрман бу чиргә,
Читен эшем жиңел булгай гомергә».

Йөрөп чишмә тирәсен кат-кат айкап,
Табалмый кыз эзен эзләде байтак.

Елады аз, ләкин күп булды зары,
Жаны көйде, китеп күңел карары.

Ачынып, «аһ» итеп һушсыз да булды,
Агарды ал йөзе, гөл төсле сулды.

Чинар тик, гәүдәсе жиргә сыгылды,
Бераз яткач кына һушы жыелды.

Һәм әйтте: «Белмәдем, бу адәмиме,
Йә булмаса, гажәеп бер пәриме?

Эшем начар, пәри булса әгәр дә;
Пәриләр күп була бит чишмәләрдә.

Сөйләсәм мин моны чыгар яманат:
Сөяр икән дип Хөсрәүне пәризат!»

Бу өлкәдә дан алган тик Сөләйман
Һәм ул тыйды бу эшне — язды фәрман.

Башыннан уй узып ошбу рәвештә,
Күңеленнән кылып язмышка шелтә,

Өметсезлектә кайтып ул лагерьга,
Боерык бирде юлга кузгалырга.

АЛТЫНЧЫ БАБ

ШИРИН ХӨСРЭҮДЭН АЕРЫЛЫП МЭДАИНГА'О КИЛГЭНЭ

Фэлэк шундый — эшендә ул борыннан
Кызык тапмыш һаман ошбу уеннан:

Берәүгә мал бирә — хезмәт соңында,
Икенчегә — газап-михнәт соңында.

Чәнечкесез кызык юк, ди чәчәктә,
Ләкин кайсын тотып та булмый — чәнчә.

Аерылу соңында шәп кавышмак,
Кушылгандай була шикәргә каймак.

Кылып шаһны гажиз, тотты Ширин юл,
Гөнаһлардан ерак кылды үзен ул.

Йөз аен каплаган иде болыт чәч,
Ширин ачты йөзен шәһәргә кергәч.

Кешеләрдән сорап барды сарайны,
Бу жирләргә ризык тартты бу айны.

Житеп Хөсрәү сараена ахырдан,
Сүз әйтмичә Ширин төште атынан.

Вә күрсәтеп чураларга йөзекне:
«Күрергә дип килүем, — диде, — бәкне».

Чуралар башлыгы тешләп иренен
Кабул итте: сарайга керде Ширин.

Аңар хөрмәт кылып Хөсрәү дигәнчә,
Өзер торды болар хезмәтчеләрчә.

«Килер, — диештеләр, — шаһзадә тиздән»;
Гүя күрше кыз ут алырга кергән!

Кабынгач бер заман ал таң чырагы,
Авыр хистән сызып янды йөрөгә.

Сизеп хәлне, тотындылар болар да:
«Кәеф ничек, ни әхвәл?» — дип сорарга.

«Арып-талып ни жирдән килдегез сез?
Йә калдыгызмы сез йортсыз-нигезсез?»

«Озак, — диде Ширин, — хәл аңлатулар,
Менә килер дә Хөсрәү безне тыңлар.

Шаһиншаһтан белерсез төп-төгәл сез,
Танышырсыз эшем-хәлем белән сез.

Ләкин атны карагыз рәнжетүсез,
Тора ул миллион сум бер дә кимсез.

Кунакмын шаһ килеп житкәнче сездә».
Алар булды канәгать ошбу сүзгә.

Атын бәйләп аранда, салдылар ут,
Ләкин Ширин йөрәгендә — янар ут.

Чәчәк атты ишетеп шаһ сүзен бер,
«Ял итәм»,— дип юатты үз-үзен бер.

Утырды бер көлеп ул, бер моңаеп,
Уйладылар алар аны кома,¹⁷ дип.

Ширин үзен-үзе тотты аларча,
Сөйләде сүз, кыланды комаларча.

ШИРИН ӨЧЕН САРАЙ ТӨЗЕ. II, ШИРИН ШУНДА БАРГАНЫ

Алар белән берәз шулай утыргач,
Каты кайгы жанын моңга тутыргач,

Ширин торды, төмам аңлады шуны:
Яры белән ничек аймылышуны.

Димәк, Хөсрәү атасыннан өреккән,
Сунарга дип Әрманстанга киткән.

«Табылмады минем дөрткә бу дәрман,
Жиңел эшем авырлашты төмамән».

Гыйшык дәрте бөтен бәгърен ут итте,
Уй-хәсрәте түбән жиргә утыртты.

Юлыккан ул сөйгән ярга юлында:
Су кермәгән, ә кергән утка шунда.

«Жиде икълим шаһы Хөсрәү, димәк, шул!
Ни кызганыч, бигүк тыйнак икән ул»,—

Дигән уйда, үкенеч, кайгы, гамьдә
Утырды шым гына ул моңсу хәлдә.

Сабыр итте — ничә көн жан көенде,
Акыл артты — сагыш басты күңелне.

Йөзем саргаймасын, дип ошбу эштән,
Үтенде ул сарай салырга таштан.

«Чәчәк-гөлләр утыртып баг эчендә,
Булыр иде һәмишә үз эшемдә.

Мине язмыш китерде бу урынга,
Сусыз гөлмен — йөз тотам мин сулырга».

Шулай дигәч, чуралар әйтте: «И, хур,
Эремә шәм кебек — мәжлескә син нур.

Ширин өчен, ясагыз саф һавада
Матур сарай, дип әйтте шаһзадә дә.

Әгәр фәрманласаң, кылып карар без,
Ясыйк тауда сарай, жаен табарбыз».

Ширин әйтте: «Бу мәслихәт, булыр шөп,
Табыш оста, бу эшкә тиз керешсәк».

Чуралар башлыгы үчлекле булды,
Төзүчене чакырып, хәйлә корды.

Һәм әйтте: «Килде безгә бер сихерче,
— Көям Хөсрәү өчен күптән,— ди, күрче!

Әгәр ул — бас! — дисә, һәркем басадыр.
— Бие! — дисә, гүя һәркем шашадыр.

Әгәр, — әйләнмә! — дисә, күк тә туктар,
Кыямәт көнгәчә бар дөнья йоклар.

Шуңар кирәк иде сарай корырга,
Ләкин эссе һавалы бер урынга.

Янына килмәсен беркем йөрергә,
Өйрәнмәсен кеше аннан сихергә.

Табып урнын, хәбәр ит безгә, шуннан
Сарай өтмәллә. Тормабыз хакыннан».

Аңарга бирделәр алтын-көмешләр,
Һәм әйттеләр: «Әшендә бул хәзер, бар!»

Күреп шунча сәмән, оста сөөнде:
— Тәмам сезгә кирәкчә ясыым инде.

Чыгып илдән, жәһәт кылды хәрәкәт,
Үзән узды, дала гизде, ниһаять,

Күрә бер жир — һавасы гүя әфьюн:
Яшь углан картаер, тордисә ун көн.

Ясады йорт-сарай нәкъ шул урынга,
Болай, оҗмах кебек карап торырга,

Ләкин тәмуг һавасыдыр эчендә:
Шушы бина торак булды Ширингә.

Ширингә бирделәр ничә каравыш¹⁸
Бөтенесе яшь, акылсыз, кара — буш.

Ширин «Сарай», дигән зинданга килде;
Гүя ташларга гәүһәрләр сибелде!

Якын өмет белән ул керде шунда,
Утырды ничә ел яр кайгысында...

ЖИДЕНЧЕ БАБ

ХӨСРӘУ МӨҖИНБАНУ КАТЫНА КИЛГӘНЕ

Тегс чишмә яныннан китте Хөсрәу,
Бу хәл хәсрәткә булды ялкын өстәү.

Күрә торып югалткач шундый ярны,
Күңелсез һәм авыр хис басты жанны.

Бераздан тик юанды: «Алда таң, — дип, —
Бурычлы син, и яңгыр, яумасаң, — дип, —

Барам мин көнчыгышка, шунда таң, нур,
Туар көнем минем алда, өмет зур!»

Йөрөп шул уйда, Әрмән тауларында,
Үзен күрде Ширин жәйләүләрендә.

Чәчәк кебек булып тауларга ашты,
Сәламен җил алып, Иранга чәчте...

Гамәлдарлар¹⁹ боларга каршы барды,
Гаять тә күп тавар-әйбер чыгарды.

Биреп Хәсрәү бүләк, сый, күчтәнәчне,
Күңелләрен чәчән сүз белән ачты.

Халык күрде — бу шаһ юмарт, матур, сау,
Сөйләнелде һаман «Хәсрәү» дә «Хәсрәү!»

Чакырдылар аны — керде шул илгә,
Ничә көн кунды, бәйрәм итте бергә.

Ахыр, аннан чыгып Муганга²⁰ житте,
Муган халкы данын Әрмәнгә илтте.

Мөһинбану шаһиншаһ килгәнәннән,
Хәбәр алгач та бу Муган иленнән,

Хәзерләде тиешенчә бүләкне,
Алып чыкты иленнән бар иләтне.²¹

Килеп күп мал-тавар белән, тиешле
Әдәп саклап, кылып хезмәт, күреште.

Урын күргәзделәр, барып утырды.
Бүтәннәр бар да басып, кул кушырды.

Сорады шаһ утыргач: «Хәл ничек? Шәт,
Китергәнмендер сезгә күп мәшәккәт?»

Чакырмаган кунак без каршыгызда,
Тимер тарак авыртмас башыгызга...»

Мөһинбану эреп йомшак бу сүзгә:
«Кылым корбан, — диде, — жан-тәнне сезгә».

Басып торды жир үпкәч, каршысында,
Дога кылды бөтен чын-ихласында.

Гадилеге бу шаһның күңлен алды,
Аңа хезмәт итеп, шатлыкта калды.

Бер атнага кадәр ул шаһ катында
Булып, тотты аны үз дикькатендә.

Вә бер көн әйтте: «И, олуг шаһиншаһ,
Ничек булыр әгәр шыйлыкка²² чаксак?»

Рәхим итеп, шаһым сәхрәгә чыкса...
Улыс-илем шаһын күрмәде, юкса.

Әгәр бу хакта төптән уйласагыз,
Нәгәрләрне дә берәз сыйласагыз...»

«Ярый, — диде, — мәлик, ихтыярыгыз,
Чакырган жиргә, әлбәттә, барырбыз...»

Мөһинбану вә Хәсрәү чыкты атта,
Әзерләнгән иде һәртөрле аш та.

Яшел мөйданга кордылар тәхетне,
Утырды шаһ — матур, яшь һәм бәхетле.

Алып кулга жамаяк-тустаганнар,
Күп әйттеләр күңелле тостлар аңар.

Чаганә,²³ чәң²⁴ вә бәрбит²⁵ чалды мөтриб²⁶
Күңелләргә сөөнеч салды мөтриб.

Чишелде телләре — тутый кебекләр,
Онытты рәсми чинны хәтта күпләр.

Күңел ачкач озын көн бергә-бергә,
Вақыт житте торакларга керергә.

Һәм эндәште Мөһинбану: «Кадерлем,
Кунакларга әйбәт урын хәзердер.

Кышын анда ачабыз без күңелне,
Һавасы саф, рәхәт, салкынча җилле».

Җавабын бирде Хөсрәү: «Яхшы, бик шәп».
Урынлашты берәздән шунда ипләп.

Аранга тулпары илтәп куелды,
Шаһ өчен бер урын-тәхет корылды.

Мөһинбану кунакчыллыкта булды,
Хозур һәм мул хәзерләде табынны.

Тышыннан шаһ гүя бик шат күренде,
Эчәннән. аһ. аны хәсрәт кимерде.

ХӨСРӘУ КӘЕФ-САФА КЫЛГАНДА АНЫҢ НӘГӘРЕ ШАВУР КИЛГӘНЕ

Утырмакта бу шаһ бер мәл табында,
Күңел ачу кирәге һәр ягында.

Кыла хезмәт аңар якын нәгәрләр,
Надимнәр²⁷ сүз белән түгә шикәрләр.

Юаныч эзләде шаһ шул гадәттән,
Алар әйткән мәсәлдән һәм мәзәктән.

Тост әйтә бер-бер артлы күп хадимнәр,
Гыйрак газәлләрен укый надимнәр.

Анда вә монда мангалга ягалар,
Хуш исле шәмнәре шунда яналар.

Гүя әйләнде бар дөнья күмергә:
Бу шатлыкта яналар бар да бергә.

Ничек чыкса бу мангалдан төтеннәр,
Шулай чыга, югала төн вә көннәр.

Кабынды төрле җирдә төсле шәмнәр,
Кышын шулар гүя рәйхан вә гамбәр.

Кызыл мәй шаулады үз дөгъвасендә,
Аваз салып әтәчләр шивәсендә.

Чичәннәр зур ярышка чакырылды,
Моның өчен урыннар да корылды.

Кылып корбан тавык, аккош, каз-үрдәк:
Кыен санын аларның хәтта белмәк.

Анар, пестә,²⁸ бадәм, алма, тораңгы²⁹
Өелде мул булып, тулды түр алды.

Китерде мәй хадимнәр — ал, кызылны,
Надимнәр сөйләде мәзәк-кызыкны.

Аваз салды берәү: «Мәжлес төзелде!»
Күңелләр хуш булып, күзләр сөзелде.

Аһәң бирде курай һәм чәңе бергә,
Үкенде килмәгәнгә хәтта Зөһрә!

Утырды төн ката шатлык эчендә
Болар тост әйтешеп, кыстап эчәргә.

Йә, нинди шәп тереклек багы-гөлзар,
Кинәт исмәсә ызгыр көзгә жылләр!

Ни шатлыклы урындыр дөнья багы,
Нигезендә ләкин юк тотанагы.

Яшәү-балдыр. Күп анда татлы ләززәт,
Ләкин соңында бар чир, кайгы-хәсрәт.

Ерактыр бу гомер бик мәңгелектән,
Көчөбез житсә, качмыйк изгелектән...

«Төн үтте һәм көн үтте-бетте эз юк!
Эзе калды дип уйларга нигез юк.

Белик бүген гомернең уртасы, дип,
Ерак түгел зиярәт киртәсе, дип.

Кил инде, бер кичен тагын булыйк шат,
Исән булмакка язмыш бирде форсат.

Йокыдан ваз кичик бер төнгелеккә,
Вакыт килер — ятырбыз мәңгелеккә»,

Дип утырмыш иде шаһзадә шул төн,
Көйләр тыңлап, сизеп шәраб куәтен,

Ниһаять тә булып шат һәм күңелле,
Кинәт Шавур табынга килде керде.

Ишектән бакты шаһ барны дөресләп:
— Керимме, — дип сорады соңра рөхсәт.

Сикертердәй иде шаһны бу шатлык,
Ләкин тотты үзен акыллы шаһ нык.

Боярды тик: «Шавур остаз бу. Керсен!
И, гыйшкым калыгасен салган кешем син!»

Диде: «Йә, әйт, ничек үтте бу айлар?
Ә мин көтәм кайчан килер сөйгән яр.

Өмет вә кайгы берләшкән көнендә,
Йокың качып, булыр юлда күзәң дә.

Вә язмасын күзәңне юлда тотмак,
Гомерне киметер ул кайгы йотмак.

Көтеп тормакка калгач хәл — начар эш!
Гапыйклар һарвакыт шуңар дучар ич!»

Шавур остаз кереп кулын кушырды,
Урын күрсәттеләр — барып утырды.

Ишарә итте шаһ — чыкты нәгәрләр,
Сорады шаһ: «Тагын нинди хәбәрләр?»

Утырганнан Шавур тиз үрә купты,
Дога кылды, шаһ алдында жир үпте:

«Моратыңа сәгадәт якчы булсын,
Бөтен барлыгың гел яхшы булсын!

Сорар булсаң: ниләр кичте башыңнан? —
Яшермичә сөйләрмен барчасыңнан.

Күчим сүзгә — бар эштә бойрыгың көч,
Эш итмәм мин сүзеңне сындырып һич!»

Сөйләп бирде барын баштанаяк ул:
Ничек үтеп азаплы һәм озак юл,

Тоташ ялгыз гизеп йә тау-чагылдан,
Йә гел урман, чәчәк-гөлләр багыңнан,

Житеп кызлар күңел ачкан урынга,
Торып иртән нәкъшә ясау турында;

Колак кагып ничек ике сурәттән,
Тагын ясап куйганын көн дә рәттән;

Ничек терәткән соңгы сурәтне,
Ширингә шунсы кылган тәэсирәтне

Бәян итте, барын хикәя кылды
Вә Хәсрәүнең уты тагын ягылды!

Янә зарый кылып әйтте: «Шавур, без,
Кабат инде аны ничек табырбыз?»

«Мөһинбану терәк безгә вә ярдәм
Кылып, бәхтең тора сиңең аңардан.

Төзәп максатка, нәкъ укчы, эшемне,
Тутырдым уй белән мин теркешемне.³⁰

Корып хәйлә жәясен һәм, куеп жан
Ук аттым мин, табым дип шаһка дәрман.

Менә шуннан мин ул гүзәлне таптым,
Яңагы ал бу сәрви серен ачтым.

Йөзе көн һәм чәче төн тикне күрдем,
Болытара кояш кебекне күрдем.

Күзе нәркис, кабаклары бадәмдер,
Бадәм тошы кебек сап-саф бәдәндер.

Бу тән чиксез ерак ир-ат күзеннән,
Үзе генә күрәдер көзгесеннән.

Чәче билдин, биле матур чәчендин,
Теле татлырак исме мәгънәсендин.³¹

Менә шул фәтнә — бердәнбер жиһанга —
Күреп шаһ рәсемен үз итте жанга!

Вә мин әйттем: тиз үк чык юлга, ай йөз,
Эшен уңар, иярле булса Шәбдиз!

Шушы хәйлә белән, и, дәнъя ханы,
Мәдаинга туры күндердем аны.

Үзем дучар булып хаста вә чиргә,
Бераз соңга калып килдем бу жиргә.

Сизә күңлем — бу соңгы көннәрендә
Ширин инде шаһиншаһ кирмәнендә».

Бу сүздән шаһка рух та, жан да керде,
Шавурга мал биреп, хөлгаты³² кидерде.

Аңар гыйззәт вә хөрмәт кылды сансыз.
Исенә төште юлда очраган кыз.

Теге суда башын юган гүзәл зат,
Шавурның сүзләренә булды исбат.

Вә Хөсрәү дә, ничек чыгып бу юлга,
Ни күргәнән сөйләп бирде Шавурга.

Беленде — ул тавис, ычкынган ул кош,
Туган илдәге кирмәнәнә кунмыш.

Жибәрде хан күбәләк жан — Шавурны,
Тагын юллап табарга хурны-нурны.

Иленә кайтсын ул алтын тагын да,
Чөчәк атсын ул ал гөл үз багында.

ШАВУР МӘДАИНГА ШИРИННЕ ЭЗЛӘП БАРГАНЫ

Гажәп шәп нигъмәт ул яшәү-тереклек!
Һәм анда бар әле яшьлек-егетлек.

Табылмастыр яшәүдән ямьлерәк баг
Вә яшьлектән дә хөр, ләззәтлерәк чак.

Шаһиншаһ Хөсрәү — бу дөнъяга башлык
Егет иде, сәламәт, дөртле, баш нык.

Адәмнән соң узып сансыз гасырлар,
Табылмаган аңарга тиң хөкемдар.

Ул эчмәде берүзе дус һәм ишсез,
Тутырмады җамаягын надимсез.

Күрә хезмәтчеләр дип күп азапны,
Саранланмый бүләкләде аларны.

Ия иде бу яшь шаһ ихтыярга,
Кәеф сәрде ләкин буш вакты барда.

Ярата иде ул күңел ачуны,
Табынны шул сөймәс — кем гел ачулы.

Шулай бер көн кәеф корган чагында,
Мөһинбану килеп керде табынга.

Урын бирде шаһиншаһ; кылды гыйззәт,
Бүтән чактагыдан да булды хуш, шат.

Кәса тотты — чөкәштеләр икәүләп,
Тост әйтеште һәм эчтеләр бик әйбәт.

Ишарәт кылды шаһ бавырчыга³³: «Тиз,
Китер табак, ашыңны сал — ашык без».

Бавырчы тиз тәгам-сыйны китерде,
Болар тәмам барын ашап бетерде.

Куеп Мөһинбануга төрле нигъмәт:
«Аш арасы бу!» — дип шаһ эчте бер рәт.

Мөһинбануга тост әйтеп тагын да
«Жибәрде» берне сүзне башлавында.

«Гажәп кыйсса, — диде (яшь бар күзендә,
Эчендә шатлыгы, кайгы — сүзендә) —.

Мөһинбану, карендәш кызыгызны,
Чәчәк йөзле газиз яшь кызыгызны,

Ишеттем ки, аты алган да киткән,
Гүя һомай чебешен Ганка³⁴ типкән.

Миңа өйдән бүген хәбәрче килде,
Сораштым мин — кызыңнан булды билге.

Бер-ике атналап сездә булыым мин,
Аның хәлән төгәл төпчеп белим мин.

Барып илчем; китертер ул туганны,
Вә син эч кайгысыз бу тустаганның.

Мөһинбану бу сүзләргә ишетте,
Кинәт шатлык хисеннән һушы китте.

Йөзенә сиптеләр су — аңга килде,
Күтәрде баш һәм әйтте: «И, шаһ, инде

Бу жаны хастаны син бит терелттең,
Өмет суын егылган гөлгә сиптең.

Шат идем мин аны күрсәм төшемдә,
Төшәр идем суга, ул ятса шунда.

Табылса ул — минем бердәнбер энжем,
Белермен кадерен дип сүз дә бирдем».

Куанычтан Мөһинбану иелде,
Жир үпте шаһка, шулкадәр сөөнде.

Тагын әйтте: «Килер ул, инде мәгълүм,
Тынычланды минем көйгән бу бәгърем.

Димәк, күкләр ишетеп аһ-зарымны,
Жуйды тау-тау газап-кайгыларымны.

Жибәргән ул кешенә инде күрсәт,
Аңар ярдәм итәргә мин дә бик шат.

Минем Гөлген исемле шәп атым бар,
Кулай ул юлга, ул Шәбдиз затыннан.

Бөтен яктан да ул Шәбдизгә-тип-тиң,
Шуны менсен дә, илчәң юлга китсен!»

Борды шаһ: «Китер атны, бу бик шәп!»
Китерделәр. Шавур менде иярләп.

Вә шундук кузгалып чапты давыл тик,
Ашыгырга кирәк, озак бу юл, дип.

Мәдаинга юнәлде ялгызын ул,
Ширин дип үттә төн вә көндезен юл.

Үзәннәр узды, сансыз таулар ашты,
Барып житеп теге сарайны тапты.

Төшөп капканы какты, нөгърә орды,
Чура чыкты, танып алды Шавурны.

«Мөһим йомыш белән килдем ерактан,
Ачык булсын минем өчен бу капкан!»

Аңар күрсәттеләр — Ширин шушында,
Моңы күргәч, югалтты ул һушын да.

Утырмыш бер тәмугта ул гүзәл хур,
Караңгылыкка баткан күк гүя нур.

Тупас ташларга бу жәүһәр катылган,
Йосыфтай, гамь коесына атылган.

Сәламләгәч, сөйләп Ширингә мактау:
«Шөкер, — диде Шавур, — үзең исән-сау!

Күңелләр хушмы? Ни хәлләр үзедә?
Усалланган кебек шактый йөзедә...

Өметем бар — хәлең булса авыр, син
Илең, бәлки, кайтып ял алырсың?

Нидән мондый яман төштә сараен?
Нигә монда төзеттең, ни карадың?

Ничек булсын йөзедә монда сәламәт —
Тәмугта соң булырмы хур канәгать?»

Күреп Шавурны шатланды Ширин бик:
«Менә кем ачучы күңлем биген, — дип.

Тик ул гына башымны коткарыр зат,
Бу юлы да кирәк чара табыр, шәт,

Кылыр ярдәм миңа ул гына шиксез,
Килүең хуш вә рәхмәт, — диде, — чиксез!»

Сүзен тыңлап, сораулар бирде, шуннан
Сөйләп китте — ниләр кичте башыннан:

«Әгәр ипләп сөйләп бирсәм барын, син
Кабып бармак авызга, таң калырсың.

Хикәямнән талыр телләр, кәгазьгә
Яза китсәң, түзәлмәс бер каләм дә.

Син әйткән шаһ ныгытмасын табып мин,
Үземне бер каравыш дип таныттым.

Күрәм — монда каравышлар саны мул,
Аерма юк — хужа кемдер, вә кем кол.

Чишендергәч теләсә кем аларны,
Шулай ук дип уйлылар башкаларны.

Бу хәлләрне күреп, дидем: хәерле
Булыр, әгәр сорасам башка жирне.

Таләп иттем шуны гайрәт белән мин:
Үтәгез, дип, шаһымның шул теләген.

Каравышлар, кинәшәп барча бергә,
Мине салдылар ошбу тынчу жиргә.

Шушы жирне, диделәр, әйтте шаһ та,
Ни чара мин табым соң мондый чакта?»

Бу сүздән соң Шавур аңлатты: «Пәrvиз
Сине көтә, миңа,— диде,— жибәр тиз!»

Чыгып Гөлгенне³⁵ күрде ул йөзе — гөл:
«Ходайдан бер бүлөк,— диде,— бу дөлдел».³⁶

Өзерләнде чыгып шундук чабарга,
Укыды рәхмәтен тагын Шавурга.

Пәри кебек чабып китте, менеп ул,
Туган жиргә таба сызган кебек юл.

Килик бу якка. Хөсрәү, яр көтәрәк,
Чыгып юлга карый көнгә ничә рәт.

Вакыт үтә — көя ул, интизар ул,
Белә, яр кулга кермәсә, начар ул.

Ничек шәп, интизардан соң ике яр
Кавышса, бер күрешүне көтеп зар!

ХӨСРӘУ МӨҺИНБАНУ КАТЫНДИН КИТЕП, АТАСЫ ТӘХЕТЕНӘ УТЫРГАНЫ

Утырадыр иде Хөсрәү, килеп тә
Житәр яр, гамь китәр, дигән өметтә,

Килеп керде кинәт бүлмәгә чапкын,
Сәламләде, ләкин күзләре шашкын.

Брак юлда кызарткан күзләрен яшь,
Төсе — хаста вә сарган иннәрен чәч.

Хәбәрнамә китерде: «Ай тотылмыш,
Жиде икъялим тәхете буш, шаһ үлмеш.

Тутый кебек жаны читлектән очты,
Тәнебез исә жиргә омтылышлы.

Гүя энже кабат төште суына,
Ашыгып үз кабырчак асылына.

— Кая ул Йосыфым! — ди-ди, елап күп,
Аһ орды сине эзләп, мисле Ягъкуб.

Жиһан башы китеп барды жиһаннан,
Билең багла вә ярдәм итсен Аллан!

Хәзер биләр сәлам әйтте сиңа күп,
Утырма тик, урыннан тиз генә куп!

Жәһәтләп кайт, гафиллек кылма, зинһар!
Югыйсә илгә кул салыр усаллар.

Юма син хәтта ки, керле башыңны,
Кырыкка ор кырык төрле эшене!»

Күрә Хөсрәү: гажәп, дөнья борылды,
Әмәлләре менә ничек бозылды!

Ирен тешләп заман корган уенга,
Дучар булгач көтелмәгән кыенга,

Анык белде ки — язмыш төптә бозгын,
Зәһәрсез бирмидер, ахры, кызыгын.

Әгәр бирсә балын — корт чагачактыр,
Исергәннең соңында килә махмыр.

Авыр кышлар соңында бер язы бар,
Ачылыктар соңында бер балы бар.

Мөһинбану да белде бу казаны,
Яман хәбәрнең тиздер, ди азаны.

Тиз үк атланды яшъ шаһ — илгә житте,
Төхөткә менде — үз хөкемен йөртте.

Ясак килсен өчен илне төзәтте,
Карак һәм юлбасарларны кисәтте.

Гадел тәртипне илдә шундый төзде,
Нәүширван шаһ идарәсеннән узды.

Бу кадәр шанлы дәүләт эшләрендә
Булып, онытмады сөйгән ярын да.

Жаны аерылалмады Шириннән,
Тәне, ләкин китәлмәде иленнән.

Тынычлангач иле- йорты бу хәлдә,
Шөгыйльләнде күңел ачу белән дә.

Һәвәс кылды — ул ауга чыкты көн дә,
Вә мәжлессез утырмады төнен дә.

Гыйшык уты тагын жанын көйдерде,
Чуралардан сорапты ул Ширинне.

Жавап булды: «Шаһым, борчылмагыз сез,
Йөген бәйләп юл алды күптән ул кыз.

Төгәлен белмибез тик — кая чапты,
Шавур аңы озатты кая чаклы?»

Бу хәлгә таң калып, шаһ тагы бер рәт,
Замана эшләреннән алды гыйбрәт.

Тагын да гыйшкы чакмасы чагылды,
Шаһиншаһ жаны кау³⁷ кебек ягылды.

Шириннең ядкәре, дип ошбу Шәбдиз,
Бүтән ат менмәде һич ауга Пәрвиз.

ШАВУР ШИРИННЫ МӨҢИНБАНУ КАТЫНА КИТЕРГӘНЕ

Мәдаиннан алып килгәч Ширинне,
Шавур шак катты: шаһ киткән, күр инде!

Мөһинбануга бу кызны төшерде,
Үзе кайгы алып, шатлык китерде.

Ширин кайтты. Тагын оҗмахта хур — ул,
Күңел күгендә көн, күзләрдә нур — ул.

Нәгәр кызларның бик тө күңле сынган
Идә качкын Шириннең кайгысыннан.

«Аерылдык та синнән, китте рәтләр», —
Дип үптөләр аягын ахирәтләр.



۱۹۸۷
۱۳۳۷

Мөһинбану, үтәп әйткән нәзерне
Аташханәгә³⁸ вәкыф мал³⁹ да бирде.

Сарайда бихисап шатланды һәркем,
Узар иде сөөнечләрдә һәркөн.

Мөһинбануга килгәндә, ул инде:
«Азат булдым моңымнан»,— дип сөөнде.

Шулай булды,— гүя үлеп терелде,
Гүя бер яшь егеткә әверелде.

Оештырды бу шундый тантананы
Ки, житмәс йөз бәет тә, язсан аны.

«Хәзинә, мал-мөлек, гыйззәт вә хөрмәт
Сиңа булсын, Ширин, син яшә хөр, шат.

Синен өчен фида булсын бу жаным,
Синен белән генә якты жиһаным!»

Оят, хурлык азабын чикмәсен, дип,
Ул әйтмәде үгет һәм шелтәсен бик.

Мөһинбану өчен ачык хәл инде:
Гашыйклығы Шириннен нык дәлилле.

Уйланган иде: «Шаһ,— дип,— нигә килгән?»
Сорашты — белде ул кызлар сүзеннән.

Ләкин бик сак Мөһинбану бу серне
Фаш итмәде берәүгә дә, яшерде.

Күнеленнән уйланды: «Кайгы күргәч,
Сүзем тыңлар, хата юлларга кермәс!»

Мөгамәләсе булды бик тә йомшак,
Кирәк, диде, Ширингә бер тыныч чак.

Шул ук кызлар куелды хезмәтендә,
Аның янында булды көн дә, төн дә.

Ул ай йөз каршысында ничә йолдыз,
Гүя үлчәү теле тик, торды төп-төз!

Элеккечә күнел ачу уенда
Болар тагын жыелдылар жыенга.

ХӨСРӘУ БӘҖМАН ЫРУҖЫ БЕЛӘН КӨРӘШЕП, ЖИҖЕЛЕН КАЧКАНЫ

Ачылып һәр йозак, ачкычы булса,
Килер алтын, тимер бер рух табылса!

Баһадирдан мең артык бер белекле,
Кылычка ул бик үк бирмәс ирекне.

Акыл йөрткән күп илләрне биләр, ди,
Кылыч орган үзе корбан, диләр бит.

Бар иде бер феодал шундый, Бәһрам,
Тәхет Хөсрәүгә булгач, кылды бик чәм.⁴⁰

Башында бар иде таж кию дәрте:
«Төшертәм мин аны!» — дип баш күтәрде.

Килеп бабасы Бәһманга: «Бүген мин,
— Диде — шундый нияттә, ни дисен син?»

Жавап бирде теге: «Тукта, сабыр кыл,
Уйла, көчөң белән хәйләнне бер кыл.

Атасы Һүрмүз аннан йөз чөерде,
Янында тотмады, илдән дә сөрде.

Ягъкуб кебек аерылып улыннан,
Шуның гаме белән үлдә соңыннан!»

Тирә-якка бу икәү хат таратты:
«Карагыз,— дип,— бу Хөсрәүне, каракны.

Сәясәттә шул инде безгә тинмә?
Үтерде ул атасын, хәзер илне

Сатыр ул бер жамаяк аракыга,
Ә хәлбуки лаек шаһ арабызда.

Багышлар бер надимгә үз тажын ул,
Сөяр шаһлыктан артык ил данын ул.

Ә Хөсрәүнең гыйшык-мыйшыкта күңле,
Шириннән сүз көтеп үткәрә көнне.

Ничек итмәк кирәк болай идарә?
Ничек тотмак кирәк абруй иләра?

Атасы күк әгәр гадел икән без
Аңарга, ихтимал, ант та итәрбез.

Югыйсә — юк! Тотыйк кылыч юлында,
Сукыр арыслан белми уң-сулын да!»

Шушы коткы сүзе һәр якка яуды,
Күп илбәкләр боларга табан ауды.

Сөенчтә иде башта хөкемдар,
Аның яклы иде яран-якыннар.

Тирәдә тик мәкер, хәйлә уйналды:
«Хыянәт булмагай», — дип шаһ уйланды...

Яраннары берәм-берәм таралды,
Тирә-юньне кара яу каплап алды.

Багып уңга вә сулга, булды гажиз,
Менеп Шәбдизне, тиз элдерттә Пәрвиз.

Алып баштин, түбән салды тажын да,
Әверелде көчән жуйган лачынга.

Биреп тәхтен явызларга, ул очты,
Залимнөргә биреп илне-улысны.

Күренде ки, замана кылды зәхмәт...
Хәрәмләшеп бу Бәһрам тезде шахмат.

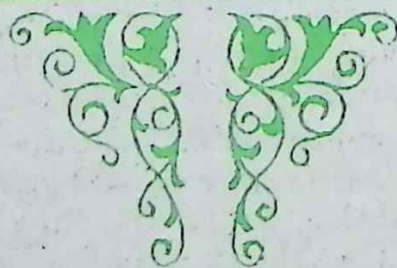
Аның ферзе килеп мат кылмасын, дип,
Турадай качты эз дә калмасын, дип.

Әле юлсыз, әле юлдан ашыкты,
Тагын Ширин иленә килде чыкты.

Дәвам киләсе санда.

СҮЗЛЕК

- ¹ *Сары гөл* — кояш.
- ² *Нәбат, канть* — шикәрнең төрлөре.
- ³ *Яган* — сугыш филе.
- ⁴ *Кирмән* — хәрби ныгытма.
- ⁵ *Чура* — шәхси хезмәтче.
- ⁶ *Нәгәр* — хәрби дружинник.
- ⁷ *Ягъни, барысы да мин теләгәнчә.*
- ⁸ *Бадәм* — миндаль.
- ⁹ *Анар* — гранат жимеше.
- ¹⁰ *Эбанус* — кара төстөгә бер таш.
- ¹¹ *Әрлек* — төркиләрнең жир асты алласы.
- ¹² *Гаувас* — диңгез төбеннән энже эзләүче.
- ¹³ *Һомай* — бәхет кошы.
- ¹⁴ *Эчерге* — киез чапрак, ияр астындагы ябу.
- ¹⁵ *Һинди* — Һиндстанда яшәгән фарсы шагыйре Насыр Дәһләви булса кирәк.
- ¹⁶ *Мәдаин* — Мидея (Төньяк Иран).
- ¹⁷ *Кома* — вакытлы хатын.
- ¹⁸ *Каравыш* — асылзат хатын-кызның хадимәсе.
- ¹⁹ *Гамәлдар* — чиновник.
- ²⁰ *Муган* — хәзерге көньяк Әзәрбәйжандагы дала.
- ²¹ *Иләт* — халык.
- ²² *Шыйлык* — хөкемдарларның ачык һавада корган тантаналы мәжлесе.
- ²³ *Чаганә* — озын кыллы музыка коралы.
- ²⁴ *Чәң* — лира, лютня.
- ²⁵ *Бәрбит* — кыллы музыка коралы.
- ²⁶ *Мәтриб* — шәрәк сарайларында баш музыкант.
- ²⁷ *Надим* — шаһ даирәсендәгә сүз остасы.
- ²⁸ *Пестә* — фисташка (чикләвек).
- ²⁹ *Тораңгы* — әфлисун.
- ³⁰ *Теркеш* — ук савыты.
- ³¹ *Кызның исеме* — Ширин, ягъни «татлы», аның теле «татлыдан татлы».
- ³² *Хәлгатъ* — халат, кыйммәтле ефәк халат.
- ³³ *Бавырчы* — хан сараенда дәрәжәле аш остасы.
- ³⁴ *Ганка* — шәрәк мифологиясендә зур ерткыч кош.
- ³⁵ *Гөлген* — ат исеме.
- ³⁶ *Дөлдел* — мифологиядә канатлы ат.
- ³⁷ *Кау* — ут яндыру өчен киптерелгән үлән.
- ³⁸ *Аташханә* — борынгы Иранда утка табыну урыны.
- ³⁹ *Вәкыф мал* — бүләк итеп бирелгән капитал.
- ⁴⁰ *Кылды бик чәм* — ярсыды, үчекте.



БЕЗНЕҢ ЮЛЫМЫЗ

Русиядә хөррият башлангач та элекке заманда качынып торган фикерләр, мәсләкләрне (дөнъяга карашларны) майданга чыгарырга имкян (мөмкинлек) туды. Мәгълүм мәсләкләр буенча хезмәт итеп, халыкны икътисади, ижтимагый, мәдәни, сәяси мәгълүм юллардан берсе буйлап алып барырга, чакырырга тырышырга юл ачылды.

Ләкин халкымыз, бер яктан, бик зур булганга, икенче яктан, бик күп тарихи, жәгърафи (географик) сәбәпләр аркасында аерым мохитләрдә яшәп килеп, Яурупа мәдәниятенә таба атлатылачак баскычларның төрлесендә торганга, бу юл алу мәсьәләсе мөшкәлләшәдер. Шунның өстенә безнең халкымызның моңгыпча яшәвендә, безнең төрек-татар баласының моңгыпча кичергән хәятында сәяси тәшкиләте (оешмасы) юклыгын, халкымызның яурупача уйларга, төшенергә өйрәнмәгәннен кушсаң, мәсьәлә битрәк читенләшәдер. Шуңарга әле тагы башка уңайсызлыklar кушыладыр. Ул да — юлларның бик күп булуы, һичбер юлда милли маякларның куелган булмавы.

Менә мин хәзерге съездның беренче вазифасы бөтен Русиягә жәелгән утыз миллионлы мәселман халкының, бөтен Русиягә таралган егерме тугыз миллионлы төрек-татар угълының киләчәктә барачак сәяси, икътисади, ижтимагый юлын тәгаен итү (билгеләү) дип ышанам вә шул тугъры юлны эзләшмәкче булам.

Ләкин юлны тәмам эзләп табар өчен берничә сәәльгә җавап биреп китәргә кирәк. Моңың иң беренчесе бу: безнең халык, Русиянең төрле тарафына таралган төрек-татар балалары, Русиядә мәгълүм бер ислам мәдәнияте белән гасырларча яшәп килгән мәселманнар аерым бер мәдәният иясе халыклармы? Болар үзләренә махсус бер «төрек-татар мәдәнияте» диикме, «Русия мәселманнары мәдәнияте» диикме, яңа бер төстәге мәдәният тудыра алачаклармы, юкмы?

Әгәр бу сәәльгә «юк» дип җавап бирелсә, бу сәәльгә бирелгән җавап та: «Русиядә яши торган мәселманнар Яурупадан гөрләп килә торган рус мәдәнияте эчендә эреп бетәчәк, алар рус мәдәниятен ундырып өчен чүп кенә — тирес кенә булырлык гонсырлар (аерым өлешләр)», — диелсә, минем докладыма да урын бетә. Сезнең монда килеп йөрүләренәзгә дә лөзүм (кирәклек) калмый. Бөтен вилайәтләрдә (өлкәләрдә) комитетлар, бюролар эшләүгә дә ихтыяж булмый. Ул вакытта безгә һәммәмезгә Казан ханлыгында, Кырымда, Кавказстанда, Төркстанда, казакъ даласында истикълялләремез (бәйсезлегемиз) беткәннен соңында мирзаларымыз, бәкләремез, агаларымыз, аксакалларымыз алган юл гына кала. Ул да — русларга хезмәт итү, аларның милләтләре ныгуга, аларның диннәре жәелүгә, аларның дөүләтләре күбәюгә хезмәт итү.

Борыңгы мирзаларымыз, бәкләремез, агаларымыз менә шул төрек-татар угълының аерым бер мәдәни гонсыр булып яшәвенә ышанмаганга, христианлык кабул иттеләр, русларның безгә каршы булган сәясәтләрен йөртүдә корал булдылар. Безнең төрек-татар баласының милли барлыгына, безнең Русия мәселманнарының дини берлегенә тамырына чаба торган рус балтасының сабы булдылар!

Соңгы елларда Кырым, Идел буе татар мирзаларының милли хәрәкәт-тән читкә калулары, Кавказ, Төркстан, Казакъстан даласының байлары, зыялыларының руслыкны идеал иттерүләре, халыкларын руслаштырырга тырышуларының төп сәбәбе, психологический гамәле — шул төрек-татар баласының, шул Русия мәселманының киләчәгенә ышанмавыдыр. Ул гына да түгел, хәзерге көннәрдә бәгъзе бер «ап-ак» зыялыларымыз гомум милли агымнан читтә йөрөп, русларның «ап-ак» кешеләре белән бергә хезмәт итүләре, үзләренә көчләрен үз милләттәшләренә сарыф итмәенчә, русларга бирүләренә иң төп сәбәбе — шул төрек-татар баласының аерымы бер мәдәни гонсыр булуына ышанмавыдыр һәм дә русларның мәдәнияте, әдәбияты алдында хәйранга калып башын жыя алмавыдыр.

Менә без — иске идарә вакытында да, тарихның иң авыр көннәрендә дә Русиядә ислам-шәрәкь мәдәнияте белән берләшкән мәселманнар — Русиянең төрле өлкәләренә жәелгән төрек-татарлар аерымы бер гонсыр була алалар, булалар дип ышана идек, ышанган идек. Менә без — шул төрек-татар баласының, шул ислам-шәрәкь мәдәниятенә угыллары бөтен адәм балаларына гам (гомуми) булган мәдәнияткә үзләренә мәдәни малын, үзләренә мәдәни кыйммәтен кушуларына ышанган идек, ышана идек.

Менә без шул Русия мәселманнарын төрлегә аерып руслаштыру юлына сугуны, аларны искедән алып килгән шәрәкь-ислам мәдәниятеннән аерып чыгарып руслаштыруны, аларны гомум мәдәни эшләрдән читтә калдырып, үги иттереп тотуны бөтен бәни бәшәр (адәм балалары) алдында, мәдәният алдында жинаять дип карый идек. Шул гөрүһ (төркем) халыкны, теләсә ул үземезнең «русификаторларымыз» булсын, теләсә хөкүмәтнең мәзмүрләре (чиновниклары) булсын, теләсә аңсыңлыктан шуларга хезмәт итә торган мирзалар, голәмәмез (галимнәребез) булсын — боларны үземезнең дошманымыз, милли, мәдәни дошманымыз, дип таный идек. Шулар белән сугыша идек, тартыша идек. Һәммә халкымызны — төрек-татар баласыны «монда, монда» дип үз артымыздан алып барырга тырыша идек.

Менә шул вакытта ук без төрек-татар баласының — Русия мәселманының мәгълүм бер юлы, Русия эчендә мәгълүм юлы бар, бөтендөнъя мәдәнияте эчендә Русия мәселманының мәгълүм бер урыны бар, дип белә идек һәм дә шул юлны эзли идек.

Безнең шул ышанычымыз тугъры булып чыкты. Тарих безнең хаклылыгымызны исбат итте. Менә монда килгән затлар һәммәсә дә безнең шул ышанычымызның хаклыгына аяклы дәлилләрдер.

Ул вакытта безнең юлымызның башына үз тормышын үзе карый ала торган, үзенә мөкаддәратын (язмышларын) үзе чикли белә торган, үзенә дустын, дошманын үзе аера белә торган, үзенә Русия дәүләтендә бурычын, вазифасын, хокукын үзе үлчи белә торган, гомумдөнъя мәдәнияте алдында үзенә төшкән мәдәни бурычны үзе үти белә торган төрек-татар угълы Русия мәселманының юлы, дип язылган иде. Аның башына, шул язулар язылган байрак, төрек-татар байрагы — мәселман байрагы күтәрелгән иде. Ләкин ул вакытта шул юл алдында, шул ачык мәйданда, шул платформа алдында бөтен Русия мәселманнары таркау хәлендә иде.

Хәзер без монда бөтен Русиянең мәселманнарының организацияләре, оешма вәкилләре булып хазирмез (катнашабыз). Ул вакыттагы кебек, хәзер дә без шул платформаны карыймыз. Ләкин элгәреге кебек, киләчәктә барып житүе уйланылган, өмет ителгән идеал кебек түгел, алдымызда килеп баскан мәсьәлә итеп карыймыз. Киләчәгемез өчен безне бергә алып бара торган бер юл дип, барымызны бергә сыйдыра торган мәйданлык, дип карыймыз.

Шулай итеп, элгәреге идеалымызны хәзер реальный бер нәрсә иттереп карарга тиеш, булганда, әлбәттә, безнең алдымызда да нәзари гына түгел — теория ягыннан гына түгел, гамәли бик күп сәәльләр туадыр вә шулар гамәли җаваплар көтәдер.

Беренче сәәль: шулай итеп, Русия мәселманнарын мәгълүм бер юлдан

алып барырга ихтыяж булса, ни дип алар өчен яңа юллар хәзерләнә? Ник аларга алардан алда килгән русларның юллары ярамы? Бу Русия мөселманнарының оешмалары бит сәяси, икътисади оешма булчак. Шулай булса, ник боларның һәммә сыйныфын үзе кебек рус халкының сыйныфы белән берләшергә генә чакыру ярамы? Ник без үземез бер мөгез чыгарып, яңа сәяси оешмалар ясарга маташамыз?

Утыз миллион халык арасында, әлбәттә, сәрмая сахибләре (капитал хужалары) бар, жир хужалары — алпавытлар бар, иген игеп көн күрүче авыл халкы бар, хужаларда приказчик булып, фабрика, заводларда эшче булып яшәүчеләр бар. Шуларның һәр сыйныфына үзенә күрә күптән ясалган программасы, корылган партияләре бар бит. Мәсәлән, безнең зуррак сәүдәгәрләремез, фабрикантларымыз тотсыннар да октябристларга кушылысыннар, урта сәүдәгәр, зыялыларымыз кадетлар партиясенә язылысыннар, авыл халкымыз крестьянский союзга әгъза булсын, эшчеләремез төрле социалистлар партиясенә керешсеннәр... Моннан да жиңел эш юк бит! Нигә соң әллә нинди яңа юллар, яңа платформалар, яңа партияләр эзләргә?

Өстән караганда бик мантийкый (логик) төсле күренгән бу сәәльләренә дикъкатъ белән тәхлил иткәндә (анализлаганда), фәкатъ аңламаудан килгән мәсьәлә генә булып чыгадыр.

Бераз тәхлилгә керешик. Могаризләремезчә (каршы килүчеләрчә), шулай булды, ди: мөселманнар аерым һичбер партия ясамады, ди, кадетлар, октябристлар, социалистлар арасында бүлендә дә куйды, ди.

Шул мөселман кадетлар үзләренәң фикерен таратыр өчен, үз мәсләкләренә күбрәк кеше ияртер өчен, үз партияләренә күбрәк әгъза яздырыр өчен агитация — аңлату юлына керергә тиеш бит?

Тиеш! Шул аңлатуны, шул агитацияне болар гомум халык арасында, рус, яһүди, әрмәни, мөселмани арасында милләт, дин аермаенча эшләячәкләрме?

Юк! Мөселман кадетлар мөселманнар арасында үз фикерләрен таратып, алар арасынан үзләренәң иптәшләр табарга тиеш түгелме? Әлбәттә, шулай! Шулай булса, бу мөселман кадетларының үз фикерләрен таратыр өчен үзләренәң организацияләре булырга тиеш түгелме?

Тиеш! Аларның үзләренәң оешмалары, үзләренәң мөселман кадетларының клублары, мөселман кадетларының матбугаты, мөселман кадетларының агитаторлары булырга тиеш.

Мөселман октябристлары да мөселманнар арасында фикерләрен, мәсләкләрен таратыр өчен шундый ук организация ясарга мәжбүрләр. Мөселман социалистлары һакәза (шулай ук)...

Димәк, русларда бар партияләр белән, хазир (әзер) партия тәшкиләте белән файдаланамыз да, юкны бар итәргә йөрергә мохтаж булмыймыз, дигән сүз дөрест түгел. Ни булса да, нинди партиягә катышсаң да, үзеңнән партия тәшкиләте ясарга мәжбүрият бар.

Шулай булгач, рус партияләренәң берсенә йә берничәсенә кушылуда нинди мәнфәгать бар? Моннан бәни бәшәргә гам булган (халык өчен гомуми) мәдәният файда итәме? Моннан Русия дәүләте дәүләт уларак файда итәме? Моннан Русия мөселманнары бер халык уларак көчкә экономия ясау белән файда итә аламы?

Һичберсе итми. Бәни бәшәр мәдәнияте төрек-татар угълыннан көтелгән үзенәң милли бер сызыгын сызудан мәхрүм кала. Ул яктан мәдәният зарар итә. Русия дәүләте дәүләт уларак, мөселман халыклары төрлегә бүленеп, кечкенә көчләргә аерылган иттереп эш итәргә мәжбүр булганга, аның да арка терәячәк зур бер көче, баганасы булмый, була алмый.

Русия мөселманнары төрле партиянең әгъзалары булып беткәч, партия низагысына — кардәшләре белән партия низагысына иң зур көчләрен сарыф итәргә мәжбүр булалар да, милли көчне, милли куәтне исраф итәргә тиеш булалар...

Бу — бер. Икенчедән, бу төрле рус партияләренә аерылган мөселман-

нар бик күп мәсьәләләрдә руслар белән анлаша алмыйлар. Милләткә иң зур хөррият биргән социалист партияләренен эчләрендә дә мәсәвәтне фәгыйлияткә чыгара (тигезлекне эшкә ашыра) алмыйлар. Шуның өчен кырык төрле партияләргә бүленеп сибелгән мәселманнар, табигый улара, руслар андый алмаган мәсьәләләрдә үзара бергә кинәшәргә, бергә барыр өчен төрле партияләренен махсус бер мәселман оешмаларын ясарга мәжбүр булалар. Шуның белән «юкка яңа юл эзләргә» дип ташлап киткән, рус партияләренен кушылган мәселманнар яңадан артка кайтып төшәргә мәжбүр булалар. Яңадан бер мәселман оешмасы ясау алдында калалар, ясарга мәжбүр булалар.

Шулай булса, ник ул кадәр озын вакытлар үткәнне көтеп торырга, ник хәзер үк аерым тәшкиләт ясамаска? Ясарга дигән карар бирелсә, шул сәяси тәшкиләт, сәяси оешма нәрсә булырга кирәк? Махсус бер партияме, бер мәселман партиясеме?

Әлбәттә, иң матлубы (таләп ителгәнә) бөтен Русия мәселманын бер партия итү булыр иде. Ләкин дөньяда һичбер милләт юк ки, (кайсыдыр) бер партия эченә жыелып бетсен! Һичбер халык юк ки, аның сәяси, икътисади мәнфәгәте мәгълүм бер программа янына жыелып бетсен!

Хосусан безнең Русия мәселманнарын алганда, Русиянең төрле этрафына жәелгән, мәдәниятнең төрле баскычында тора торган төрле төрек кабиләләрен, Кавказ таулыларын бер партиягә сыйдырырга мөмкинме?

Һич! Шулай булса, нинди программа белән булса да аерым бер мәселман партиясе ясарга мөмкин булмаса, нәрсә ясарга мөмкин соң? Русия мәселманнарының иң күбесен бик күп мәсьәләләрдә берләштерә торган бер платформа гына ясап була. Ягъни төрле фикер, төрле мәсләкләргә аерылган мәселманнарны, һәммәсе өчен гам (гомуми) булган матдәләрдә бергә жыеп, бер байрак астында берләштереп, гам иттереп бер платформа ясарга гына мөмкин була.

Хәзерге тарихи бурычымыз — менә шуны эшләү. Хәзерге тарихи бурычымыз — менә шул таркау мәселманнарны жыеп, сәяси бер куәт хәленә китерү. Русия мәселманнарының үзләренен милли, дини, сәяси, икътисади фәйдәләре (файдлары) ягыннан да бу көчне ясау лязим. Русиядә хөрриятне ныгытыр өчен дә шул көчне берләштерү, берлек хәленә китерү лязим.

Аңлашыла төшсә өчен, тагы берәз тәхлил итик (тикшерик). Аерым-аерым фәрәдләр (затлар), адәм балалары гомер кичерүләрендә һәрвакыт үзләренен шәхси мәнфәгәтләре тирәсендә әйләнәләр. Бик күп вакытта кечкенә генә шәхси мәнфәгәтләре өчен гомум милләт фәйдәсен, гомум бәни бәшәр фәйдәсен дә корбан итәләр. Бу бик күңелсез нәрсә. Ләкин бу адәм баласының яратылышыннан килгән ноксаны (кимчеләге) булганга, моны бетерү мөмкин түгел. Моңы «эгоизм» диләр.

Ләкин шул адәм баласында икенче бер хасият тә бар. Ул бүген үзенен күршесе белән, күкәе өчен, бер уч печән өчен сугышкан адәм баласы, иртәгә үк шуның белән бергә бергәләшеп, жанын корбан кылыр дәрәжәдә үзен-үзе оныта, үзен-үзе корбан итәргә хәзер була, корбан итә. Бу да баягы эгоизм кадәр көчле, аның кадәр нык. Моңарга «инстинкт общности» диләр.

Адәм балаларында шул ижтимагый инстинкт уянганда, алар үзләрен бер өйнең хужасы, бер хатынның ире, бер баланың атасы, дип кенә караудан югарыга күтәреләләр. Алар үзләрен бердән зур бер гаиләнең, бер милләтнең баласы, бер мәдәниятнең шәкерте, бер диннең әһле итеп хисап итәләр. Башка вак-төяк мәнфәгәтләрен тәмам оныталар. Шул олуг гали мәдәният өчен яисә шул ук дин өчен, яисә дәүләт өчен каннарын, жаннарын фидә итәләр.

Бер халыкта мәдәният никадәр күтәренке булса, мәдәнияттән файдаланучы төркемнәр никадәр күп булса, бу хис шулкадәр олуг буладыр, шул нисбәттә зур буладыр.

Бу хис бер милләтнең хәятә тәһлекәдә (куркыныч хәлдә) булганда, бу милләтнең жирен, йортын чит милләтләр ватырга теләгәндә; бер милләт-

нең мәдәниятен — йөзәр еллар ясап килгән мәдәниятен икенче милләт аяк астына таптарга теләгәндә мәйданга чыгадыр. Соңгы елларда сугышларда, хосусан бу сугышта немец милләтенең үзенең барлыгын саклар өчен бөтен сыйныфының, үз мәнфәгатен онытып, баһадирлык кылулары шуның иң күзгә күренгән мисалларыдыр.

Бу хис еллар, йөз еллар эчендә икенче бер халыклар тарафыннан, йә залым бер идарә тарафыннан изелеп килгән халыкларда азатлык алынган-ның соңында куәтләнәдер, парлыйдыр. Бу вакытта сонгый рәвештә эшләнмәенчә, бикләнеп торган милләтнең көче хәрәкәткә киләдер. Аның сонгый рәвештә оештырып тотылган қаны, элекләре тик ятуының қысасын үтәр өчен кебек, тагы қызу агарга тотынадыр. Ул ничә еллар бербуйдан сонгый рәвештә эшләнмәенчә торылганда жи́мерелгән һәр нәрсәне төзәтер өчен фәүкылгадә бер гайрәт мәйданга китерәдер. Шул вакытта ул халыкның да әфрады (аерым шәхесләре) чынлап ук бер мәдәни көч тудырырлык булса, үзенең кечкенә мәнфәгатьләрен онытып, бик күп вакытта үзенең шәхси мәнфәгатенә тискәре килеп, гомуми эшкә таба бөтен көчен, куәтен борадыр.

Менә без дә хәзер шул хәлдәмез. Без дә хәзер бабаларымызның эшли алмаган эшләрен тутырырга тиешмез. Без дә киләчәк буынымызның юлын ачарга, аның мәдәни тәрәккыйсенә имкян (мөмкинлек) хәзерләргә тиешмез. Без дә хәзер бүгенге көннең бетмәс-төкәнмәс эшен эшләп өлгиреп торырга тиешмез.

Без хәзер тарихның имтиханы алдында торамыз. Бабаларымыздан калган бурычны түләп бетерә алсак, бүгенге кирәгемезне тутырып тора алсак, балаларымыз ач булмасын өчен вакытында игенемезне чәчә алсак, бакчамызны утырта алсак — без имтиханны тоткан буламыз, без сәяси балигъ булып, дөньяның тормышын рәтләү парламентына керә аламыз. Әгәр шул кырык бер фарызның берсен генә дә үти алмасақ — киләчәк өчен гражданлык хокукымызны югалтамыз.

Менә шул бурычны үтәү өчен безнең бөтен сыйныфларымыз, безнең бөтен төркемнәремез, бөтен кабиләләремез үзләренең кечкенә мәнфәгатьләрен, үзләренең урамының хамиятлесе (саклаучысы) булуларын, үзләренең икътисади фәйдәләренең каравылчысы булуларын онытып торырга кирәк. Һәр сыйныфымыз шул вак мәнфәгатьләрдән югары күтәрелгән булырга кирәк. Озын вакытка булмаса да, яңа бинаның нигезе салынганчы үзенең кечкенә бүлмәсе хакында уйламаска кирәк.

Моңы мин гакыл өйрәтеп, вәгазь итеп әйтмим, киләчәктәге бинамызны тудырыр өчен шул «общественный инстинкт»ның шәхси эгоизмга галәбәсе (өстенлеге) шарт икәнен күрсәтмәкче булам.

Безнең киләчәгемез мәсьәләсе, безнең бер мәдәни милләт булып яши белүемез-белмәвемез мәсьәләсе менә шул милләтнең әфрадының (аерым затларының) әхвәле рухиясенә генә баглыдыр. Әгәр халкымызның, Русия мөселманнарының күпчелегендә шул тойгы булса, әгәр Русия мөселманнарының хәрәкәте алдында бара торган зыялысы шул тойгыны сүндерергә, бүлдәргә хезмәт итмәс дәрәжәдә үскән булса, балалар уенындагы кебек, бер милләт угылларын «аръяк малае, бире як малае» дигән төркемнәргә бүлеп, кара-каршы куеп сугыштыруны сәяси балалык икәнен аңлар дәрәжәгә житкән булса, бездә шул психологический халәт хәзерләнгән буладыр. Әгәр без әле һаман бөек әмәлләр (өметләр), гаяләр (теләкләр) алдында, зур бурычлар каршысында торганда, эшнең, вазифаның бөеклегенә мөнәсиб (туры килгән) дәрәжәдә зурая алмасақ, үземезнең иске үлчәвемездә калсақ, бездә шул психологический фактор, шул рухани гамәл житешмәгән буладыр.

Мин үзем безнең халкымызда, Русия мөселманнарының күпчелегендә, Русия мөселманнарының гавамында (гади халкында) шул тойгының бик куәтле икәненә, шул эшләнмәгән — хам яткан (өлгермәгән) көчнең зур-

лыгына ышанам. Хәзерге революция дә минем шул фикеремне тасдыйк итте (раслады).

Русиянең бөтен әтрафына жәелгән төрек-татар баласы — Русия мәселманы оешырга кереште. Ике ай вакыт үтмәде, мәселман бар һичбер нокта бер көч, бер оешма хәленә килми калмады. Ләкин Русия мәселманының интеллигенты — зыялысы, әле шул ике ай эчендә халыкның житәкчесе булыр кадәр үскәнән, халыкның зур пакъ хисенә монасиб пакъ тойгы белән сугарылганын исбат итә алмады.

Төрөк-татар баласының — мәселман халкының зыялысы үзенә бик күп әфрадында әле балалык дәвереннән чыкмаганын күрсәтте, үзгәрдә мәдәни, ижтимагый инстинкт зәгыйфьлеген белдәртте.

Шуның өчен хәзергә мәжлес кебек олуг бер милли диванга (жыелышка) хәзер булган затлар үзләренә вазифаларын, бурычларын тәмам берләндәй алсалар, милләтнең хәзергә тарихи көннәрендә үзләренә һәрбер эшләренә, сүзләренә үлчәү белән килсәләр, шәгүр (акыл) белән, сознательно ачык йөрәк, тулы иман белән каршы алсалар, шунда гына без бер көч оештыра аламыз, шунда гына без бая әйткән платформаны ясай аламыз, шунда гына без шул платформада, шул мәсләкләр иттифакында (карашлар бердәмлегендә) халкымызны, төрек-татар угълын, мәселман халкын хәзергә фәүкылгадә зур мәсүлиятле (жаваплы), хәтәрле хәлдән сәламәт чыгарга аламыз.

Мин үзем хәзер съездның вазифасының беренчесе менә шул платформа оешмасын эшләп бетерү дип ышанам. Платформа яисә мәсләкләр иттифакы ни печемдә (рәвешле) булырга кирәк? Моңың программасының тәфсыйлатен (тәфсыйльле аңлатмасын) тикшерергә хәзер имкян (мөмкинлек) юк. Ләкин шуның мәсләки үзәген, мәсләки хөдүдләрен (чикләрен) генә күрсәтмәенчә ярамый.

Безнең Русия мәселманнарының платформасы эченә Русия мәселманнары арасында булган, булачак һәртөрле сәяси-ижтимагый фиркалар сыярылык булсын. Шул платформаларның эченә Русиядә яши торган бөтен төрек кабиләләре вә башка мәселман халыкларының мәнфәгәте урын табарлык булсын. Шулкәдәр киң куйганга караганда монда яңа бер нәрсә ясалмаганы, искәдән килгән ислам байрагы янына гына тагы якынарак килеп жыелышырга чакыру гына кебек аңлану ихтималы бар.

Сүзләр, истыйляхлар (атамалар) ягыннан караганда бу шулай төсле күренсә дә, безнең хәзер платформамызның эченә тутырырга теләгән мәгънәсә, желәгә, үзгә ягыннан бу әүвәлгә байраклардан күп аерылмалыдыр. Без моңың эченә сәяси, икътисади мәнфәгәтләремезне сугамыз. Моңың эченә ахирәтне түгел, дөнъяны утыртамыз. Дөнъяви мәнфәгәтләренә оешмасы иттерәбез.

Бу — бер. Икенчедән, ислам байрагы өчен һичбер чик юк. Исламияткә иман китергән һәрбер кеше — мөэмин вә мәселман. Без үземезнең платформамызга керер өчен башка сызыklar куямыз. Платформамыздагы әгъзаларымызны читләрдән аерып өчен махсус тамгалар саламыз.

Безнең платформамызның байрагына язылган берничә лозунгылары-шигәрйләре бар. Беренчесе һәм дә әсасе (нигезе) бу — Русия мәселманнары аерым бер мәдәният ясарлык көчле, аерым бер мәдәният белән яшәргә хаклы бер сәяси организм, бер сәяси оешмадыр. Икенчесе — Русия мәселманнары, аерым мәдәният ясауда бергә хәрәкәт итә, бергә алга атлый торган, бөтен адымнарында бер киңәш белән, бер команда белән бара торган низамлы (тәртипле), интизамлы (бер кагыйдәгә буйсынган) оешмадыр.

Менә шул әсасне кабул иткән кешеләр безнең әгъзамыз булган кебек, шул эштә безнең белән бергә булмаганнар, безнең аразыда башбаштаклык керткәннәр, безнең аразыга анархизм жирләштерергә тырышканнарга безнең платформада урын юктыр.

Димәк, сул тарафымыздан без анархистлар янына бер чик баганасы

кагамыз. Шунда үземезнең платформамызның сул канатына каравылчы куямыз*.

Өченче — Русия мәселманның тулы хаклы булып яшәүләре, дәүләт эчендә үзләренә төшкән өлешләрен алулары өчен Русиянең идарәсенә бөтен хакы халык кулында булуында гына дип ышанадыр. Шунның өчен иске идарәне кайтарырга тырышучылар, иске падишаһны утыртырга тырышучыларның безнең платформамызда урыны юктыр.

Димәк, уң яктан без үземезнең чигемезне монархизм сызыгы яныннан сызамыз. Шунда үземезнең каравылчымызны куеп, шул сызыктан үтеп, арамызга кереп фетнә тудырырга тырышкан Баязитовлар, Остроумовлар, Ильминскийлар вә башка провокаторларга йортымызны, илемезне ябамыз.

Ләкин бу киң мәйданда, бу киң платформада бер мәгънә, бер содержание, бер программа тутыру лязим түгелме?

Лязим! Бу платформаның эчендә, Русия мәселманның арасында — Русия төрек-татар углы эчендә бөтен сәясәт тәшкиләтнең программасының иттифакты, блогыдыр. Вә шуларның һәммәсенә ма биһи әлмөштәрәкләреннән (бергә катнашуыннан) жыелган программа — платформаның программасыдыр. Моның тәфсыйләтен эшләп чыгару, программаны барылган хәлгә китерү махсус платформа комиссиясенә эше булса да, минемчә, бездә хәзергә сәясәт оешмаларының ма биһи әлмөштәрәкләре түбәндәге матдәләрдә жыеладыр.

Ысулы идарә: һәр жиргә, һәр өлкәгә киң мәгънәдә мәхәлли (жирле) мохтарият (ирекле идарә) бирелеп, бөтен дәүләт эчендә демократический республика булырга тиештер (гавам жөмһүрияте).

Бөтен дәүләт өчен империя парламенты булырга тиештер. Русия мәселманның үзләренә зурлыклары нисбәтәндә, хокукы аерым бер организм булып, Русия дәүләте эченә керәдер, үзләренә зурлыгына монасиб дәрәжәдә үзләренә вазифалар йөкләндер. Мәмләкәт эчендә мәмләкәт тәшкил итәдер.

Русия мәселманның бөтен мәдәни, милли, дини, сәясәт эшләре фәкать үзләренә генә ихтиярындадыр. Үзләре тарафыннан шул эшләргә алып бару вазифалары бөтен халыкның иштирәгә (катнашы) илән сайланган «Милли шура»га тапшырылырга тиештер. Мәнә шул тәхлиләткә (анализга) таянып, мин түбәндәге резолюцияне тәкъдим итәм:**

1) Бөтен Русия мәселманның съезды Русия мәселманның эчендә бөтен сәясәт оешма вә партияләремезнең бергә хәрәкәт итүләрен, мөштәрәк (уртак) бер юл табуларын лязим тапты.

2) Съезд Русия мәселманның шул мөштәрәк юлдан алып баруны фәгыйлияткә чыгару (эшкә ашыру) өчен, бөтен сыйныф вә кабиләләренә вәкилләреннән мөрәккәб (жыелган) «Милли шура» сайлауны тиешле тапты.

3) Съезд «Милли шура» әгъзаларының утыздан мөрәккәб булуны кабул итте һәм шул әгъзаларны түбәндәгечә тәкъсим итүне (бүлүне) лязим күрде:

а) Төркстан, Бохара, Хивадан — жиде, Кавказдан — биш, Кырымнан — ике, Казакъстаннан — биш, Литва татарларыннан — бер, дахили (эчке) Русия һәм Сибирия татарларыннан — ун.

б) Шул сайлауны һәрбер өлкәнең үзенә ихтиярына тапшыруны кирәк тапты.

г) Съезд һәрбер өлкәдән мөмкин кадәр хатыннарымызның «Милли шура»га сайлануын лязим тапты вә шул эшнә һәр өлкәнең үзенә тапшырды.

4) Съезд шул мөштәрәк юлдан мәселман халыкларын алып баруны ил корылтаена (Учредительный собраниегә) кадәр шул «Милли шура» өстенә йөкләде.

*Съездның мәжлесеңдә шул сызык, трудовиклардан уң түгел, дигән бер жөмлә белән баян ителде.

**Шул резолюция съезд тарафыннан кабул ителде.

5) Съезд ил корылтаена кадәр бөтен жирле оешмаларымыз, организацияләремез съезд карарларына муафыйк булган «Милли шура»ның һәрбер карарына иярүене, буйсынуыны лязим тапты.

6) Съезд «Милли шура»ның эченнән 12 кешедән гыйбарәт башкаручы комитет аеруны лязим тапты вә шуны «Милли шура»ның үзенә тапшырды.

7) Съезд башкаручы комитет белән өлкә комитетлары вә жирле комитетлар арасындагы мөнәсәбәтнең ысулын эшләүне «Милли шура»га тапшырды.

8) Башкаручы комитетның урыны хөкүмәт торган жирдә булып. «Милли шура»ның башка әгъзалары кайда торуы «Шура» карары белән тәгаен ителер.

9) Съезд, ил корылтаена сайлау тактикаларыны тәгаенләп өчен, 25 нче августтан кичекмәенчә, Русия мөселманнары вәкилләренең икенче съездын ясарга лязим тапты, шул эшнә «Милли шура»га тапшырды.

10) Съезд «Милли шура»га «Русия мөселманнары шурасы» дип исем бирде.

Бу — 1917 елның 1—11 маенда Мәскәүдә үткәрелгән Беренче Бөтенроссия мөселман съездында тыңланган һәм кабул ителгән доклад. Ул 1917 елда Мәскәүдә «Шәрәкъ ба-
смаханәсе»ндә аерым китап булып басылган.

Текстны ДИЛАРА АБДУЛЛИНА әзерләде.



Роберт Әхмәтжан

Әбделфәтх Фрагментлары



(археологик эскизлар)

Туфрак катлам-катлам биредә.
Тарихның маңгай сырлары.
Бу ташлар, бу өлгеләр бары
гомер фрагментлары...

I

Синен йөзне күрдем
Идел көзгесендә.

Син
кайчандыр
шушы биеклектән караган.

Көмеш әремнәрне ера-ера,
нигезенә барам,
аякларга сугылып сыкрый ташлар,
балакларга сарыла сырлан,
Ябыша тарих.
Таш баганалар
имән бармак сыман
өскә карый,

гүя алар
кояшны арканлаган.
Кояш сәгате!

Цифрблатта — гасырлар.
Сәгать биредә бары
Шайтан тәгәрмәче,
архаизм!

II

Мин кая барам?

Кояш чыгышыннан
баешына чаклымы?

Мин тик бер кунакмы?
Жирем нинди —
Күксел туфракмы,
акмы?



Кемгә таянам?

Минем моңнарны үзенә кундырган
тигәнәкме,
алтын куакмы?

Еракмы синен үткәнә?
Көткәнә нинди?
Кем нигезләре кемнәргә калмый,
Уралмый утка кемнәр тәхете,
кемнәр бәхете...
Кем ярларын кемнәр кочмый?
Нинди кошлар
очмый кыйблага?..

Синен йөзне күрдем елгада,
Баш очында Итил-су ага...

III

Уч төбемдә — бер чеметем туфрак:
ялтырый ком — гүя йөзек кашы!
Синнән калган ядкяр: янган бодай,
соры чүлмәк китегә,
орчык башы...

Төш вакыты,
Кояш бии!

Ауган диварлар артында —
орчык тавышы...

...Жырлый орчык очып-очып,
жептәй эрли көннәрне...
Жырлый орчык көн артында,
Жырлый орчык ел артында.

Эрләнәдер жептәй сузылып
кемнәрнең гомерләре...

Орчык жыры — Итилда

Уза көннәр — жырлый орчык,
уза еллар — жырлый орчык,
зырлай-зырлай керә очып
күнелләрдән күнелгә...

Төш вакыты.

Кояш бии.

Ауган диварлар артында —
орчык тавышы...

IV

Туганым,
ыруым,
кандашым,
тыңлачы!

Көндезгә нәкъ уникадә,
нәкъ түбәдә торганда кояш,
безнең көрәкләр,
синең капканны үтеп,
килеп төртелде
Ак Пулатың бусагасына.

Рөхсәтме?

Рөхсәтме

Кагылырга акрын гына
ташларыңа,

кузгатырга урыныннан
Мәңгелекне?

Жавап бир.

Син каршы чыкмадың...

Тамды чыклары

Кунак өең өстенә үскән
кычитканнарның...

Синең нигезеңнән

көнъяк-көнчыгышта,
бер-беренә башын куеп,
үсеп утыра иде
бер пар шәмәхә гөл.

Ни турында сөйли алар?

Әллә алар Мәхәббәт һәйкәлемә?

Әллә тамганмы шунда

ике тамчы ал кан?

Дошман угын сындырганмы
шунда синең калкан?

Шатлык яшеме алар, әллә сагышмы?

Рәхмәтме, әллә бәддогамы,
каргышмы?

Әллә биредә бер сөңгедән
ике гашыйк йөрәк тынган?

Кылганнар,
ни булган?!

Кылганнар эндәшми
авызын йомган.

V

Сөйләгез, кылганнар,
дала йомгагы — дүңгәләкләр!
Чабамсыз
Яулар төсле томырылып,
жилләр куеныннан эзлимсез
тынгылык?

Пыпылдап сезгә ни сөйли комнар?

Үткәнгә чабамсыз?

Алай булса,
еракмы биредән Вавилонга?

Тирәндәме Тубылгытау?*

Алырга кирәк әле тагын
жирдән ничә катлам?

Һәлакәт килде,
кайсы яктан?

Тирәндәме ыңгыраша
Яңа Пальмир?*

Вакыт —

бөек хаким,

жавап бир!

Тынлык.

Ташлар ята тынып.

...Жирән археолог,
пычагы белән телгәләп жилне:

«Биредә...

Ак Мунча... булган», — диде.

Без ышандык —

елтыр пычак

Кояшка тиде...

Ышанабыз!

Тарих антлардан көчлерәк.

Жир үчлерәк, көчлерәк Тарихтан.

Бары да чөнки

Жирдән калыккан.

Туфрак куенында —

байраklar, калкан,

таш китапка язган васыятьләр,

гөл балчыгына әверелгән

ал кан...

Ышанабыз: күтәрелә төптән

күтәргән булат, черегән көбәләр...

Ышанабыз.

Яланнар өстендә

бер минутка торды күлгә, —

ак төпиле Кояш

керде төрбөгә.

Әмма,

ак сарайларны,

чуен капкаларны ватып,

* Тубылгытау — Болгар шәһәрләреннән берсе.

** Пальмир — хәрәбәләр шәһәре.

Кояш-төгөрмөчтө
алга чаба Вакыт!
фиргавен укчысыдай көлөп,
сибелә жылдә
алтын чөчө...

Вакыт гомере — Мөңгелек

VI

Мунча ташлары ята таралып,
каралып чыкты болыт, эссе салды,
койды яңгыр...
ташлар чыжламады.
Алар салкын...

Янәшәдә генә яшь каеннар
(себерке исе белән тулды һава!..)
Калтырана зәңгәр кычытканнар,
шыбыр-шыбыр
яңгыр ява...

Табигать —
кояш ләүкәсендә
Жирне чаба,
Жирне чаба!..

...Жирән археолог,
пычагы белән телгәләп жылне:
«...Биредә
Ак Мунча булган», — диде.

XII

Биредә
команнармы күзләрен йомган,
әллә мөңгегә тынган
шөһрәтле кыпчаклар?

Тик бу нигә,
хәзер барыбер:
сөяк куллар ята
соңгы ташын кочаклап.

Шунысы кыйммәт —
жир өстендә булып киткән кешеләр:
игенчеләр,
тимерчеләр,
гаскәриләр,
даһилар...

Алар исеменә гимн булып,
кырлар тутырып үскән
көмеш арыш, алтын бо-
дай.

Гәрәбәдәй яңгыр тамган
игелекле туфракка...

Алар иккәннәр шул туфракка
орлыклар гәрәбәдәй.

Вакыт урып алган
бу кырлардан
хәрабәләр...

Оя корганнар. Тереклек борнаган.
Булмасын өчен токым ач-ялангач,
агач төрән сөрөп барган — кояшка чак-
лы,

жылләр эчендә туктаусыз биегән
чабагач!

Бөкре урак йөргән кырны урап,
учмаларны тезгән, куйган зурат,
ял иткән
чормага кадалгач...

А, биредә нинди хөрмәт аңа!
урыныннан кузгатудан хәтта куркып
аны,
пумалалар,
бик сак кына,
ялый соры тузганын...
Бәхеткә, бәлки, бик якындыр?..

Бик тирәндә түгелдер, бәлки, Шатлык?

Ләкин күз яшьләре
ни рәвешле ята туфракта —
бриллиантмы?

Жир астына күмеләме Хаклык?
Эзлибез: табылсачы бары
бер саплам жан,
бер йотым яктылык!

Кайда калган Беренче Мәхәббәт,
Туу сулышы,
яки гомернең
беренче һәм соңгы авазы,
күрүк сулышын терелтеп буламы,
дөрләтеп буламы сүнгән учакны,
чыгарып буламы
тирәндә калган язны?

...Көрәкләр төшә
туфракка
кыйгач...

Менә урам! Менә юл!
Күңелем чатларында —
Кояш!..

VIII

Таң алдыннан
иел яшәл калкулыкка,
колагыңны жиргә куй:
ишетелер, хәбәрләшә
Тубылгытау әтәчләре,
бер-беренә аваз бирә
жиһан хәбәрчеләре.
Оран китә жирнең дүрт ягына,
Жил кагыла
болытларның комач байрагына —
таң кабына!

Вал өстенә ишелеп килә иген гаскәре:
дулкынлана арыш сафлары,
шаулап килә бодай...

Бу — мөңгегә шулай.

Аваз бирә Ыруымның жаны:
вал өстендә —
Тургай!

Шошыр-Зөләйха



Рәссам РУШАН НҮМСЕТДИНОВ

БЕРЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Йосыфның төхет залы. Мөлик Рәййаннан калган сарай һәм зал күренеше. Йосыф вәзире белән килеп керә. Вәзир — аның зиндандагы иптәше. Йосыф арган кыяфәттә төхеткә барып утыра.

Й о с ы ф (*вәзиргә*). Синең белән жиң сызганып эшләвебез, вәзир, бушка китмәде. Кая да сыйгысыз Мисыр ашлыгы амбарларга урнашып бетте, сыймаганын башакта көе эскертлиләр. Эскертләр түбәсе ябык каралты астына куела: яңгыр да, кояш та тимәс. Әмма амбарларны әле төзөргә дә төзөргә.

В ә з и р. Әйе, олуг шаһым, жиде елның ашлыгын туплау өчен әле хисапсыз амбар кирәк. Шөһөргә якын өлкөлөрдә тиз дә, нык та эшлиләр. Әмма читтәрәк ашык-пошык, жиренә житкерми эшлөүләр дә бар, дигән хәбәрләр килә. Бер шундый намуслы башлыкны әле генә гади ташчы итеп билгеләттем. Төзүгә дигән шаһ акчасын үзләштергәнә өчен, йөз камчы суктырып, мөлкәтен казнага алдык.

Й о с ы ф. Дөрөс иткәнсең, вәзир. Без синең белән бер төсле уйлыйбыз. Рәгыять¹ хакына кайбер кешеләр белән каты куллы булырга туры килә.

В ә з и р. Сезнең сәфәрегез ничек соң, олуг шаһым, көткөнегезне бирдеме?

Й о с ы ф. Нилнең югары очында эшнең барышы күңелне сөендерде. Бөтен вилайәттә ашлык жыелган, сугылган, урнаштырылган. Эскертләр куелган. Маллар көр. Игенчеләр, малчылар безнең фәрманны йөрәге белән кабул иткән, муллык дип тугарылмаганнар, киләчәк хакына эшлиләр. Эшләренә карап жан куана. Вилайәткә үтә дә намуслы, эшчән кешене билгеләгәнбез. Зирәк башлык — эшнең ярты уңышы, ди.

В ә з и р. Болар бар да, олуг шаһ, Сезнең ижтиһатегездән. Кайда гына йөрмим — һәр жирдә бер үк сүзләр ишетәм.

Й о с ы ф. Нинди сүзләр, вәзир?

В ә з и р. Газиз мәлигебезне тәңре Мисыр бәхетенә яраткан диләр. Исеменә кушып җырлар җырлана, дастаннар яңгырый.

Й о с ы ф. Ләкин без эреп төшмик, вәзир, алдыбызда әле күп еллык эшләр, сынаулар...

В ә з и р. Мисыр халкы Сезнең өчен хафаланып та сөйли, олуг шаһым.

Й о с ы ф. Бусы кызык. Яле, вәзир, нинди хафага сәбәпче булдым икән?

В ә з и р. Күптән әйтергә кыймый йөрдем, шаһым. Зиһенегез гел дә үлөт кайгысы белән мәшгуль, әмма әйтми булдыра алмыйм. Бөтен Мисыр буйлап бер генә сүз йөри, олуг шаһым: «Газиз нигә өйләнми?» — диләр. «Үзе дөнъяның беренче гүзәле, бар яктан камил, холкы тугры, гыйльме тулы, гакылы тирән, көннәре ил кайгысы белән уза, ә бәхетте түгәрәк түгел», — диләр. Кыскасы, Мисыр халкы үзегезне дә бәхетле итеп күрәсе килә. Даныгыз барлык мәмләкәтләргә таралган. Мәгъриб-Мәшрикъ Сезнең хакта сөйли, илчеләр, сәүдәгәрләр төрле патшаларның Сезнең белән туганлашу ниятен хәбәр итәләр. Мисырның үзендә дә затлы гаиләләр аз түгел, берсеннән-берсе гүзәл кызлары бар...

Й о с ы ф. Бу көнгә кадәр минем үземне уйларга вакытым да, теләгем дә, хакым да булмады, вәзир. Илне алда көткән хәтәр сынауларга әзерлибез. Жиде ел ачлык ни икәнә әле күз алдына китерә алмыйбыз гына.

*Ахыры. Башы журналның 1991 елгы 6 санында.

Шушындый зур илнең халкы өчен бер кабым икмәге булмас көнне уйлап кара әле. Шуны булдырмаска тиешбез!

В а з и р. Анысын да уйлыйм, шаһым!

Й о с ы ф. Без синең белән зинданда да, илне төзекләндерү эшендә дә күп авырлыкларны бергә кичердек. Синнән яшерә алмыйм: мин дә — нибаны кеше генә. Бәхет хыялы миңа да ят түгел. Әмма читен язмышым мине тулы бәхеттән куркырга өйрәтте. «Артык яхшы булса — бу яхшыга түгел», — ди торган иде бер акыллы кеше: Атам миңа бөтен мәхәббәтен биреп, кадер-хөрмәттә үстерде — кардәшләрем көнләшеп, коллыкка саттылар. Патша гаиләсендә йәнә кадер-хөрмәттә яшәдем, аннары — уника ел зиндан... Ил өчен хезмәтем минем барлык шәхси кайгыларымны оныттыра. Халыкның һәр жирдә бәхетле карашы, рәхмәт сүзе мине бәхетле итә. Мин алай ук бәхетсез түгел, вәзир.

В а з и р. Мин Сезде бәхетсез, димим, шаһым, әмма Мисыр халкы кебек үк, минем дә Сезде тулысынча бәхетле итеп күрәсем килә. Үземне Седин олуг эшегезгә багышлаган кеше буларак, минем бәхетем дә Седин тулы бәхетегезгә бәйле, дип саныйм. Табигать һәм йола кануны бар, шаһым!

Й о с ы ф (*моңсу уйчанланып*). Хәлбуки ул канунны мин беркайчан да жиренә житкәрә алмамдыр... Гәрчә синең бәхетенә тулы итәсем килсә дә. Мисырны аркылыга-буйга гизгәндә, нинди генә мөхтәрәм һәм мөгътәбәр гаиләләрдә булмадым. Тулган ай кебек якты йөзле, сызылып киткән гүзәл кашлы, талчыбыктай сыгылып торган зифа гәүдәле мәхәббәт һәм сер тулы кызларын табын янына утыртуга нинди гайрәтле егетнең дә сабры калмас. Әмма минем карашым берсенә дә туктый алмый, күңелемдәге моңны берсе дә баса алмый... (*Карашын еракка төби.*) Бер сурәт һаман күз алдымда. (*Тирә-юнь караңгылана төшә, еракта, сәхнә артында зәңгәрсу караңгылык эчендә ай яктысындагы сыман Зөләйханың ямансу һәм гүзәл сурәте күренеп китә.*) Аның утлы сүзләре һаман колагымда. Шушы якты сын дөнъяның барлык гүзәлләрен күләгәли. Ул минем аркада бәхет күргәнә юк, мин аның аркасында күпме газаплар күрдем... Мәхәббәтен аңлату өчен ни йолкынды, ни өзгәләнде бичара гүзәлкәй, тик миннән жан юанырлык бер генә сүз дә ишетмәде... Мин күңелемдәге дөрләп кабынырга әзер ялкынны көчкә басып, тик салкын үгет биреп тордым. Үзем шунда үксеп жибәрергә әзер идем.

В а з и р. Сез — зирәклегә жиһанга мәшһүр хөкемдар. Кичереgez, шаһым, үгетем өчен: үткәннәр белән яшәү кирәкмәс. Тормыш алга бара. Ул яра да төзәлер. Халык теленнән миңа да ул тарих таныш. Заманында Кыйтфир хатыны Зөләйха гүзәл колына гашыйк икән, колы моның хисен кабул итмичә, акылдан шашар хәлгә житкәргән, дип бөтен Мисыр халкы сөйләде. Хәзер инде шушы ныклыгыгызга сокланалар. Зөләйханың, Мисыр гайбәтчеләрен табынга жыеп, каршыларына Сезде чыгарып бастыргач, барысының да, һушлары китеп, әфлисун урынына бармакларын тураганны әле дә кызык итеп искә алалар.

Й о с ы ф. Аның тирән фажигасе берәүләр өчен бары тик кызык кына булуы нинди кызганыч... Югыйсә ул кешенең бит исеме генә Кыйтфир хатыны иде, вәзир. Асылда ул саф кыз көе яшәгән. Миңа зинданда Мисыр газизенең ширбәтчесе әйткән иде: Кыйтфир ир кеше буларак табигать тарафыннан нык рәңжетелгән икән мәрхүм. Йола әдәбе кушканга гына өйләнгән булган. Ә Зөләйха бәхетсез, мине төшендә күреп, атасын битәрли-битәрли, үзен Мисырга озаттырган. Ягъни унсигез яшьлек кыз минем хәзерге хәлемне төштә күргән булып чыга.

В а з и р (*әсәрләнен*). Шулай мыни, шаһым? Болары миңа караңгы иде. Үзегез дә беркайчан сөйләмәдеgez. Нинди үкенечле, жан тетрәткеч язмышлар. Моның бер хикмәте чыкмый калмас. Кирәксә, жаным шушы юлда фида булсын, олуг шаһым! (*Сарай тәрәзәсеннән ат кешнәгән тавышлар ишетелә.*)

Й о с ы ф (*тәрәзәгә күрсәтә*). Минем тази² атымның тавышы, вәзир! Үзенә сәхрәгә чыгар вакытын сизә малкай. Гаскәрне мәйданга тезегез, сарай хадимнәре әзер булсын. Хәрәкәтләнәп, бу бөркүдән соң һава алыштырып кайтырга кирәк. Сәйранга чыгабыз.

В ә з и р (*тәрәзәдән тышка күз сала*). Гаскәр сафка тезелгән, шаһым, сарай хадимнәре әзер. (*Чыгалар.*)

ИКЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Еракта тонык кына шәһәр силуэты. Юл буйлап зәйтүн агачлары күренә. Якын тирә-якта яшел үләнлек. Сәхнәнәң уң түрәннән сулга таба килеп керә торган юлның кырые күренә. Ул сәхнәнәң сул кырыена килеп тоташа. Якында гына атлар кешни. Уң яктан басынкы, әмма аермачык булып, тирән дулкынланулы хатын-кыз тавышы килә. Ул—Зөләйха.

З ө л ә й х а. Илең төзек, дәрәжәң бөөк, сүзең кодрәтле, олуг солтан. Үзең һәм изге эшеңә шан-шәрәфләр булсын...

Сәхнәгә Йосыф килеп керә. Уң кулы белән арттагыларга туктарга ишарәли. Үзе, сул жилкәсе артында салынып торган тезгенне артындагы хадимгә бирә. Ат сәхнә ыштыгында булып күз алдына килә.

Й о с ы ф (*алга, тамашачыларга табан атлый*). Чү, бу нинди тавыш? Бик таныш. Нишләп шундый тәәсирле ул?

Сәхнәнәң нәкъ уң кырый пәрдәсе артыннан юлга таба яртылаш чал чәчле, кара пәрдәгә өртелгән, гәүдәсе хәсрәтле сыгылгын бер хатын-кыз уза. Залга яртылаш яны белән баш игән көе Йосыф каршына чүгә. Зөләйха йөзе сизелә.

Й о с ы ф (*йөзе белән залга һәм Зөләйхага карап, сулда туктап кала. Карашында гәҗәпләнү һәм тетрәнү*). Бу синме, гүзәллеге белән бөтен Мисырга мәшһүр, кодрәтле һәм горур газиз хатыны Зөләйха?!

З ө л ә й х а. Мин идем, олуг жиһан шаһы, ләкин күптән инде...

Й о с ы ф. Йә, Зөләйха, кайда синең зур дәрәжәң,
Байлыкларың, зифа буең, озын сачың?
Тулган ай тик балкый иде синең йөзең—
Шундый гүзәл, бу хәлгә ничек төштең?

З ө л ә й х а. Гүзәллек тә, мал-милек тә берсе калмый юкка чыга. Тик мөхәббәт белән хәсрәт кенә мәңгелек икән, шаһы жиһан!

Й о с ы ф. Шәһәрдән еракта бу сәхрәдә ялгызың нишләп йөрисең? Кайда торасың?

З ө л ә й х а. Бар гомерем синең хәсрәтендә, гыйшык утында үтә. Шушы ялкын чәчләремнең карасын, йөземнең нурын алды. Шау-шуда яшәүдән мәгънә тапмыйча, шушыннан ерак түгел сәхрәдә ялгыз өй салдырдым, шунда торам. Синең айга бер сәхрәгә чыгуың миңа мәгълүм булганга, гаскәрләреңнең быргы тавышын, атың кешнәвен ишетеп, мөһабәт сафлары-гызны күреп, үземә юаныч табам. Юлың тузанын күптән күзләремә сөрмә иттем, гүзәл шаһ. Инде менә ни гомер юлыңны минем күз яшьләрем юа...

Й о с ы ф (*күзләре чылангандай була. Тирән тетрәнәп, Зөләйхага кулын суза*). Башыңны күтәр, олуг жанлы гүзәл сын.

З ө л ә й х а. Күтәрә алмыйм, шаһы жиһан. Минем сиңа карарлык матурлыгым да калмады. Каршыңда гаебем дә зур: минем гыйшкым аркасында ярты гомерең зиндан эчендә үтте, гүзәл шаһ кынам!...

Й о с ы ф. Син бәхетнең иң зурына лаексың. Мисыр гүзәлләре генә түгел, жиһан хатын-кызлары синең тугрылыгың һәм фидакярлегең каршыңда баш ияргә тиеш. Синең урының сәхрәдә түгел, минем сараемда, Зөләйха! Син күпме ел минем сагышым булып хыялымда йөрисең.

Зөләйханың йөзөнә елмаю чыга, башын күтәрә, торып баса, сыны турая, өстеннән кара пәрде һәм чал чәчләр талгын гына, үзлегеннән шуып кала. Гади, ләкин өстенә ятып торган пөхтә, затлы күлмәктән кояш нурына коенып, яшь һәм көлөч Зөләйха басып кала.

Й о с ы ф (*гадәттән тыш гажәпләнен, күккә карый*). Йа, Тәңрем, бу нинди могъжиза?! Күзләрем дәрәс күрәме жиһан төсен, әллә хыялым күз алдына киләме?

З ө л ә й х а. Әйе, бу — могъжиза, жиһан шаһы. Бәхет хисе, гомерем буе үз утында яккан кичерешләремнең синең йөрәгендә шундый көчле кайтаваз табуы мине янә яшәртте, дөньяга яңадан тудым, гүзәл Йосыф!...

Й о с ы ф. «Йосыф»?.. Мин Мисыр тәхетенә утырганнан бирле үз исемне ишеткәнем юк. Ул минем хәсрәтле һәм шатлыклы гади кеше икәнемне искә төшерә. Бу миңа үтә кадерле хис. Ул халәтне мин һәрвакыт еракта калган бәхет итеп сагынам. Минем белән бөтен жиһан «Сез» дип сөйләшә. Бер син тиз һәм тигез итеп: «Син», — дисең... Бу миңа шундый рәхәт, Зөләйха! Ишетәмсең, вәзир, ишетәсезме, сарай хадимнәре: күктән көткәнемне жирдән таптым!

В ә з и р (*килеп Йосыфның кулын үбә*). Мөбарәк булсын, олуг шаһым. Бу — бөтен ил өчен бөек шатлык.

Арттан тавышлар. Мөбарәк булсын, мөбарәк булсын!..

Й о с ы ф. Вәзир, халыкка бәшарәт итеп³ белдерегез: иртәгә теләгән барлык кеше минем сараема рәхим итсен — олуг туй мәҗлесе кылам!

Вәзир баш ия. Йосыф Зөләйханың кулыннан тотып, залга өлешчә ян белән, үзен озата килгән сафларга карый, әкрәнләп залга борыла.

ӨЧЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Йосыф сарае. Йосыф Зөләйханы кулыннан җитәкләп тәхет залына алып керә.

Й о с ы ф. Бусы минем тәхетханәм, Зөләйха! Ә синең тәхетен минем йөрәгемдә булып.

З ө л ә й х а. Син исә төштә күргән көннән бирле минем хөкемдарым. Минем өчен син күптән йөрәгем тәхетендә, олуг бәхетем минем. (*Йосыфның беләген күкрәгенә кыса. Тәрәзәләрдән һаман тавышлар килә: «Йосыф! Зөләйха! Йосыф! Зөләйха! Мөбарәк булсын! Мөбарәк булсын!» Йосыф Зөләйханы җитәкләп тәрәзә янына атлый, тышка карап кул болгыйлар. Тәрәзәдән чәчәкләр оча. Тавышлар ерагая.*)

Й о с ы ф (*Зөләйхага*). Менә туй да узды. Сабырлык безне бу морадьбызга да ирештерде. Әгәр теге вакыт без хисләребезгә юл куйсак, бу көнне күрә алмаган булып идек.

З ө л ә й х а (*уңайсызланып*). Минем ул гаебемне инде бүген, зинһар, йөземә орма, шаһы жиһан! Анда да минем кайнарлыкны гына түгел, үзеңнең гүзәллегеңне дә гаеплә. Бер генә килмәгән жирең булмасынчы! Узган бер жиреңдә Мисыр кызлары «Йосыф!» та «Йосыф!» кычкырып калсын да, көннәрен түгел, айларын, елларын синнән күз алмый үткәргән бичара Зөләйха ничек битараф була алсын, ди! Йөзеңне-сыныңны күргән, тавышыңны ишеткән, холкыңа сокланган кемнең генә сабры калыр икән? Хәтерлисеңме теге гайбәтемне сөйләгән Мисыр хатыннарын? Каршыларына үзеңне чыгарып бастырдым да, дүрт йөз кешелек табында әфлисун дип бармагын кисмәгән хатын калмады. Күлмәкләренә кан чәчрәгән мәҗлес халкына үтемле шундый сабак бирдем. Шунда әйткән жан газабы тулы сүзләрем гомергә онытылмый... (*Күз алдына шул чагы килә. Зөләйха үзен табын тулы шушы хатыннар алдында хис иткәндәй, залга карый.*)

З ө л ә й х а. Шунда әйттем: сезләр ачык күрдегезме, Йөзем нигә сулганлыгын белдегезме,

Бер карауда кулларыгыз кистегезме,
Һушсыз булып төштөгезме сезләр инде?

Мин Йосыфны күргәнемә жиде елдыр,
Ә Йосыфка гыйшкым даим арта торыр,
Мискин үзем бичара, гажиз торыр,
Шул көе дә сабрым сездән артык инде.

Й о с ы ф (*килеп Зөләйханы күкрәгенә кыса*). Бу бәхетле көн безнең уртақ сабырлыктан булды, Зөләйха! Заманында мин синең каршыда нык-лык күрсәтсәм, син күп еллык газаптарга чыдагансың.

З ө л ә й х а (*аның күкрәгенә сыенып*). Мин сиңа берсеннән берсе батыр, үзең кебек гүзәл, акыллы егетләр үстөрөп бирермен. Алар синең олут эшләрәндә таяныч һәм иманыңа дәвамчы булырлар.

ДҮРТЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Йосыф вәзире белән тәхет залында. Йөзе борчулы. Тәхеткә барып утыра.

Й о с ы ф. Ил буйлап кайчан гына йөрмә, кайда гына булма — һәр жирдә бер үк хәсрәт, бер үк кайгылар. Ачлыктан интеккән картларның сүзсез карашы, тигсә тимер өзөргә тиешле ир-егетләрнең хәлсез гәүдәләре, элек шатлыктан йөzlәре кояштай янучан гүзәл кызларның, аналарның нурсыз карашларын, икмәк-икмәк, дип ялваручы сабийларның кактай тән-нәрен күргәч, йөрәк сыкрый. Үзләрен туйганчы бер ашатасы иде. Алай итсәк, илдәге икмәк бер айга да житмәячәк. Әле ярты ел артык сабыр итәсе бар. Аннары чәчәсе, ул ашлыкның өлгөргәнәнен көтәсе... Күргән чараларыбыз шушы көнгәчә халыкны сакларга ярдәм итте. Чаклап тоту үзләрен чынык-тырды. Шул хәлдә бичаралар кымшаналар, хезмәт итәләр, тормыш алып баралар... Хәсрәтләре төнен төшемә керә.

В ә з и р. Сезнең айга бер тапкыр халыкка күренүегез, олут шаһым, кешеләрне рухландыра. Газиз падишаһларының, ил кайгысын кичереп, үз араларында йөрүен, бер генә гаделсезлеккә дә юл куймавын, кешеләргә тигез каравын күрү ачык кайгысын оныттырып тора. Сезнең йөзегезне алар муллык елындагы кояшка тигдәләр. Күрсәләр — үзләренә хәл кергән-дәй була. Рухланып эшлиләр...

Й о с ы ф (*бүлдереп*). Йә, вәзир, бусы житәр. Син миңа эшлекле хәбәр житкерә торган бул. Ә мәдхия кешенең эшкә ихтыярын какшата. Син әйткәннәр — мәликнең көндәлек вазифасы. Әкрәпләп халык та моңа күне-ләр, табигый хәл итеп карар.

В ә з и р. Моңарчы мондый хәлне халыкның күргәнә юк иде, шаһым!

Й о с ы ф. Ил афәттә чагында, безгәме масаерга!

В ә з и р. Хак сүзеңне жаныма бикләдем, шаһым!

Й о с ы ф. Шулай да бер нәрсә белән горурлана алабыз, сөөкле вәзирем (*жылкәсенә кулын сала*), без синең белән илдә коллыкны юк иттек. Ачык чорына ашлык маясын тулысынча дәүләт кулына туплау, ниһаять, кешенең кешегә коллык кылуын бетерергә мөмкинлек бирде. Үзәге нык булган хакимият, халыкка иң кирәкле байлыкны кулына туплаган дәүләт кол биләүче барлык эре байларның борынын сындырды. Ашлыкка мохтажлык-лары төшкәч, икмәкне колларга алмаштырып бирә башладык.

В ә з и р. Нәтижәдә, шаһым, бөтен халык дәүләт колларына әйләнде.

Й о с ы ф. Адәм башы кол һәм кол биләүче төшенчәләренә күнгән, шуннан аерыла алмый. Күнегергә вакыт, вәзир! «Хезмәтчеләр» яки «дәүләт эшчәннәре» диик. Без бит зинданда ун ел буге синең белән шул хакта баш ваттык. Адәм балалары өстенә төшкән бөтен бәлаләр шушы коллыктан, дигән фикергә килдек.

В э з и р. Үз язмышыгыз соң, шаһым, шушы коллык каһәре булмады-мыни?!

Й о с ы ф. Минем һәм миндәй бик күп кешеләрнең бәхетсезлеген шунан, вәзирем. Без синең белән берәз мавыга төштек. Йә, бүген безне нинди мәсьәләләр көтә? Ачка интеккән халык ничек жан саклый?

В э з и р. Анда, шаһым-солтаным, бер карт сәүдәгәр хозурыгызга сорала. Аның белән бергә бихисап дөгъвалылар килгән. Алар да Сезнең кабул итүегезне үтенә.

Й о с ы ф. Барысын да кертсеннәр. (*Вәзир әмерне ишеккә тапшыра. Сакчылар карт сәүдәгәрне һәм бер төркөм бөтәшкән, ябык, фәкыйрь кыяфәтле кешеләрне алып керә. Барысы да Йосыфка таба баш иеп, бил бөгәләр, кул кушырып, шул көе басып калалар.*)

Б а р ы с ы б е р г ә. Тәңре дөүләтенә нык, гомереңне озын кылсын, олуг шаһыбыз!

Й о с ы ф (*фәкыйрьләргә каран*). Йәгез, сез кемнәр, гозерегез ни?

Т е г е л ә р (*барысы бергә*). Без — һөнәрчеләр, олуг шаһ, ташчылар, төзү осталары.

Й о с ы ф. Нигә бу чаклы бетерештегез? Сөзгә бит минем фәрманымда аерым илтифат каралган.

Ф а к ы й р ь л ә р. Ачлык бетерештерә, олуг шаһ. Өстебездә булган бар киёмне ашлыкка алыштырдык, йорт-жирләребез дә тамак юлында корбан ителде. Инде килеп...

Й о с ы ф (*бүлдерә. Вәзиргә каран*). Безнең фәрманда ашлыкны эре маллары бәрабәрәнә алыштырырга, халыкның киём-салымына тимәскә, фәкыйрьләргә түләүсез бирергә, диелгән иде. Кем бу фәрманны бозарга жөрят итә?

В э з и р. Дөүләт хадимнәре Сөзнең фәрманыгызны тайпылусыз үти, шаһым!

Ф а к ы й р ь л ә р. Безнең падишаһ хозурына килүбез дә, шуның өчен, олуг шаһ: менә бу комсыз һәм кансыз кеше безнең жилегебезне суыра. Баштарак, ачлыкның беренче елында, муллык чоры килгәч икеләтә түләр-сез, дип ашлык бирде. Ачлык көчәйгән саен, дөүләт ярдәмен азсынып, без ана тагын бурычка кердек. Бусын көтә алмыйм, дип, малларыбызны, йорт-жирләребезне таләп итте. Ихтыярысыздан бирдек. Аннары: муллык килгәнче әллә торасыз, әллә үләсез, дип әүвәлге бурычларны түләтә башлады. Милкебездә берни калмаганга, газиз балаларыбызны бәгъребездән аерып, коллыкка таләп итте. Бирдек. Инде килеп хатыннарыбызны коллыкка даулый. Нәүбәт озакламый үзебезгә житәчәк...

Й о с ы ф (*ярып, тәхеттән торып баса*). Мин бит аермачык боерган идем. «Ил өстенә килгән ачлык бөләсен берәү дә азат кешеләрне кол итү өчен файдаланмасын! Әгәр андый кешеләр була икән, шундук башларын кисәргә!» — диелгән иде безнең фәрманда. Нишләп бу кешенең башы урынында? (*Сәүдәгәр тезләнеп идәнгә баш ора. Шул көе кузгалмый.*)

К а р а в ы л б а ш ы. Бу кеше: «Сөзгә гадәттән тыш мөһим бер серем бар», — диде. Шуның өчен үзен исән көе алып килдек.

Й о с ы ф (*кызыксынып каршына килә*). Йә, күтәр башыңны, нинди серең бар? (*Сәүдәгәр башын күтәрәп Йосыфка карый. Йосыф айтырап кала. Ныклабрак карый.*) Сакалыңны чал, йөзеңне жыерчык басса да, хәйләкәр һәм комсыз күзләрнең шул ук калган. Син кешеләрне кан елатып, аларның азатлыгы белән сату итәргә маһир сәүдәгәр. Мине, атамның назлы куенынан йолкып алынган бала көе, зар елатып, 18 ярмакка сатып алдың да, Мисыр патшасына ярты хәзинәсә бәрабәрәнә саттың. Янәсе унбер яшьлек бу кол углан күп телләр белә, гыйльме олылардан зур, янәсе затлы нәселдән, холкы тугры. Кыйммәт сату өчен ниләр генә әйтеп бетермәдең?!

С ә ү д ә г ә р (*Йосыфның аягына егылып*). Олуг шаһым, барысы өчен дә кичерегез, кирәксә үзем колыгыз булайым. Зинһар, харап итмәгез. (*Ку-*

еныннан пөхтә итеп боклэнгән кәгазьне чыгарып, Йосыфка суза.) Каршыгыздагы языгымны, бәлки, шул язу өлөшчә йолыр.

Й о с ы ф (алып укый) «Ялганчы, качкын, угры. Колыбызны шул өч төрле гаебе белән сиңа сатуыбызны раслап, уныбыз да кулларыбызны куйдык...» Ахмак дип булмый үзеңне: бар нәрсәне жиренә житкереп эшләгәнсең... Ярар, бу язуның кирәк булуы бар. Әмерем шул: сәүдәгәрнең колларын азат итәргә, барлык милкен фәкыйрьләргә өлөшәргә, бу фәкыйрьләренң балаларын үзләренә кайтарырга! (Сәүдәгәр яңадан Йосыфның аягына егылып, нидер әйтмәкче була, әмма Йосыф аны бүлдереп, тавышын күтәрә төшә. Сәүдәгәргә карап.) Синәң әле кылган эшләрең өчен башыңны кисү дә аз. Әмма эшкә минем үз рәнжүем дә катнашканга, үчтән тыелырга мәжбүрмен. (Фәрманны дәвам итеп.) Үзенә жан сакларлык микъдарда ризыгын калдырып, иреkkә жибәрергә. (Сәүдәгәр торып басып, итагатыле баш ия-ия, арты белән ишеккә чигенә.)

Ф ө к ы й р ь л ә р (Йосыфка). Гаделлеген бөтен жиһанга таралган, игелеген үзеңә кайтсын, олуг шаһ. Тәңре дәүләтеңне арттырсын, гомереңне мәңгелек кылсын!

Й о с ы ф. Барыгыз, һөнәр ияләренә лаек булганча киенегез, хезмәтегез белән кешеләрне, илне куандырыгыз. Сезне беркем кыерсыта алмас.

Фәкыйльләр, сакчылар — барысы да чыгып китә. Йосыф вәзир белән генә кала. Әйләнеп килеп тәхеткә утыра. Вәзир аның каршысына килеп баса.

Й о с ы ф (вәзиргә). Йә, вәзир, тагын нинди мәһим хәбәрләр бар? Ил эчендә, ил тышында?

В ә з и р. Яңа гына атлы хәбәрчеләр шуны тапшырды: моннан өч көн элек Кәнгъән ягыннан Мисыр жиренә ун ир кеше аяк баскан. Корылык башланганнан бирле ул яктан килүчеләр беткән иде. Болар аз сүзле, мәһабәт гәүдәле, кырыс чырайлы, үзләре йончыган, кыяфәтләре ярыйсы ук фәкыйрь, мәгәр горур, сәер затлар икән. Шымчылар түгелме, дигән шик тә бар. Мин атчабарларга боларны бөтен юллары буенча һич күз алмый күзәтергә боердым. Мисырда Сезнең идарә башланып, читләргә яу чабу туктатылгач, безнең илне төзекләндерү, халыкны кайгырту сәясәтебез, гаскәрләренә аз тотуыбыз кайбер нәфселе күршеләрдә бу безнең көчсезлегезбездән түгелме? дигән шик уяткан. Илне капшап карау һәм безнең йомшак урыннарны барлау өчен әледән-әле шымчы-жасусларын жибәрә торалар. Дөрөс, Кәнгъән ягыннан мондый хәл күренми иде, әмма белеп булмый...

Й о с ы ф (бүлдереп). Исемнәрен белдегезме? Нишләп унау? Кыяфәтләре, яшьләре ни чамалы? Нилектән чит җирдә үзләрен тәкәббер тоталар, моңа нинди нигезләре бар?

В ә з и р. Олысының исеме Равил, ди. Йәһүдә, Шәмгун исемлеләре бар икән. Без — Йагъкуб аксакал балалары, дип әйтәләр, ди.

Й о с ы ф (сискәнеп китә, уйчанлана, күзләрендә яшьләр төсмерләнә, дулкынланып). Хәзер үк юлларына каршы житез аргамакта хәбәрче жибәр. Бөтен сәфәрләре буена ачык чырай һәм илтифат күрсәтелсен, сакчылар, гаскәр һәм халык тарафыннан бернинди кысу-кыерсытуга юл куелмасын! (Тәхеттән төшеп, үзалдына.) Нәрсә мәжбүр итте икән боларны шушындый ерак сәфәр чыгарга? Әллә ачлык анда да барып життеме? Үзе дә ачлык кичерүче Мисырга нинди өмет белән киләләр икән?.. Әткәм бичара исәнме, әллә гүрдәме икән?.. (Вәзиргә.) Беләсезме, дустым, безгә кемнәр килә: мине коега салган, коллыкка саткан агаларым!

В ә з и р (балкып китә). Йа, Тәңре, бу — теге күргән төшегезнең чыңга ашуы түгелме соң?

Й о с ы ф. Мин хәзергә алар каршында кемлегемне яшерергә тиешмен. Вәзир, син дә берни белмисең!

В ә з и р (баш иеп). Баш өсте. Фәрманыгыз үтәлер, газиз шаһым. (Чыгып китә.)

Йосыф сарае. Төхет залы. Йосыф төхеттө утыра. Йозендө дөрдө. Янында төржемәче. Вөзир зал уртасында. Уң тарафтан икешәр-икешәр төркем булып, Йосыфның агалары керә. Иң алда 60 яшьләрендәге Равил белән 58 яшьлек Йәһүдә күренә. Икесенең дә кара сакаллары нык кына чал белән аралашкан. Чәчләрен дә чал баскан. Алар артыннан Шәмгун, аның белән янәшә аннан кечеләре атлый. Шул төртиптә керә торалар. Иң кечеләре 50 гә житеп килүче ирләр. Каушап туктап калалар.

В ө з и р. Мәлик хозурына рәхим итегез, мөхтәрәм мөсафирләр!

Й о с ы ф а г а л а р ы (*кыюсыз гына узып, әмма сыннарын эңитәрлек вәкарәле тотып, барысы бергә Йосыфка баш ияләр*). Дәүләтен имин, гомерең озын булсын, олуг шаһ. Хозурыгызга керә алуыбыз өчен бәхетлебез. (*Төржемәче Йосыфка иелеп әкрән генә «төржемә итә». Йосыф та аңа ниләрдер әйтә.*)

Т ө р ж е м ә ч е (*Йосыфның агаларына*). Мисырның газиз мәлиге сезне үзенең хозурында күрүгә шат. Ул сезнең кай илдән булуыгыз белән кызыксына.

Й о с ы ф а г а л а р ы (*баш иеп*). Кәнгәәннән, олуг шаһ. Атабыз сиңа сәламнәр һәм изге теләкләр юллады (*Йосыф төржемәчегә ишарә ясып, теңе баш иеп чыгып китә. Агалары аптырап карап кала.*)

Й о с ы ф (*агаларына*). Рәхмәт, шәриф⁴ затлар. Сәламен кабул кылдык. Теләге белән Мисыр мәлиген котлы итәрлек кем соң сезнең әткәгез?

А г а л а р ы (*эңанланып китә*). Мәлик сараенда кәнгәәни сүз ишетү безгә гаять рәхәт. Әмма олуг шаһның кәнгәәничә мондый камил сөйләшүе безгә гажәп.

В ө з и р. Гажәпләнмәгез, шәриф, кәнгәәниләр, олуг мәлик күрше илләрдәгә барлык телләренә белә. (*Йосыф агалары тагын да гажәпләнә төшә.*)

Й ә һ ү д ә (*баш иеп*). Сокланырга лаек сыйфатлар. (*Башын Йосыфка күтәрәп.*) Әткәбез — Кәнгәәннең мөхтәрәм аксакалы Йагъкуб була, олуг шаһ. Безне сиңең хозурыңа ул жибәрде. Даның жиһанга таралган, илең өчен кылган эшләренә бөтен Кәнгәән сөйли.

Й о с ы ф. Хуш. Сез сәүдәгәрләрме? Күп илләрдә буласызмы?

А г а л а р ы (*бергә*). Без илебездән беркая чыкканыбыз юк, олуг шаһ. Бу — кыяфәтебездән дә күренә торгандыр. Читкә беренче сәфәр кылуыбыз.

Й о с ы ф. Шундый михнәтле ерак юл чыгарга нәрсә мәжбүр итте?

Р а в и л. Ачлык, олуг мәлик. Жиребездә бер бөртең иген унмады. Икмәксез, йончыганга, атабыз: «Мисыр мәлиген үтә миһербанлы, диләр, ярдәм эстәп, шуның хозурына барыгыз» — дип жибәрде.

Й о с ы ф. Сез шулай барыгыз да бертуганнармы?

А г а л а р ы. Әйе, олуг шаһ, барыбыз да бер атаның уллары.

Й о с ы ф. Атагызга тәңре юмарт булган. Берәүгә пәһлеван-пәһлеван ун угыл бүлөк иткән.

А г а л а р ы (*эңанлана төшәп*). Ун гына түгел, уника, олуг шаһ.

Й о с ы ф. Хәтта уникаме?! Нишләп барыгыз да килмәде? «Бер атаның уллары», дисез, бер ананыкы да түгелмени?

А г а л а р ы (*барысы бергә*). Аналарыбыз төрле безнең. Атабыз бертуган апалы-сәңелле ике кызга өйләнгән. Дөресрәге, кызларын бабабыз шулай атабызга бер-бер артлы биргән. Өстәп ике кәнизәк тә бүлөк иткән. Без уникау дүрт ананың балалары. Унберебез исән, уникаңебезне яшьли бүре ашады. Дөресрәге, унберенчебезне. Йосыф атлы иде. Атабызның иң сөөкле баласы иде мәрхүм, туфрагы жиңел булсын. Уникаңебез — Ибнейәмин исемле — өйдә калды. Йосыф юкка чыкканнан бирле әткәбез аны яныннан жибәрми. Ул энеләребез икесе бер әңкәдән, газиз мәлик.

Й о с ы ф. Әмма миңа бер нәрсә аңлашылып житми, шәрифләр: атагызны Кәнгәәннең мөхтәрәм аксакалы дисез, ә бер углын барсыннан артык яратты, дисез. Зирәк аксакалга бу эш килешәме икән?

А г а л а р ы. Моңа аксакал гаепле түгел, олуг шаһ, югалган энебез үзе

сәбәпче. Син аның гүзәллеген, күркәм ақылын үзәң күрсәң, болай гажәпләнмәс идең. Аны сүз белән сөйләп бетерергә мөмкин түгел.

Й о с ы ф. Алай искитәрлек нинди эшләре булды соң энегезнең?

А г а л а р ы н н а н Й ә һ ү д ә. Аның күргән төше хыял житмәслек гажәп иде: ай-кояш, унбер йолдыз аның каршына төшеп сәждә кылганнар. Атабыз шуны юрап биргән.

Й о с ы ф. Шуннан? Ничек юраган соң?

А г а л а р ы (Йәһүдәгә кушылып). Мисыр мәлиге буласың, дигән.

Й о с ы ф (елмаеп). Шулай булмагандыр, дисезме?

А г а л а р ы (сискәнеп китә. Аннары тынычланалар). Моның булуы мөкин түгел, олуг шаһ (карашларын югары төбәп), аның жаны инде күптән тәңрәдәдер.

Й о с ы ф. Унбер углы янында булгач, атагызга ул хәсрәттән котылу читен булмагандыр дип уйлыйм. Картлык юлдашы — зирәкле, зирәклекнең юлдашы — сабырлык түгелме?

А г а л а р ы. Ни сабыр булса да, атабыз бу хәсрәтне һич оныта алмый, олуг шаһ. Йөрәгендәге утыз өч еллык ярасы кичә генә алган ярасыман, һаман әрнүдә. «Йосыф» дип еламаган көнә юк. Елый-елый ике күзгә төмәк күрмәс булды. Күрсә дә, якты дөнья йөзгә күтәрелеп бакмый, гомерен кайгы өендә үткәрә.

Й о с ы ф. Ул хәсрәтле атагызның кичерешләре таш багырьле хөкемдарны да тетрәтерлек. Икмәк хакындагы гозергез тулысынча үтәлер. Әткәгезне кайтып сөендерерсез.

А г а л а р ы (баш ияләр). Рәхмәт олуг шаһ, юмартлыгыңның чиге юк. Без, Мисырда терлекләр күп кырылган, дип ишеттек, шунлыктан күп итеп йон алып килдек. Алтыныбыз юк. Шуңа риза булырсызмы, газиз мәлик?

Й о с ы ф. Риза. Бик житкән. Икенче юлы кече энегезне дә алып килегез. Аның турында бик кызык сөйләдегез, арагызда ансыз нидер житми кебек. Мөхтәрәм атагызга миннән сәлам әйтегез. Ул чаклы өзгәленеп хәсрәтләнмәсен, сабырлык максатларны якын итә. (Агалары шатланып баш ия.)

АЛТЫНЧЫ КҮРЕНЕШ

Йосыф сарае. Тәхет залы. Диварларга сурәتلәр эшләнгән. Йосыф агаларының яшь вакытта аталарынан Йосыфны сорау, юлда кыйнаулары, кога салу һәм коллыкка сату эпизодлары тасвирланган. Йосыф тәхеттә. Эшлекле кыяфәттә вәзир керә.

В ә з и р. Әмерегез үтәлдә, шаһым. Кәңгәниләрнең йөкләре төялдә. Кече энегез Ибнейәмин йөгенә алтын касәне яшереп куйдылар. Кардәшләрегез тиздән юлга чыгалар.

Й о с ы ф. Ибнейәмин, ялварып, янымда калдыруымны сорады. Үземә дә аның белән рәхәт. Улларым да абыйларын яратты. Хәйлә мактаулы чара түгел түгелен. Әмма агаларымның үзләренә хас чара бу. Алар да атамнан мине сайрар кошлар, ал чәчәкләр күрсәтәбез, дип алып киткәннәр иде... Менә үзләренә дә «ал чәчәкләр» күрсәтер чак житте. Бар, артларынан чыгыгыз, вәзир. Затлы касәм югалуын әйтегез, йөкләрен тентегез. Ибнейәминне кулга алган булып тоткарлагыз. Барысын да киредән сараема китерегез.

В ә з и р. Баш өсте, шаһым (чыгып китә).

Й о с ы ф (залга карап). Бу килүләрендә үзләрен шактый борчидым. Диварлардагы сурәтләрне күргәч, тамакларына аш үтмәс булды. Үзгә сөйләнәләр: «Бу мәликнең сараена безнең батыл эшләребез кайдан мәгълүм булды икән? Язмышыбыз мәгәр үкчәбезгә басып йөри, рәхәт яшәргә бирми», — диләр.

Вәзир килеп керә. Артыннан сакчылар Йосыфның агаларын кертә. Ибнейәмин сак астында. Агаларының башлары иелгән, йөзләре борчулы, карашлары ачулы.

В а з и р. Эмерегезчә, кәнгәни мөсафирләренң йөген тентедек, касәгез шушы угланның йөгеннән чыкты. (*Ибнейәминне күрсәтә.*) Ширбәтне йәнә яраткан касәгездән эчә аласыз. (*Касәне Йосыфка китереп бирә.*)

Й о с ы ф (*кырыс*). Сез миндә икенче тапкыр сый-хәрмәт күрдегез. Әмма тоз-икмәк кадерен белүчеләр түгел икәнсез. Бөтен шәһәр алдында хур булдыгыз. Үзегезне «без хаслар⁶, сез шәрифләр» дип сөйләсез...

А г а л а р ы. Кичер, олуг мәлик, без гомердә мондый эшләр кылганыбыз юк. Безнең кулларыбыз һәрвакыт пакъ. Әгәр бу килүебездә кече энебезне ияртмәсәк, мондый хәлгә калмас идек. Андый гаепләр агасы Йосыфта да бар иде шул. Ул икәүнең анасы Рәхил иде, олуг шаһ.

Й о с ы ф. Үзегез икә йөзлә дә йкәнсез. Узган килүегездә югалган энегезне күкләргә чөеп мактадыгыз, инде хәзер ул угры булдымы? Көнчелек белән яла, күрәсен, тугры, саф жаннарның үкчәсенә басып йөри. Ә үзләрен «шәриф» дип атаучы затлар шундый түбән була микәнни?!

А г а л а р ы. Мәгәр тезләнеп сорыйбыз (*тезләнәләр*): Ибнейәминне жибәр, безнең берәребезне алып кал. Юкса атабызга кайтып күренә алмабыз. Бу кайгыга ул чыдамас.

Й о с ы ф. Бездә гаепле урынына гаепсезне жәзалау гадәте юк, кәнгәни мөсафирләр! Ибнейәмин зинданга салыначак. Ә сез юлда булыгыз. Мин, атагызга хәлне аңлатып, хат язармын. Бу эшнә аксакал белән хәл итәрбез. Туктагыз әле... (*Барып кечкенә сандыктан бер кәгазь ала да, Шәмгунгә суза.*) Шуны миңа кайсыгыз укып күрсәтә. Бу сезнеңчә язылган. Телегезне белсәм дә, язуыгызны танымыйм. (*Шәмгун туганнарына күрсәтә. Хафага төшәләр, ләкин сиздермәскә тырышалар.*)

А г а л а р ы. Ни... олуг мәлик, моны без дә танымыйбыз, бу ниндидер искечәрәк язылган.

Й о с ы ф (*карашын Йәһүдәгә төби*). Бәлки син укырсың? Гыйбри⁷ язуын танымаган кәнгәни сәер.

Й ә һ ү д ә (*укый*). Колыбыз Йосыфны өч төрле гаебе белән саттык: угры, ялганчы, качкын. Шул сатуга риза булып кулларыбызны куйдык: Равил, Шәмгун, Йәһүдә, Ләви...

Й о с ы ф. Йә, ни диярсез, «шәрифләр»?

А г а л а р ы (*үзара мыгырданып алалар*). Кайдан килеп эләккән бу язу монда. (*Котлары алынып.*) Әллә бу үзе Йосыфмы икән?..

Р а в и л (*коры гына*). Әйе, газиз, безнең чыннан да «Йосыф» исемле бер колыбыз бар иде, шуны саткан язу бу. Бу гомердә кол алу да, кол сату да күп булды. Кайдан хәтерләп бетерәсен барысын да...

Й о с ы ф. Һәрхәлдә, берсен исегезгә бик ачык төшерә алам. Бу — кардөшегез Йосыфны коллыкка саткан язуыгыз. Элек тә, хәзер дә сез кара эшләр кылырга маһир булгансыз. Ялган — сезнең даими юлдашыгыз икән. (*Агалары үзара мыгырдана.*)

Р а в и л. Бу — яхшыга түгел, безнең башка житмәкчеләр. (*Күзе белән сиздерми генә кардәшләренең игътибарын сакчыларга юнәлтә. Барысы да яшерен генә тәрәзәләргә, ишеккә карап алалар, хәнжәрләрен капшылар.*)

Й о с ы ф. Сакчылар! Алыгыз үзләрен! (*Сакчылар тегеләр аңлап өлгергәнче, килеп тоталар.*) Кулларын, күзләрен бөйләгез! (*Агаларына.*) Сөз языгыгызга тәүбә итә торганнар түгел, ниятегез һаман явызлыкта. (*Агаларын сакчылар тезләндерә.*)

Й о с ы ф. Сөз ул атагызны алдап, сөекле улыннан мәхрүм итүчеләр. Беркатлы сабий энегезне тамашага алып киткән булып, коега салучылар. Өч төрле гаебе бар, дип коллыкка сатучылар. Шәмгун, син түгелме пычак тотып үтерергә ташланучы?! (*Шәмгун коты алынып, сискәнеп куя.*) Равил, син түгелме — энең Йосыф: «Син — атам урынына калган агам, коткар, зинһар» — дип ялынганда чөчләреннән тотып жиргә ташлаучы?! Барыгызның да кулларында энегезнең йолкынган чөчә, аккан күз яшьләре! Бер Йәһүдә миһербанлык кылып, коткарырга тырышты. Бер ул үтертми калдырды. Сезнең барыгызның да берәр кулын кистерермен, барыгызны да муеныннан астырырмын. Газап белән үлөргә тиешле жаннар сез!

А г а л а р ы (бердән идәнгә баш оралар). Олуг мәлик, языгызбыз зур булса да, атабыз хакына ярлыка. Ул болай да күз яшеннән сукурайды, елый-елый бөтенләй үләр. Хәсрәтле Йагъкуб хакына, ач балаларыбыз хакына, олуг мәлик!..

Йосыф (күкрәген тотып, үксеп жиберә. Тиз үзен кулга ала. Тыныч, әмма тетрәнгән тавыш белән). Күтәрегез башыгызны, атагыз-балаларыгыз хакына ярлыкадым батыйл эшегезне! (Сакчыларга.) Кулларын, күзләрен чишегез! (Сакчылар чишә. Тегеләр күтәрелеп Йосыфка карый.)

Й о с ы ф (йөзеннән пәрдәне ала). Газиз кардәшләрем!..

А г а л а р ы. Сөбхан алла! Йа, олуг тәңре! Йосыф ласа бу! Йосыф! Син исәнмени?! (Йосыф яннарына килә. Кочаклашалар. Елашалар. Вәзир, сакчылар, Ибнейәмин күз яшьләрен сөртә.)

Й о с ы ф. Барыгыз, әткәмә сәлам әйтегез. (Күлмәген бирә.) Исәнлегем билгесе буларак күлмәгемне тапшырыгыз. Языгыгызны ул ярлыкасын. Тиз барыгыз, бергә минем янга, Мисырга килегез.

Йәһүдә. Мин Ибнейәмин белән Йосыф янында калам.

ЖИДЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Сәхнә сарай мәйданы итеп бизәлгән, бар жирдә дә кояш нуры балкый. Артта, еракта яшел кырлар күренә. Кырлар фонында борынгы шәһәр силуэты. Аннан биредәрәк, алгы планда, сәхнәнең арт кырында Йосыф сараенең тышкы күренеше. Сарай мәйданына киң вак баскычлар төшә. Декорациядә сарайның ике ягында да саф-саф гаскәр төсмерләнә. Аларның дәвамы буларак сафларның очы жанлы сугышчылардан тизелгән. Сарай сәхнәнең уң тарафыннанрак, рампаның сул кырына каратып эшләнгән. Мәйданның ике ягында да халык баскан. Бары да көтә.

Йосыф-Зөләйха, балалары, туганнары Ибнейәмин, Йәһүдә белән сарай баскычы кырында мәйданга карап баскан. Арттарак ике яктан вәзир, сарай хадимнәре һәм гаскәр башлыклары тора. Мәйданга сулдан озын ак жиләнле, ак башлыклы, ак сакаллы биек таякка таянган мәһабәт карт килеп керә. Чак кына артта—уллары, бергә сәфәр килгән гаилә кешеләре. Йагъкуб мәһабәт сынын туры тотып, затлы—вөкарьлә адымнар белән, шул ук вакытта сизелерлек ашкынып, Йосыфка атлый. Йосыф аңа каршы килә. Ата белән утыл бер-берсен кочаклап алалар. Вәзир килеп картның таягын тотып өлгәрә. Икесе дә озақ, бер тавышсыз, кочакларына сыенышып, нык та, назлы да тотышып басып торалар. Йөзләре күренми. Жилкә-арка хәрәкәтеннән, гәүдә тетрәнешеннән елашулары сизелә. Мәйданда бар халык: Зөләйха, Йосыф балалары, вәзир һәм сарай хадимнәре, Йәһүдә һәм Ибнейәмин, Йагъкубның артында туктап калган балалары—барысы да елашалар, күз яшьләрен сөртәләр. Йагъкуб Йосыфны кочагынан ычкындыра. Азрак чигенеп, улына карый. Улы—атасына. Күз яшьләрен сөртәләр.

Й о с ы ф (кулыннан тотып, Зөләйханы атасы каршына китерә). Моңысы киленең Зөләйха инде, газиз әткәй!

Й а г ь к у б (Зөләйханың маңгаеннан үбә, аркасыннан иркәли). Бөтен Мисырда Йосыфымның бердәнбер якыны, рухи тутандашы син булгансың, шушындый гүзәл сынлы, күркәм холыклы киленемә бәхетлемен. Тәңре бәхетегезне тагын да киң кылсын, кызым!

З ө л ә й х а. Рәхмәт, әткәй! Йосыфны бөтен Мисыр халкы үз итә, ата урынына күрә.

Й о с ы ф (улларын әткәсенә алып килеп, таныштыра). Болары—синен Мисырдагы оныкларың. Зөләйха белән безнең улларыбыз. Олысы—Мәсалим. Моңысы—Мәмил, болары—кечерәкләре...

Й а г ь к у б (берәм-берәм маңгайларыннан үбеп чыга). Болар инде минем бабаларын күрми үскән оныкларым. (Йагъкуб Ибнейәмин белән Йәһүдәне кочаклый.)

Й о с ы ф (әтисен вәзире белән таныштыра. Вәзир Йагъкубка таягын биреп, баш ия). Бу—вәзир, минем иң якин ярдәмчем, киңәшчем, күптәнге дустым да.

В э з и р. Төкле аягыгыз белән, изге аксакал! Мисырдан ачылык китеп, бәрәкәт, муллык иңгән чорга туры килдегез.

Й а г ь к у б. Бәрәкалла, бәрәкалла Тәңре барыгызга да зур бәхетләр бирсен!

Йосыф киң ишарә белән сараенң калган хәдимнәрен күрсәтә: барысы да баш ияләр. Йосыф атасының кулыннан тотып сарай мәйданындагы халыкка борыла, карашлары белән бөтен мәйданны әйләненп чыгалар. Мәйданга халык тарафыннан чәчәкләр, тәңкәләр сибелә. Ата-угыл кулларын күтәреп, халыкны сәламли. Йосыф агаларын сарай алдына өнди. Киләләр, кочаклашалар. Барысын бергә сарайга чакыра.

Й а г ь к у б. Син минем затлы сарайларда яшәргә яратмавымны беләсең бит.

Й о с ы ф. Шуңа күрә Зөләйха сиңа сараемның ишек алдында нәкъ Кәнгәндәгә өенә охшатып, махсус өй төзетте һәм аны нәкъ мин үскәндәгечә итеп жиһазлады.

Й а г ь к у б (*яктырып, Зөләйхага*). Бу ничек башыңа килде, ничек булдыра алдың?

З ө л ә й х а. Йосыфтан сораштым. Баласын сөйгәч, атасы да газиз була икән, сиңең күңеленә күрә алуыма бәхетлемен. (*Йагькуб килеңең башыннан сөя.*)

П е р д е т е ш ә.

ЭПИЛОГ

1273 елның май ае. Шәһри Болгардагы үзәк мәдрәсәнең дәресханәсе. Каршы дивар ярым түгәрәк, дәресрәгә жәенкә түгәрәк итеп эшләнган. Тар, озын тәрәзәләр, Кол Гали белән хушлашудан бирле 40 ел вакыт узган. Әбубәкер үзенең дәрес мәйданчыгына баскан көе элекке сабакташларын каршылай. Өмитъяр зур китап тотып, остазы янында басып тора.

Ә б у б ә к е р (*шәрикләре килеп керүгә, мәгътәбәрәнә вәкаръ һәм ихлас сөөнү белән кочагын жәеп*). Мәрхаба, газизләрем! Хуш киләсез! (*Исемнәрен әйтә-әйтә, аларны берәм-берәм кочаклай.*) Хәснәяр!... Гарифбәк!.. Колшәриф!..

К у н а к л а р. Исәмне, өлкән шәригебез! Тәңре гомереңне озын кылың!

Ә б у б ә к е р. Кырык ел, газизләрем... Әйтүе генә ансат. Моннан нәкъ кырык ел элек бөек остазыбыздан калып, илгә таралган иде. Михнәтле заман безне менә ни рәвешкә кертте. (*Бер-берсенә карашый, күз яшьләрен сөртәләр.*)

Ә б у б ә к е р (*шәрикләренә Өмитъярны тәкъдим итә*). Менә бу — минем киләчәккә өмитем — Өмитъяр. Кол Гали остазыбызга охшатып шигырьләр яза. Инде үзенә махсус өслүбен табып килә. Дикъкаткә лаек әсәрләре бар.

К у н а к л а р (*сөөнөп*). Бәрәкалла, бәрәкалла! Болай булгач киләчәгегебез өмитсез түгел, иншалла. (*Өмитъяр белән күрешәләр. Өмитъяр, берәз уңайсызланып, барысы белән дә ике куллап күрешеп чыга.*)

О с т а з л а р (*сөөп, аркасыннан кагалар*). Исеме дә бик мәгънәле икән: «Өмитъяр»... Соңгы вакыттагы исемнәрдә «яр»лар күп, очрый башлады. Халкыбыз нинди төшенчәнең кадере артканын яхшы сизә. Хәзер илдә иң газиз хәзинә — дуслык, татулык. Мәлгун баскаклар аны гел таркатырга, гел бозарга тырышалар.

Ә б у б ә к е р. Йә, газизләрем, ничек килеп життегез?

К у н а к л а р (*барысы бергә*). Тәңрегә шөкер, өлкән шәригебез. Бу очрашу хакына нинди михнәткә дә чыдап була. Остазыбыз Кол Галинең васыятьләрен үтәү гомеребезнең бердәнбер максаты. Тәңре безне бары шуның хакына мең ут аша исән чыгаргандыр. Болгар иле яңадан тернәкләненп килә. Ач күз баскаклар малларыбызга каныкса да, халкыбызга рәхмәт — гыйлемне саклай алды. Мәдрәсәләребез эшли, халык, актык ярмак — тиеннәрен жыеп, мәктәп-мәдрәсәләргә сүнәргә бирми, саклай. Бөек

остазыбыз Кол Гали жәнабләрә сыман, олуг мәркәзебез Биләр генә төмән вәйран булып калды. Гүзәл сарайларның, мәһабәт биналарның нигезендә аунап яткан ташларның, гөлләр чәчәк аткан баглар⁸ урынында әрәм дә әрекмән күрәп, йөрәкләр сыкрый.

Ә б у б ә к е р. Мәнә исән калган барлык мөгаллимнәрне, шәкертләрне жыеп, Биләр мәдрәсәсен мәнә шунда, Шәһри Болгар үзәгендә торгыздык. Тәңрегә шөкер.

К у н а к л а р. Бөтен илнең күзләре мәбарәк мәдрәсәгә төбәлгән, мөхтәрәм шәригебез. Сина илнең һәр тарафыннан озын гомер, муаффақыять⁹ теләп, даим догадабыз, газиз дустаныбыз.

Ә б у б ә к е р (*уң кулын күкрәгенә куеп, ихтирам белән баш ия*). Газиз дустаныбыз Хөсрәүдәд кенә яуда һәлак булып калды. Каһарман зат иде мәрхүмебез. Яуга чаклы остазыбыз кыйссасын мәдрәсә шәкертләренә тапшырып өлгергән. Кавемдәшләребез шушы изге кыйссадан хәбәрдар булып калганнар.

К у н а к л а р. Болгар иленең, Идел буеның кай төбәгенә барма, һәр җирдә халык шушы мәбарәк китапны кулыннан төшерми, укый, көйли, күз яшенә сугара.

Ә б у б ә к е р. Сәяхләр¹⁰ әсәрнең аерымы нөсхәләре Румга чаклы барып җиткән дип сөйләләр. Рум төрекләрендә шуңа охшаш яңа әсәрләр вәҗүдкә килгән. Остазыбыз «Кыйсса»сын үз шагыйрьләренә әсәре кебек укыйлар икән.

К у н а к л а р. Бер дә гажәп түгел, башка төбәкләрдәгә кавемдәшләребезгә дә, иншалла, барып ирешер.

Ә б у б ә к е р. Болгарлар да, мөселман кыпчаклар да балаларына исемне «Йосыф китабы»ннан алып кушарга ярата. Болгарда гына минем әллә ничә шәкертәм, Йосыфка ияреп, уларына «Мамил» кушты. Бу исемне йөрткән егетләр инде утыз-кырык яшькә җитеп бара, үзләре бала үстерә. Мәдрәсәдә «Йагъкуб» атлы балалар да бар.

К у н а к л а р. «Йосыф» атлы егетләр, «Зөләйха» атлы кызларга ил соклана. Тәңрегә мең шөкерләр булсын, халкыбыз зирәклекнең, гүзәллекнең, тугрылыкның бәһасен белә.

К у н а к л а р. Искитмәле, өлкән шәригебез, таң калырлык: олуг шагыйребез кыйссасын ничек шулай вакытына туры китерә алган да, халкының күңел ихтыяҗын тоя алган! Үзе мәрхүм, бер баһадир булып, яуда ауса, кыйссасы Чыңгыз-Бату яуларына каршы өстәмә бер гаскәргә әйләнде. Кулына кылыч алган һәр ир-егетнең телендә остазыбызның кардәшлек турындагы сүзләре булды. Тәкъдирнең бу афәте алдыннан даһи остазыбыз шул китабы белән халкыбызны бер тугандай итә алды.

Ә б у б ә к е р. Мәнә, олуг бәхетебезгә, остазыбызның мең бәладән исән чыккан китабы. Бу — асыл нөсхә. Дөнъя хәлен беләп булмый, дип мин аны Өмитъярга тапшырдым. Күз карасы кебек саклый. (*Өмитъярга.*) Яле, газизем, мөхтәрәм затларга күрсәтик (*китапны алып шәрикләренә суза.*)

Х ө с н е я р. Йа, тәңре! Ни олуг бәхет, зур сәгадәт! (*Берәм-берәм китапны күкрәкләренә кысалар.*)

Г а р и ф б ә к. Остазыбызның кул жылысын саклаган китап!..

К о л ш ә р и ф. Йөрәк ялкынын!..

Б а р ы с ы б е р г ә (*Әбубәкергә*). Син чын-чыннан Кол Гали остазың тугры дустаны — Әбубәкер, ситдыйгы булдың. Бу юлдагы каһарманлыкларың өчен афәриннәр сина! (*Барысы бергә баш ия.*)

Ә б у б ә к е р. Узган нәүрүздә, язгы җил сугып, кинәт хәстә түшәгенә аудым. Шәкертләрем жыелып килде дә, түшәгем янында «Нәүрүз» әйтә башлады. Үз колагыма үзем ышанмыйм: Йосыф белән Зөләйха хакында! Остазым Кол Галине күргәндәй булдым. Жыруын да, көен дә мәнә шушы кабилиятле углан Өмитъяр чыгарган. Хәзер бөтен Шәһри Болгар җырлый. (*Өмитъярга борылып.*) Газизем, шуны минем мөхтәрәм дусларыма да әйтеп бирсәңче. Мин дә кушылырмын. Кол Гали бабаңның исән шәкерт-

ләрән шулай бергә күрү имкянияте гел-гел насыйп булмас. Тәңренен бу — олуг форсатыдыр.

Өмитъяр башлый. Әбубәкер кушыла. Кунаклар күтәрәп алалар. Барысы бергә залга карап җырлый:

Мәхәббәт сорый
Һәрвакыт корбан.
Сынаулар килсә,
Түз тешен кысып.
Сабыр иткәнгә
Бәхетле булган
Йосыф — Зөләйха
Зөләйха — Йосыф.

Идел-йорт саклый
Якты карашын,
Хыялларына
Өметен кушып,
Юлдашы аның —
Йөрәк ярасы
Йосыф — Зөләйха,
Зөләйха — Йосыф.

Хисләр сафлыгын,
Йөзләр аклыгын,
Якый белгәннәр
Михнәткә төшеп.
Газаплардан соң
Тапкан шатлыгын
Йосыф — Зөләйха,
Зөләйха — Йосыф.

Ике гүзәлнең
Мәңгелек даны
Булган тугрылык,
Булган чын гыйшык.
Илнең намусы,
Халык вәжданы —
Йосыф — Зөләйха,
Зөләйха — Йосыф.

Оркестр көйне дәвам итә.

Пәр дә төшә.

1987 ел, февраль — март, Голицыно.

СУЗЛЕК

¹Рәгыять — бер дәүләт халыклары.

²Тази — йөгере.

³Бәшарәт итеп — шатланып.

⁴Шәриф — кадерле, хөрмәтле.

⁵Батыйл — бозык.

⁶Хас — җәмгыятьнең югары катлавы.

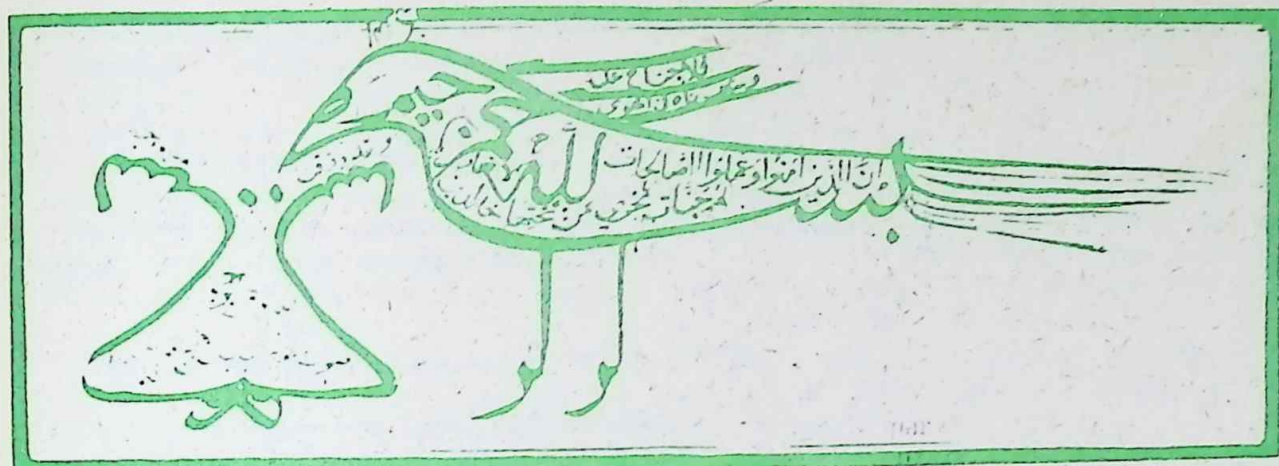
⁷Гыйбри — борынгы яһүд.

⁸Баглар — бакчалар.

⁹Муаффагыять — уңыш.

¹⁰Сәяхләр — сәяхәтчеләр.





РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН

Ислам дини



ДИН ВӘ ВОЖДАН.

201. Ислам диненә күрә, башкаларга зарары булмаган диннәрне тотуда кеше ихтыярлы булып, моны туры юл белән мәнегъ итәргә, ягъни тыярга һичкемнең хакы юк. Ислам арасында булган сугышларның һичберсе берәүләрнең динен ташлату яки ислам динен кабул иттерү касыды белән булмый, бәлки мәмләкәтне дошманнардан саклау вә аларның һөжүмнән кире кайтару өчен булды. Әһле ислам, ягъни мәселманнар арасында дини сугыш, динне саклау өчен булган сугыш «әгъла кәлимә-тул — лаһи» («Ин бөск Аллаһ сүзе») өчен булган сугыш дип әйтелә.

УРЫН. МӘСЛӘК, ЯГЪНИ ДОНЬЯГА КАРАШ.

202. Кирәк вакытлыча гына булсын, кешенен гомер сөрә торган урыны ислам диненә күрә «мәхфуз», ягъни сакланган. Шуның өчен берәүгә хас булган урынны, кирәк бер ике сәгатькә бара торган ут көймәсе, тимер юл арбасындагы урын булсын, рөхсәтсез аны шөгыйльлөндерергә һичкемнең хакы юк. Моннан бары ут сүндерү, яки жинаятьтән саклау кебек зарурәт мәддәләр аерып алына.

Ислам дини?



МИЛЕК, МИЛЕККӘ ИЯ БУЛУ.

203. Урыннар сакланган кебек, ислам динендә «милек» тә сакланып, моңар зарар итәргә вә кул сузарга башкаларның хакы юк. Моннан инде гомуми, яки хосусый рәвештә рөхсәт булган сурәтләрдә генә аерып алына.

204. Ислам диненә күрә, милек ошбу сәбәпләренң берсе белән ныклы була:

а) Хас бер шәхеснең яки гомумнең хакы итмәгән, мәбах ителмәгән, ягъни тыелмаган да, кушылмаган да бер нәрсәне һәркемнән элек үзенә алу. Судагы балыкларны тоту, һавадагы кошларны аулау, урмандагы ауларны тоту. Иясе тарафыннан эзләнүе гадәт булмаган, суда агып баручы агачларның юлларга төшеп калган кыйммәтсез нәрсәләргә алу кебек.

б) Берәр төрле хезмәт бәрабәрәнә алу.

в) Ризалык белән бер кулдан икенче кулга күчү: сату, садака, бүләк кебек нәрсәләр, шул төркемнән булу.

г) Бу малик, ягъни ия үлгәннән соң калган малга, калган кешеләренң урынбасар булуларыннан гыйбарәттер. Әгәр дә бу мал ия тарафыннан тәгайен ителгән булса, «васиять» исемендә була.

д) Әгәр дә шаригъ, ягъни закон чыгаручы тарафыннан тәгайен ителгән булса, «мирас» исемендә була.

е) Җаваплылык лязим булчак нәрсәдән килгән файда. Шул сәбәпләренң һәрберсе белән ия ныклы була. Шул ия ислам дине каршында хөрмәтле саналадыр. Берәр төрле явыз нияттә файдалану булган сурәттә генә башкаларның катышырга хаклары булса, булыр.

205. Ислам диненә күрә, милек сәбәпләреннән берсе булмаган мәддәттә һәм дә гомуми мәслихәт өчен хас булган урыннарда «милек» итәргә, вә файдасын үзенә генә хасларга һичкемнең хакы юк. Шунның өчен халык йери торган юлларны, сукмакларны, чишмәләргә, махсус урыннарда казылган коеларны, мәсҗедләргә, мәдрәсә вә мәктәпләргә, каберлекләргә, басма вә күперләргә, һәртөрле вәкыф, ягъни берәр кеше тарафыннан килерен җәмәгать файдасына тоту өчен бирелгән мал вә гомуми нәрсәләргә милекләнү мөмкин имәс.

206. Су, ут, үләннәргә теләсә нинди урында булсын, ия булырга һичбер кемнең хакы юк. Алар бөтен кешеләр өчен уртақ нәрсәләр. Мәгәр дә бу нәрсәләрдән файдаланучыларны үзенә милкенә кертмәскә һәркемнең хакы бар.

207. Теләсә кем булсын, үзенә бирелгән хак даирәсендә тырышып тапкан, яки нинди генә юл белән булсын, милек сәбәпләреннән берсе белән милкенә кәргән малны вә байлыкны, теләсә жир астындагы мәгъдән, ягъни жир асты байлыклары, теләсә жир өстендәгә агач вә печән кебек үсемлекләр булсын, шул нәрсәләргә үзә теләгән рәвештә файдаланырга хаклы.

208. Ислам диненә күрә, милек мәгълүм бер микъдар белән чикләнми. Шул сәбәптән, башкаларның хакларына кәргән вә үз халкыннан үтмәү шарты белән адәм баласы дәүләт җыярга шул дәүләттән мәшругъ, ягъни шәригать кушкан юллар белән файдалануда ихтыярлы.

209. Кешеләр яратылышларында тигез түгелләр. Шуңа күрә, дөньядагы өлешләргә дә тигез булмый. Бу табигый бер эш. Тырыш белән ялкаунның, гакыллы белән жүләрнең, фәйләсуф белән белемсезнең дөньядан бер тигез файдалана алмаулары мәгълүм. Шунның өчен берәүнең милке көнләшү вә аңар тыкшыну вә зарар китерүгә берәүнең дә хакы юк.

210. Милек Коръән Кәрим хөкеме белән ныгытылганлыктан, моннан кешеләргә мәхрүм итүгә һичбер кемнең, һичбер җәмәгәтнең вә һичбер шәхеснең хакы юк. Шунның җәһәттеннән кулыннан килгән вакытта үз малын вә үз милкен үзенә кайтарып алуда һәркем ихтыярлы. Моңа хакимнең әмере вә казыйның хөкеме бетү белән карар бирелгән мәддәләр генә аерыла.

211. Һәркем үзенә милкеннән файдалануда, яки файдаланмауда ихтыярлы булса да шәригать тарафыннан юксыллар файдасы өчен чикләнгән өлешне тыярга ихтыярлы түгел. Кеше үзенә малын сарыф итүдә, исраф кылуы, яки тиешле урында кысылуы өчен Аллаһы тәгалә каршында ихтыярлы түгел, бәлки җаваплы. Ятимнәр вә эштән калган картлар вә карчыклар вә гомуми ихтыяҗлар өчен тоту һәм дә урталык белән көн күрү өчен юллар әзерләү, белем вә аң тарату тугрысына сарыф итәргә тиеш.

ХАКНЫ ТАЛӘП ИТҮ ВӘ ҮЗЕННЕ САКЛАУ.

212. Берәр төрле хакын әрәм иткән кешенәң әрәм итүче өстеннән казыйга шикаятъ итеп хакын таләп кылуга ихтыяры бар. Бу—мәшругъ, яғни шәригать кушкан бер хәрәкәт. Шуның белән берлектә жинаятъ кылучы белән килешүгә вә ризалашуга солых' ясап дөгъваны ташларга да хакы бар.

213. Берәүнең берәр төрле хакын әрәм итү юлында чара күрү, гакыл өйрәтү һәм дә дөгъва вә каза мәжлесенә дөгъва вәкиле булып сүз сөйләү хакы, ислам диненә күрә, бер кемдә дә юк. Ошбу сәбәптән һәрбер мөселман үзенә шәригать кушкан хакын, шәригать кушкан юл белән таләп итүдә хаклы. Әмма булмас юлларга вә тиешле микъдарыннан артыгын сорарга, йөкләмәсенә йөкләнгән нәрсәне тапшырмый торырға хакы юк.

214. Ислам диненә күрә, һәрбер кеше үзенә хәятын, сәламәтлелек малын, теләген, намусын саклауда үзенә булган һөжүмнәрне кире кайтаруда хаклы. Фәкәт кире кайтару белән гафу итү бер үлчәүдә булырга кирәк.

Дәвамь бар.

ТЫШЛЫКНЫҢ 4 БИТЕНДӘГЕ ШАМАИЛ ТЕКСТЫ.

Аллаһы Тәгаләгә, аның пәйгамбәре Мөхәммәд галәйһис-сәламгә һәм аның яраннары Әбүбәкер, Гомәр, Госман, Галигә багышланган шамаил.

1. Уртадагы түгәрәктә: Аллаһ, Мөхәммәд, Әбүбәкер, Гомәр, Госман, Гали.
2. Өстән аска таба һәм уң як кырыйдан сул як кырыйга таба—Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәренәң башлам өлеше:

Әлхәмде шөкер вә сипас ул Әхәдә,
Мөлкә даим бизәвал ул Самәдә,
Мөлкәт эчрә биләшрик ул Әхәдә—
Аны бакый зөл-жәләл белдек имди.

Андан сонра аның дустан Мөхәммәдә,
Пәйгамбәрләр гезидәсе ул Әхмәдә,
Каб-каусайн мәкамле ул Әхмәдә,
Аның үзрә тәлим дөрүд улсын имди.

Андин сонра ул Сиддыйк сахибе гар,
Гар эчендә Мостафаны дотды ул йар,
Йар улмага хазыйр килде, дотмады гар,
Аның сыйды камулардан артык имди.

Андан сонра дөхи Гомәр Хаттаб углы,
Галәм эчрә мәшһүр ирде аның гадле,
Йөз-бең ирдән артык ирде аның фазлы,
Түрт бең түрт йөз мәсжид бина кылмыш имди.

Андин сонра изге Госман шәһиди вар,
Аның васфын Коръән эчрә үкдә Жәббар,
Зиһи дикъкат гата вирмеш ана Гаффар,
Жәмигъ Коръән хатасызын дөзмеш имди.

Андан сонра хәшәмгир Гали кәррар,
Йөз-бең, һазар гаскәр үзрә сәясәтләр,
Мәшһүрлегә: «Лә сәйфү иллә зөлфәкар,
Лә фәта иллә Гали» кәррар имди.

Шамаилнең авторы — **НӘЖИП НӘКЪКАШ.**



РУХИ МӘДӘНИЯТЕБЕЗНЕН ЧИШМӘ БАШЫ

Борынгы Болгар дәүләтендә, шул чорның башка бик күп мәмләкәтләрендәге кебек үк, мәжусилек, ягъни төрле жан ияләренә, табигать күренешләренә һәм башка төрле әйберләргә Алла итеп, изге итеп табыну булган. Хәтта кайбер халыкларда һәр көннен, атнаның, айның, ел фасылының, елның үз алласы булган. Күп гасырлар бие ата-баба йоласы булып килгән бу табынулар вакытында һәр аллага багышлап корбаннар бирелә торган булган.

Күп санлы тарихи чыганаclarда күренгәнчә, Болгар дәүләте—үз чорында тирә-як мәмләкәтләр арасында үзенә тиң булмаган югары мәдәниятле, һөнәр һәм сәнгать, игенчелек һәм сәүдә кәсепләре белән көн күрүче көчле бер дәүләт булган һәм даны-щөһрәте белән Борынгы Юнан (Греция) һәм Иран мәмләкәтләреннән кала өченче урында торган. Европа, Греция һәм Төркстан, Харәзем һәм Хорасан, Кытай һәм Һиндстан мәмләкәтләреннән Болгарга көрваннар килеп сәүдә иткәннән соң, мал төяп дөньяның төрле почмакларына ките торган булганнар. Үзләре белән тыгыз сәүдә мөнәсәбәтендә, дус һәм тату яшәүче иранлылар һәм Урта Азия халыклары аркылы болгарлылар, Гарәбстан жирендә барлыкка килгән ислам дине турындагы хәбәрне бик иртә ишетеп белгән булалар. Гарәпләр үзләре дә Болгар дәүләте аркылы башка илләр белән сәүдә мөнәсәбәтенә кергәнлектән, болгарлылар белән аралашып, аларның тормыш-көн күрешләренә йогынты ясамый калмаганнар. Шәрыккә өйрәнүче кайбер мәшһүр галимнәр, мәсәлән, академик Х. Д. Френ фикеренчә һәм борынгы кулъязма чыганаclarда телгә алынган мәгълүматларга караганда, болгарлылар, инде VIII нче гасыр башында ук ислам дине белән таныш булалар һәм гарәпләр белән эшлекле, тыгыз сәүдә мөнәсәбәтләре урнашу нәтижәсендә Болгар дәүләтендә ислам дине тарала башлый. Бөтен дөньяга танылган, мәшһүр татар тарихчы галиме Шиһабетдин Мәрҗани үзенә «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» исемле китабының беренче кисәгендә (53 б.) бу хакта болай дип яза: «...Гарәп халкы—ислам дине барлыкка килгәч тә, бу мәмләкәткә аяк баса башлаган. Аларның бу өлкәдә көмеш ятмасы табып, билгеле булган зур бер өлкәгә гарәп телендә «Нократ елгасы» (хәзерге Вятка елгасы—Ә. Х.) һәм ул өлкә халкын «Нократ болгарлары» дип атаган булулары шуны күрсәтә. Бу өлкә һәм елга—хәзер дә шул исем белән йөртеләләр. Моңың шулай булуы—гарәп халкының күптән бу ил белән аралашуын күрсәтә. Шуңа күрә дә, Болгар халкы телендә бик күп гарәп сүзләре табыла...»

Шул ук китапның 75 нче битендә: «аларның (ягъни болгарлыларның) ислам динен кабул итүләре Габбасия халифәләре Һарун әр-Рәшид (170/786 еллар) һәм Мәэмин (198/813 еллар) халифәләре заманында гына түгел, ә бәлки аларга кадәр үк керүләре»,—турында сүз бара.

Ибне Фазланнның: «Без барганга кадәр, Болгар падишаһы өчен мөнбәрдән Аллаһеммә әслихәл-мәликә Бәлтуар-мәликә Болгар» (ягъни «И Аллам, Болгар патшасы—Бәлтуар патшаның эшләрен изге кыл») дип хәер дога кылына торган булган»,—дигән сүзләреннән чыгып Болгар дәүләтендә рәсми рәвештә кабул ителүгә кадәр үк ислам диненең ачыктан-ачык һәм жиренә житкерелеп тотылуы, мәчетләр һәм мөнбәрләр төзелеп жомга намазы укылу һәм жомга хотбәсендә Болгар падишаһы телгә алынып, аңа хәер дога кылынудан бу мәмләкәттә күп заманнар элек ислам дине тамыр җәйгән булуы аңлашыла.

Болгар дәүләтендә яшәүче күп санлы кабиләләренң бер өлеше ислам динен кабул итеп, икенче өлеше мәжүсилектә калганлыктан, инде үзе дә мәселман булган Болгар падишаһы Алмас хан Силки улы, үзенң мәмлөкәтендәгә һәм тирә-яктагы башка халыklar арасында дәрәжәсен ныгытыр өчен, 309 нчы (921) елда Багдад хәлифәсе Мөхтәдир биллаһига хат белән мөрәжәгать итә. Хатта, ул, Болгар халкы арасында ислам дине кануннарын өйрәтү өчен галимнәр, Болгар иленә мәчет-мәдрәсәләр, күршәдә яшәүче төрле мәмлөкәтләр хөкемдарларының һөжүмнәреннән саклану өчен калыгалар (крепостьлар) төзү өчен маһир осталар жиберүне сорап һәм ислам динен рәсми рәвештә кабул итеп Мөхтәдир биллаһига буйсыначагы һәм ана тугрылыклы булулары турында ант итөчәкләре языла. Багдад хәлифәсе Болгар падишаһының үтенечен канәгатьләндерә һәм төрле галимнәр, төзүчеләрдән торган зур бер илчелек жиберә. Илчелекнең сәркәтибе итеп сәяхәтче, язучы һәм галим Әхмәд ибне Фазлан билгеләнә. Һәрнәрсә белән кызыксынучы галим игътибарынан берни дә читтә калмый: ул үз юлларында туры килгән халыklarның тормыш-көн күрешен, горейф-гадәтләрен тасвирлаган гаять дәрәжәдә кыйммәтле юльязма язып калдыра. Аның раславынча, алар килгәнче үк Болгар илендә ислам дине таралган, мәчет-мәдрәсәләр, имам-хатыйблар һәм мәэззиннәр дә күп була. Алар Болгар иленә 310 нчы (922) елның 12 нче мөхәррәмә (11 май) көнне килеп житәләр. Берәз ял иткәннән соң, 16 мөхәррәмдә, алып килгән бүләкләрен тапшыру тантанасы һәм хәлифәнең хатын уку була. Соңыннан жәмәгать намазы укылып, Алмас хан үзе һәм аның барлык якыннары рәсми рәвештә ислам динен кабул итәләр һәм ислам дине — Болгар иленең рәсми дине итеп игълан ителә. Шул көннең истәлегә итеп Алмас хан үзенң исемең Жәгъфәр, ә аңасының исемең Габдулла дип алыштыра һәм шуннан соң хотбәдә аны телгә алып: «Аллаһеммә әслих габдәкә Жәгъфәр бине Габдулла әмире Болгари мәүлә әмирел-мәэминин» (ягъни «И Аллам, барлык мәэмин-мәселманнарның хужасы — Болгар әмире Жәгъфар бине Габдулла колыңның эшләрен изге кыл») — дип дога кыла башлыйлар.

Инде шактый өлешендә ислам дине таралып, ныгып барган Болгар иленең хөкемдары Алмас ханны Багдад хәлифәсе Мөхтәдир биллаһига шул ук динне рәсмиләштерү турында хат белән мөрәжәгать итәргә нинди сәбәпләр этәргеч булган соң? Беренчедән — ислам диненең асыл нигезенә һәм кануннарына төшенер өчен моның әһәмияте зур булса, икенчедән — һәр төрле һөжүмнәрдән сакланырлык ныгытма-калыгалар төзәр өчен хәлифәдән тәҗрибәлә оста — төзүчеләр сорап алырга жирлек булагагын һәм өченчедән (бусы иң мөһиме) — иң беренче чиратта үзеннән көчле булган хәзәрләр белән көрәшүдә яклау һәм ярдәм өмет иткән Болгар дәүләте — хәлифәлек белән элемтә урнаштыруга ирешчәген аңлый. Менә шулай итеп һәр ягы да жентекләп уйланылган акыллы адым ясала. Югарыда телгә алынган китабында (50 б.) Ш. Мәржани дә шундый нәтижәгә килеп болай дип яза: «Болгар патшасының Багдадка илче жибереп үзенң ислам кабул итүен белдерүе, Хәзәр падишаһынан аерылып ислам хәлифәсенә буйсынуын шартнамә белән беркетүе — көнчыгыш ягындагы күршәләре арасында шөһрәт казану өчен һәм Хәзәр падишаһы аның өстенә яу белән килгәндә хәлифәгә таяну өчен булып. Шунның соңында, Болгар падишаһы, бер яктан — хәлифәнең мәгънәви ярдәмнәре белән үзенң сәясәи куәтен көчәйтеп, икенче яктан — исламга керү белән тормышларын һәм халыкларын төзәтеп, гыйлем һәм мәгариф өйрәнеп, сәүдә һәм яхшы мөгамәлә белән матди хәлләрен яхшырткан».

Ислам дине Болгар дәүләтендә X нчы гасырда шулкадәр ныгып китә ки, кайбер тарихи язма чыганаclarга караганда, 986 нчы елда болгарлылар хатта үзләре дә дингә өндәүчеләр булып китәләр һәм бөек Киев князе Владимирны да ислам динен кабул итәргә үгетлиләр. Ләкин пакълеккә һәм һәрнәрсәдән тыелырга өндәгән ислам диненең каттый кануннары һәм таләпләре кәеф-сафа корып яшәргә өйрәнгән Владимирга охшамый һәм ул тәкъдимне кире кага.

XIII нче гасырның беренче чирегендә, монгол яулары басып алганчы, Болгар дәүләте инде үзе мәселман галимнәре һәм руханилары әзерләп житештерүче бер үзәккә әйләнә.

Ислам дине кабул ителгәнче Болгар мәмлөкәтендә чөй язучы, икенче төрле әйткәндә рун язучы белән файдаланып булсалар, ислам кабул ителгәч гарәп язмасы үтеп керә һәм ул 1930 елга кадәр гәмәли кулланылышта була. Инде X нчы гасырның башында ук кайбер урыннарда «ибтидаи мәдрәсә»ләр барлыкка килә һәм өлгә язучылар — бөтен Болгар дәүләтендә тарала. Бу язучы өстен катламнар гына түгел, ә бөтен халык, шул исәптән һөнәрчеләренң дә белүенә дәлил булырлык язучы әйберләр табылуы мәгълүм.

Ислам динен һәм шул чорда бөтен укымышлы шәрәкь дөнъясы язган язучы кабул итү — Болгар мәмлөкәтенен матди, икътисади, сәясәи элементләрен генә түгел, ә бик күп көнчыгыш дәүләтләре белән мәдәни багланышларын киңәйтүгә дә ныклы жирлек була һәм шуның нәтижәсендә мәдәният, мәгърифәт һәм төрле фәннәр үсеш ала. Төрле язма тарихи чыганаclarда болгарларның үз араларынан чыккан тарихчылар, философлар, табиблар һәм язучылар турында мәгълүматлар бирелә. Болгарлылар арасында уку-язучы белү шактый киң таралган була, чөнки мәчет булган һәр жирдә мәдрәсә дә эшләп килә һәм аларда мәгърифәткә һәм суфичылык хикмәтләренә өйрәтү эше алып барыла. Шул чорларда, безнең көннәргә кадәр һәм суфичылык язма ядкарлар да иҗат ителә. Ш. Мәржани күрсәткәнчә шундыйлардан «Нәһ-жәл-фәрадис» («Ожмах бакчаларының ачык юлы»), «Башла Гали» («Кисекбаш»), «Йосыф китабы», «Нәсыйхәтес-салихин» («Файдалы кинәшләр»), «Бәдәвам» китаплары кебек төрки китаплар, «Нәүрүз» бәетләре, «Шөһре Болгар газилары» бәетләре бар. Ул, шулай ук, мондый китапларның бик күп табылуы, аларның башка мәмлөкәтләрдә күрелгәнә һәм ишәтелгәнә дә булмыйча, бары тик безнең якларда гына булуы турында яза.

Һичшиксез, болгарлылар Шөрькәтән килгән дини әдәбият белән генә түгел, ә үз чорының фәнни һәм әдәби әсәрләре белән дә яхшы таныш булганнар. Ә бу үз чиратында жирлек, болгарлы язучылар, шагыйрьләр һәм астрономия, медицина, фәлсәфә, тарих, хокук, әдәбият

белеме һәм башка фәннәр буенча галимнәр үсеп чыгуга жирлек була. Шул чордан алып, XX гасыр башынача яшәп килгән һәм соңгы елларда яңадан игътибар арта барган халык медицинасы — үзе генә дә безнең болгар бабаларыбызның һәм аларның изге эшен дәвам иттерүче соңгы буын вәкилләребезнең тапкырлыгына, акыл сәләтенә һәйкәл булырлык күренеш. Шәрьк медицинасы, бигрәк тә Әбү Гали Синаның дөвалау ысуллары белән танышканнан соң, жирле табибларыбыз жирле шартларга яраклаштырып һәм жирле мөмкинлекләрдән чыгып, әллә никадәр дөвалау ысуллары уйлап чыгаралар. Шуңа өстәп, ислам дине белән пакылек, тән хәрәкәте, сәламәт әхлак, шәхси гигиена кагыйдәләре дә керүне исәпкә алсак — болгар бабаларыбызның ничек яшәвен күз алдына китерү кыен түгел. Биредә XII гасырда «Болгар тарихы»н язган тарихчы галим Ягъкуб бине Ногман яшәгән. Кызганычка каршы, ул китап безгә кадәр килеп ирешмәгән. Матур сөйләм буенча һәм «Гади дөвалар турында» китаплар язган галим Борһанетдин Ибраһим бине Болгари исеме дә мәгълүм. III. Мәржани XIII гасырның икенче яртысында, Болгарларда Хужа Хәсән әл-Болгари дигән һәм башка күп кенә галимнәреннән яшәве һәм эшләве хақында да яза.

XIII гасыр башында иҗат ителеп безнең көннәргә кадәр килеп житкән язма әдәбиятыбыз үрнәге булган Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре халкыбызның иң яратып укыган әсәрләреннән санала. XIV йөзнен мәшһүр әдәби ядкарлары булып Котбинең «Хәсрәү һәм Ширин», Харәзминен «Мәхәббәтнамә» әсәрләре тора.

XIV йөз азагында Сәйфи төрки телгә Сәгъдинен «Гөлстан» исемле әсәрен тәрҗемә итеп бетерә.

Ислам дине кәргәч, Болгар дәүләтендә, инде шактый үсеп алган сәнгать яңа бер баскычка күтәрелә, заманының иң алдынгы шәрәк мәдәниятенә йөз белән борыла һәм аның шиғалы йогынтысында үсүен дәвам иттерә.

Бүгенге көнгә кадәр безнең фәнни әдәбиятта ислам дине сәнгатьне тыйган дигән берьяклы караш яшәп килә. Ләкин мин мондый караш белән килешмәс идем. Ислам дине чәчәк аткан илләреннән хөкемдарлары бик күп санлы музыкантлар һәм җырчылар тотканнар. Шәһәр төзәлеш, сәнгать сәнгать, бизәү һәм гамәли сәнгать, матур язу һәм китап бизәү сәнгате, ювелирлык сәнгате, матур сөйләм һәм сүз сәнгате, көйләп Коръән уку сәнгате, мәшһүр Иран миниатюраларындагы һәм Урта Азия шәһәрләрендә төзәлгән кайбер биналарның диварларында төрле жан ияләре, кешеләр сүрәтләгән күренешләр, нечкә зәвык белән башкарылган шамаиллар һәм башка бик күп мисаллар ислам диненнән сәнгатькә уңай мөнәсәбәт ачык күрсәтә. Ислам дине түгел, ә дин исемнән кайбер тар карашлы руханилар тарафыннан жирле шартларга яраклаштырып һәм үз мәнфәгатен күздә тотып уйлап чыгарган тыюлар гына булган.

1989 елның 18 августында, борынгы Болгар дәүләтендә аңарчы инде ике гасырга якын таралып, яшәп килгән ислам динен рәсми рәвештә кабул итүгә шәрәк ел исәбе буенча 1100 ел тулды. Бу олы тантана — дин бәйрәме булып кына түгел, ә халкыбызның мәдәнияте үсешенә нигез салган мөһим бер күренеш, рухи, матди һәм язма мәдәниятебез тарихының чишмә башы булып торучы зур тарихи вакыйга буларак та билгеләп үтелде.

ӘНВӘР ХӘЙРИ.

ЕЛ БАШЫ КӨНЕ ҺӘМ ГАШУРӘ КӨНЕ

Мөселманнар, ел әйләнәсендә 14 ләп дини бәйрәм көннәрен һәм кичләрен билгеләп үтәләр. Аларның иң беренчесе — Ел башы көне. Ул көн — Ай елы исәбенчә — мөхәммәд аеның беренче көне, яңа ел башланган көн.

Икенче бәйрәм — мөхәммәд аеның унынчы көнендә билгеләп үтелә торган Гашурә көне. Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аның сәхабәләре, ягъни фикердәшләре вә замандашлары бу көнне изге, хөрмәтле санап, ураза тоты торган булганнар. Бу көнне күп кенә пәйгамбәрләр зур афәтләрдән һәм бәла-казалардан котылып кала алганнар. Ләкин шатлык белән кайгы-хәсрәт һәрчак янәшә йөри. Нәкъ менә шушындый бер көнне, ягъни һижри белән 61 нче елның 10 мөхәммәд көнендә (без рәсми куллана торган миладиде ел исәбе буенча 680 нче елның 10 октябрендә) Мөхәммәд пәйгамбәрнең оныгы, Гали хәлифәнең углы имам Хәсәнне дошманнары, канлы сугышта әсир итеп, жәзалап үтергәннәр. Шуңа күрә дә, шигыйлар мәһәббәткә мөселманнарда бу көн Хәсәнне искә алу көне булып санала. XVI гасырда шигыйчылык дәүләт дине булып алгач, Иранда һәм аңа чиктәш өлкәләрдә имам Хәсәннең рухы изге, табына торган затка әйләп китә һәм ул үтерелгән көн матәм көне дип игълан ителә. Анда Хәсәнне кычкырып елап искә алалар. Урамнарда һәм мәйданнарда тантаналы йөреш оештыралар. Анда катнашучыларның бөгъзеләре үзләрен үзләре чылбырлар белән кыйнылар һәм пычаклар белән үзләрен тирән жәрәхәтләр ясыйлар. Алар моның белән үзләреннән чиксез тирән кайгы-хәсрәтләрен белдерәләр һәм имам Хәсән сугышчылары белән әмәвиләр гаскәре арасында булган канлы бәрелешне тасвирлыйлар. Барысы да кычкырып елап Хәсәнне һәм аның бертуган абыйсы Хәсәнне искә алалар, үзләре бертуктаусыз «Шах Хәсән, вах, Хәсән!» дип кычкыралар. Менә шул сүзләргә кычкырып кабатлаудан Гашурә көненнән икенче төрле аталышы «шәхсәй, вәхсәй» килеп чыккан. Тантаналы матәмне билгеләп үтү урыны булып Хәсәннең гәүдәсе жирләнгән Кәрбала шәһәре санала. Гашурә көннәрендә бирегә бөтен мөселман дөнъясыннан шигыйчылык мәһәббәткә мөселманнар гыйбадәт кылырга җыелалар. Безнең илдә, Әзәрбәйжан, Грузия һәм Төркмөнстан хөкүмәтләреннән 1929 елгы карарлары белән, әлегә җөмһүриятләр жирендә үзен-үзе жәзалап канга батыручыларның матәм йөрешләре тыела.

Камозава Ивао¹



8. ТАТАРЛАРНЫҢ ЗАКОН ТАРАФЫННАН ТАНЫЛГАН ИҖТИМАГИЙ ХӘЛӘ ҺӘМ АЛАР ӨЧЕН МАНЬЧЖУРИЯНЕҢ ТӨП ХАРАКТЕРЫ

«Урыс мөһажирләренең шәхси карточкалары нигезендә чит ил кешеләренең шәхесләре хакындагы күпьяклы мәгълүматлар» дигән картотекадагы бер татарның шәхси карточкасында (копия) менә нинди өстәмә язучы бар: бу шәхси карточка урыс мөһажирләре эш буюнча югары комиссар доктор Нансен тарафыннан 1922 елның 3—5 июлендә Женева шәһәрində чакырылган хөкүмәтләр делегатлары конференциясе резолюциясе нигезендә пәйда булды. (Бу шәхси карточка бер елга чаклы яраклы һәм аны биргән илгә кайту өчен яраксыз.) Әгәр карточка иясе Россиягә чыгып китсә, бу карточка яраксызга әйләнә. Шуңа муафыйк рәвештә Мороз әфәнде, мәсәлән, кияүне Япониядән Маньчжуриядәгә кәләшә янына илтү өчен муниципаль полиция департаменты тарафыннан бирелгән язучы таныклык таба. (Мороз әфәнде хәбәр итте, 1981.) Икенче мисал булып түбәндәгә документ хезмәт итә:

«Тышкы эшләр министрлыгының, 3566 нөмерлы яшерен документ, 1930 елның 8 октяб-
ре.

Маруяма Цурикити
Муниципаль хезмәт начальнигы
Адати Кэндзо әфәндегә
эчке эшләр министрына
барон Сидехара Кэдзуруга
тышкы эшләр министрына
һәм

Хезмәт начальникларына һәм префектурага билгеләнүчеләргә. Элеккеге урыс кешесенен иммиграция мәсьәләсе буюнча (3) 293, Сааки-Сания, Йохатамати, Токио

төрки милләттәгә элеккеге урыс кешесе
йон киём белән сату итүче вак сәүдәгәр

Х. И.

һәм

Нисикава әфәндегә тапшыру өчен, 5,1 Синдзуга, Йоцуга,
Суякуга, Токио

Граждансыз элеккеге урыс кешесе

йон кәчтүмнөр белән сату итүче вак сәүдәгәр

А. С.

¹ Япониянең Хосей университеты профессоры.

Югарыда телгә алынган затларның һәр икесе дә яшәү өчен язма таныклык алды һәм Маньчжуриягә сәяхәткә барып кайтты. Х. 26 октябрьдә Токиога әйләнеп кайттылар, шикле гамәлләре сизелмәде».

Бу уңайдан шуны да әйтергә кирәк, документларның бу төре беркайчан да тулысынча жыйылмаган; 1934 һәм 1941 еллар арасында татарлар күренгән сигезьеллык вакыт эчендә бары тик биш кенә данә табылды: берәү 1934 елда, икенчесе 1935 елда, өченчесе 1936 елда һәм тагын икесе 1941 елда. Бу ситуация безгә документларны статистик яктан анализларга мөмкинлек бирми.

Япон властыларының элеккеге урыс кешеләренә иммиграциясенә тыныч каравы һәм мөһажирләрнең Япониягә килүләрен тоткарламавы мәсьәләсенә килсәк исә, түбәндә уйлануга этәрә торган бер документ бар. Ул мөһажиргә яшәү урынын раслый торган язма таныклыкның гамәлдә булуын ачыклау өчен, 1925 елда Квантунгтагы хезмәт филиалының Кабинет каршындагы колонияләр департаменты начальнигына жиһәрелгән мөрәжәгатә.

«Урыслар өстеннән иммиграция контроле турында, 1925 елның 16 апреле, № 4, 708-2 Квантунгның аеруча яшерен мәгълүматлар хезмәте.

Полиция хезмәте департаменты начальнигынан Квантунгтагы һәр полиция начальнигына (әлегә документның нөсхәләре Квантунгтан ары төбәкләрнең полиция начальникларына тапшырылды).

Предметка килгәндә исә, мин, Тилиено шәһәре полиция начальнигының соравын алдым һәм аны Кабинет янындагы колонияләр департаменты начальнигына бирдем һәм тәкъдим ителгән нөсхәдә — А да күрсәтелгәнчә, аның җавабын да алдым. Киләчәктә урысларны күзәтү, җавапта күрсәтелгән юнәлештә алып барылырга тиеш. Менә ни өчен мин хәбәр итәм».

(Аерым кәгазь битләре).

(А)

Япония һәм Советлар арасында төзелгән килешүгә таянып, мин инде Ак Армиянең күп офицерларының һәм яңа урыс дәүләтенә мөхәббәт белән карамаган башка урысларның шундый көчле тәтрәнүләре һәм шул сәбәпле, яшәү өчен язма таныклыклар бирүләрен сорулары хакында хәбәр иткән идем. Бу вакытка кадәр Япон империясе Советларны, бөтен патша Россиясен рәсми рәвештә танымау сәбәпле, Совет вәкилләкләре тарафыннан бирелгән язма таныклыклар һәм кайбер очракларда кытай властылары биргән шәхси карточкалар, үз хөкүмәтләре тарафыннан бирелгән паспорт яки гражданлыкны раслаучы таныклык белән тигез дәрәжәдә йөрде. Шуңа күрә, урыс иммиграциясе нык күзәтү астында тора. Кайбер урыс мөһажирләре совет паспортларын яшерен рәвештә регистрацияләсәләр дә, аларны ачыктан-ачык күрсәтмиләр. Шул ук вакытта, күп кенә урысларның рәсми паспортлары юк. Әгәр күптән түгел генә Япония һәм Советлар арасында төзелгән килешү үз көченә керсә, Советлар тарафыннан бирелгән бөтен башка төрле гражданлык таныклыклары гамәлдән чыгачак һәм бу рәсми булмаган таныклык хужалары, һичшиксез, гамәлдәге законнар һәм карарлар белән конфликтка керәчәк. Аерым алганда, шактый урысларның гражданлык хокукларын югалтуын көтәргә кирәк. Чөнки, алар яңа Россияне кабул итәлмиләр, ә совет гражданлыгына күчү белән бернинди дә гамәл кылмыйлар. Һәм шуңа күрә, Советлар белән гражданлык хокукларын югалткан кешеләр арасында кискен чик үткәргә кирәк. Аннары, гәрчә Советлар тарафыннан рәсми паспорт яки гражданлык турында таныклык бирелгәнчә мөһажирләргә яшәргә рөхсәт ителсә дә, әгәр алар югарыда күрсәтелгән документларны юнәлткәнчә Япониянең төп утрауларына һәм Корея, Тайваньны да кертеп, аның башка биләмәләренә керергә теләсәләр, бары Квантунг полициясенә һәр начальнигы тарафыннан бирелгән яшәү урыны турындагы таныклык белән генә хәрәкәт итә алалар. Советларда чит ил кешеләренә яшәү урыны турында таныклыклар биргәндә каршылыкларның булу-булмавын мәсьәләсе юрисдикция ягынан бөтенләй ачык түгел. Биредә яшәүче совет гражданның күзәтү өчен таныклыклар бирү мәсьәләсен карау игътибарга лаек, һәм моның өчен үз вакытында килә торган директивалар кирәк.

(Б)

(Кабинет янындагы Колонияләр департаменты начальнигының җавабы белән Камозава).

Соңгы айның алтынчы саны белән билгеләнгән һәм Квантунгның 6, 688 1 номерлы аеруча яшерен мәгълүматына караган предмет буенча эчке эшләр һәм тышкы эшләр министрларының конференциясендә ясалган нәтиҗә аста күрсәтелә. Димәк, нәтиҗәне сезнең игътибарыгызга җиткереп, мин җавап бирәм.

Я з у

1. Урыс гражданлыгы алмаган, әмма кытай властылары тарафыннан бирелгән паспортлар белән Кытайдә яшәүче урыслар белән үткәндөгечә үк эш итәргә кирәк; Кытайдәги империя консулы (японныкы — Камозава) биргән виза белән аларны Япониягә иммиграциягә үткәргә кирәк.

2. Әгәр югарыда телгә алынган урысларга Кытай властылары паспортлар бирүне тук-таталар икән, ул чакта тиешле урау юлларны күздә тотарга кирәк.

3. Империя колонияләрендә һәм төп утрауларда яшәү урыннары булган урысларга килгәнә исә, әгәр алар колонияләр арасында яки зур утрау белән колонияләр арасында хәрәкәт итәргә теләсәләр, башка чит ил кешеләре кебек үк бер хокуктан файдаланырга тиешләр.

Бу документ буенча шуны күзәтергә була: Квантунгагы филиал, бер яктан караганда, совет хөкүмәте тарафыннан бирелгән паспорт яки гражданлык турындагы таныклыкны гамәлдә дип саный. Әмма, икенче яктан, Совет хөкүмәтенң законлылыгын танудан качып, гадәти курс сайлый. Бу алым ул вакыттагы япон хөкүмәте үткәргән сәясәтнең бер чагылышы иде.

9. ЯПОНИЯДӘГЕ ТАТАРЛАРНЫҢ ТЕРӘК ПУНКТЫ БУЛАРАК МАНЬЧЖУРИЯ

Мороз әфәнде хәбәр иткәнчә, Маньчжурия (кайбер очракларда Корея) Япониядәге татарлар өчен терәк пункты ролен үти. Мәсәлән, 1930 елда муниципаль полиция начальнигы тарафыннан китерелгән яшерен документлар, түбәндәгеләрне бәян итәләр:

«Тышкы эшләр министрлыгының 3375 номерлы яшерен документы, 1930 елның 29 сентябре.

Маруяма Цурикити

Муниципаль полиция начальнигы

Адати Кэндзо әфәндегә

тышкы эшләр министрына

һәм

хезмәт начальникларына һәм префектурага билгеләнүчеләргә.

Бер урыс кешесенең визиты мәсьәләсә буенча.

(1) № 5, Синдзуку, Йоцуяку

Граждансыз элеккеге урыс, йон киём белән сату итүче сәүдәгәр Г. М., 57 яшь

Агалган зат хәләл жефетен һәм балаларын күрү өчен 20 июньдә Харбинга барды һәм бу айның егерме берендә Токиого әйләнеп кайтты.

Шул хакта хәбәр итәм».

«Полициянең тышкы эшләр бүлегенең 944 номерлы яшерен документы, 1935 елның 17 апреле.

Сгури Кадзуо

Муниципаль полиция начальнигы

Гото Фумио әфәндегә

эчке эшләр министрына

Хирота Коки әфәндегә

тышкы эшләр министрына

хезмәт начальникларына һәм префектурага билгеләнүчеләргә

Шанхайдагы эчке эшләр министрлыгы сәркәтибенә

һәм

Харбиндагы тышкы эшләр министрлыгы сәркәтибенә

(2) Судзуки әфәндегә, тапшыру өчен, 2—22, Окатимати, Стояку Совет татары, тиердән эшләнгән товарлар белән сәүдә итүче К., 60 яшь

Күрсәтелгән зат әйләнү өчен Кореяга якынча бер айга килде. Ул Токиодан бу айның жиденче көнендә китте. Гәрчә, аның гамәлләре һәм үз-үзен тотышы шикле күренмәсә дә, бу көннәренң үзенчәлеген һәм тенденциясен искә алып, мин сезнең Корея хөкүмәт палатасы полиция хезмәте бюросының аның артыннан күзәтү оештыруын теләм.

Шул хакта хәбәр итәм».

«Хъего префектурасы полициясенең тышкы эшләр бүлегенең 2883 номерлы яшерен хәбәр-ләмәсә, 1930 елның 14 ноябре.

Такахаси Морио

Хъего губернаторы

Адати Кэндзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

Сидехара Кэндзо әфәндегә

тышкы эшләр министрына

хезмәт начальникларына һәм префектурага билгеләнүчеләргә

һәм

Харбиндагы эчке эшләр министрлыгы сәркәтибенә

Яшәү турындагы таныклык мәсьәләсә хакында

№ 12—6, 4 Уамимдзудори, Кобеси
Элеккеге урыс хатын-кызы М. А., 36 яшь
Аның олы улы И. А., 18 яшь

Югарыда телгә алынган зат Фукияма шәһәрәндәге полиция идарәсе начальнигынан Мукден шәһәрәнә барып анда якынча ике атна чамасы яшәү, һәм милек белән эш итү өчен яшәү урыны турында таныклык бирүләрен сорады. Моның өчен бернинди каршылыктар юк дип санап, начальник таныклык бирде.

М. А.ның шәхси тарихы язмада күрсәтелгән.
Һәм шул хакта хәбәр итәм».

Я З М А.

1. Бу хатын-кыз — татар хатыны, аның исеме И. А. Харбиннан Япониягә 1922 елның ноябрендә килгән. Әлеге татар тимердән эшләнгән товарлар һәм кәнбатыш киеме белән ваклап сату итү эше белән шөгыльләнгән. Күптән түгел ул Кобе шәһәрәнә караган Выставки дингез порты районында кибет ачты. Аның өлкән туганы, Х. А., шулай ук Кобеда озак яшәде. Икесенә дә шәхесләре ачыкланды, һәм алар һич шикле кешеләр түгел. Үтенүче М. И.нең икенче хатыны. Ул Япониягә Харбиннан бу елның 8 январенда килгән (калганнары биредә төшерелгән).

Янә күрсәтелгән өч нөсхә Маньчжуриянең Япониядә яшәүче татарлар өчен терәк пункты булуын раслап тора.

«Тышкы эшләр полициясенә 739 бүлеге, 9 номерлы яшерен мәгълүмат, 1931 елның 9 сентябре.

Касака Масаясу
Анти префектурасы начальнигы
Адати Кэндзо әфәндегә
эчке эшләр министрына
Сидехара Кэндзуро әфәндегә
тышкы эшләр министрына
муниципаль полиция бүлекләре һәм Канагава, Хьего, Осака һәм Ямагату һәм Хейхогу (Хейан-Хокудодан кыскартылган, Корея-Камозава) префектуралары
һәм
эчке эшләр министрлыгының Харбиндагы сәркәтибенә
Элеккеге урыс малаенң татарлар (япон келәме — Камозава) ясаучы Сигейрога тапшыру өчен Нагояга килүе мәсьәләсе буенча, № 19, 3, Тогодори, Накаку, Нагояси.
Элеккеге урыс кешесе А. С., 12 яшь
Кәнбатыш киеме белән сату итүче вак сәүдәгәрнең өлкән улы Д. С.

Югарыда телгә алынган малай Нагоядан Хайларга, Маньчжуриягә, 3 сентябрь көнне төнге уникаль сәгать кырык дүрт минутта Нагоядан поездда әтисе белән килде. Малай үз туганнары белән 1925 елның 14 апрелендә Харбиннан Япониягә килгәннән бирле Нагояда яшәде. Аның даими яшәү урыны югарыда күрсәтелгән адрес буенча иде. Малай Нагоядан Хайларга үз абыйсы С. С., белән башлангыч мәктәпкә укырга керү өчен килде һәм аннан соң Хайлардагы мәктәпкә йөри башлады. Мәктәпне бу елның 25 маенда тәмамлап, ул кабат Нагояга китте. Күрәсен, ул үзенең туганнары белән безнең ведомствога караган өлкәдә яши һәм шик төшәрлек түгел.

Шул хакта хәбәр итәм».

«Тышкы эшләр полиция бүлегенә 1639 номерлы яшерен хәбәрләмәсе, Хьего префектурасы, 1931 елның 1 июле.

Адати Кэндзо әфәндегә
эчке эшләр министрына
Сидехара Кэндзуро әфәндегә
тышкы эшләр министрына
полиция хезмәте департаментына, Корея
Осака һәм Ямагути префектуралары начальникларына
һәм
эчке эшләр министрлыгының Харбиндагы сәркәтибенә
Кыска сәяхәт ясарга теләүче элеккеге урыс кешесенә яшәү урыны турындагы таныклык мәсьәләсе буенча
22—1, 3, Накияматедори, Кобеси.
Элеккеге урыс кешесе, татар, хатын-кыз киёмнәре тегүче А. П. К., 47 яшь.

Югарыда телгә алынган шәхес елның һәр жәен Харбинда үткәрә. Бу жәйне ул Харбиндагына түгел, бәлки һава алыштыру максатында Төньяк Маньчжуриядә дә үткәрергә жысна һәм

шул сәбәпле, яшәу урыны турында таныклык бирүләрен сорап мөрәжәгать итте. Шулай итеп, мин, Санкомия полиция бүлгә, 1 округ, сораучыга таныклык бирдем. Кытай консуллыгы тарафыннан виза бирү процедурасы тәмамлану һәм ул идеологик яктан шикле түгел дип танылу белән, таныклык сораучы Кобедан Харбинга Корея аша барырга ниятли.

Шул хакта хәбәр итәм».

Тагын башка мисал.

«2967 номерлы махсус яшерен документ, 1934 елның 3 июле

Саито Муненори

Киото префектурасы начальнигына

Ямамото Тацуро әфәндегә

эчке эшләр министрына

Хирота Коки әфәндегә

тышкы эшләр министрына

Кореядагы полиция начальнигына

Осака һәм Ямагути губернаторларына

һәм

эчке эшләр министрлыгының Харбиндагы сәркәтибенә

Элеккеге урыс кешесенә кыска сәяхәтә мәсьәләсә буенча

Милләте: төрки, элеккеге урыс кешесә

Адресы: № 503, Заимокуто, Ситидзо-Сагару, Маномати, Симогиоку, Киотоси.

Йон тукума белән сәүдә итүче А. Д., 46 яшь

Йон тукума белән сәүдә итүче Х. Г., 63 яшь

Югарыда телгә алынган бу ике зат гадәттә июнь ахырыннан октябрь башына кадәр, сәүдә акрын барган вакытта Маньчжуриягә, гаиләләре яшәгән жиргә (Д. Кококеига, Г. Сацурантонга) баралар. Бу елда да алар гадәти юлга чыгарга теләделәр һәм шуның өчен Симидзо шөһәр полиция бүлгә начальнигына яшәу урыны турында таныклык бирүләрен сорап мөрәжәгать иттеләр.

Алар турында белешмәләр алынды һәм шикле дип табылмады. Таныклыклар начальник тарафыннан бирелде. Икесе дә Киотодан барырга жыенган жиргә киттеләр».

Әйе, Окубо Кодзи әфәнде бу вакытта «алар (Япониядәге татарлар.— Камозава) жәен ике-өч айга Харбинга. Манчуолига яки Пограничнаяга баралар дип искәртте. Алар бу шөһәрләрдә үзләренә гаиләләре белән калалар һәм бөтенләй акча эшләмичә диярлек яшиләр һәм аннан соң, Япониягә эшмәкәрлек кылу өчен кайталар» (Окубо Кодзи һәм Кобаяси Хадзиме, 1936, Б. 310)7

Югарыда китерелгән мисаллар, бер яктан, Маньчжурия белән чагыштырганда Япониянә татарлар өчен плацдарм, тернәкләнү урыны булуын расласалар, икенче яктан, татарлар йорт-жирләрдән мәхрүм халык булсалар да, бик житез сүздәгәрләр булу сәбәпле, аларның төрле жирләргә бик тиз яраклаша алулары хакында сөйли.

Аларның Япония белән «жиңел бәйләнеше» аларның һәм балаларының Япониядән табигый рәвештә эмиграцияләнүенә китерде. Шундый типик эмиграция илленче елларда, сугыштан соңгы чорда күзәтелде. Бу жиңел аралашу тәртибе, японнарның тәртибе белән чагыштырганда кызыклы нәтижәләр бирә. Чөнки, японнар гадәттә утрак халык һәм алар туган илләрендә даими яшәүне мәгъкульрәк күрәләр.



БИЛӘР (БҮЛӘР) ТОПОНИМЫ ҺӘМ ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ОЕШУЫ ТУРЫНДА

Мәгълүм ки, XI гасыр азагыннан башлап борынгы Болгар дәүләте башкаласының роле Биләргә күчкән. Шуңа кадәр исә башкала булып Идел ягасында урнашкан портлы шәһәр Болгар торган. Тарихчылар башкаланың болай күчерелүен рус юлбасарларының һәм кенәзләренең Идел югарысыннан килгән һөжүмнәре белән аңлаталар: кыраз эчкәрсендә (в глубине суши) урнашкан Биләргә су юлыннан килеп кинәт басып алу мөмкин булмаган. Безнеңчә бу аңлатма берәз житенкерәми: Болгарның юлбасарларның көтелмәгән баскынынан сакланырга бүтән чаралар күрергә дә хәленнән килгән бит. Безнеңчә, башкаланың күчерелүендә мәзкүр сәбәп белән беррәттән үзгә сәбәпләр дә булган булса кирәк.

Болгар дәүләтенә, бигрәк тә көньяк һәм көнчыгыш чикләре ачык булган (төньяктан Кама-Чулман, көнбатыштан Идел вә Соры (Сура) елгалары берәз киртә булганнар). Күпсанлы һәм хәрәкәтчән кыпчак кабиләләре Болгарга бик җиңел үтеп кергәннәр. Әгәр алар талау-басып алу ниятендә булсалар, Биләр шәһәре Болгарга караганда да хәтәррәк торышта калыр иде. Ләкин һәрбер күчмә этнос өчен билгеле бер утрак аркадаш, игенчелек продуктлары чыганагы, шулай ук даими сөүдә пункты кирәк. Көньяк Урал һәм Идел белән Жәек арасы кабиләләре өчен шундый утраклык урыны, терәк булып Болгар жирләре, Болгар шәһәрләре хезмәт иткән. Урта Иделнең географик яктан һәм кире яктан бер үк сәбәпләрдән килә: ул элекке заманнарда хәзергедән чагыштыргысыз зуррак роль уйнаган су юллары, шулай ук Урта вә Үзәк Азиянең мәдәни өлкәләрен Европа белән тоташтырган көрвән юллары чатында тора һәм ул һәрьяктан ачык. Бер жәһәттән Болгар дәүләте төрле һөжүмнәргә дучар булып торса, икенче жәһәттән аның тыныч гасырларында биредә, төрле өлкәләрдән продуктив аһалә-һөнәрмәннәр һәм сөүдәгәрләр килеп урнашканнар. Үз илләрендәгә төрле афәтләрдән качып, бу яктарга акацирлар һәм болгарлар, уйгурлар һәм Урта Азия төркиләре, тажиклар һәм әрмәннәр, славяннар һәм яһүдләр килгәнлөгә билгеле.

Археологик мәгълүматлар Болгарстан шәһәрләренең төзелеш рәвешендә, архитектурасында, көнкүреш әйберләрендә, киём-салымнарында һ. б. аеруча Урта Азия матди мәдәниятенә зур охшашлык булганлыгын дәлиллиләр. Бу жәһәттән Биләр шәһәре һәм аның тирәсе бигрәк тә нык күзгә ташлана: анда хәтта Урта Азиягә хас булган һәм безнең салкын икътимебез өчен җайсызрак булган тандырлар (ачык һавада нан пешерү мичләре) дә табылган.¹

Язма мәгълүматлар (гарәп-фарсы һәм рус чыганақлары) таныклык иткәнчә, монгол баскынына кадәргә Болгар дәүләтендә этник йөзләре безгә бик үк ачык булмаган бәрәнжәр, эскил (эсегель), суар, сабачай һ. б. кебек кабиләләр белән беррәттән хомол (комол) (күрәсәң куман-коман дигән кыпчак кабиләсе атамасының варианты), йәмәк кебек кыпчаклыгы мәгълүм булган тел-теркемнәр һәм Урта Азиядән килгәнлөгә гоман ителгән бичермән (бочырман) кавеме дә яшәгән.²

Шуны әйтергә кирәк, нинди генә манипуляцияләр ясасаң да, археологик һәм язма (нарратив) чыганақлардан чыгып кына монголларга Болгардагы этник әхвәл вә процессларны ачык кына күз алдына китерү кыен. Шуңа күрә, Борынгы Болгардагы этнолингвистик ситуация турында фикерләр бик төрле.

Безнең инануыбызча, әгәр ошбу тарихи мәсьәләләргә тикшеренүдә тарихи лингвистик анализ нәтижәләрен дә җәлеп иткәндә, манзара ачыклана төшә.

Алдан ук әйтеп куябыз, тарихи лингвистик анализ шактый специфик закончалыкларга һәм күзгә ташланып ук тормаган фактларга таянып эш итә. Шуңа күрә, безнең нәтижәләр һәркемгә шундук аңлашылмаска да мөмкин. Шулай да без аңлаешлырак бәян итергә тырышчакбыз.



1) Мәгълүм ки, XII гасырда монголларгача язган атаклы шагыйрь-мистик Хужа Әхмәт Ясәви (Бохара тирәсендәге Ясә авылыныкы) шигырьләренен теле татар теленә гажәп дәрәжәдә якын. Гомумән Әхмәт Ясәвидән башлап Заһиретдин Бабурга (XVI гасыр) кадәр Урта Азия язма әдәбиятының теле хәзерге үзбәк теленнән татар теленә якынарак тора (бу бик характерлы аерым параметрларда чагыла, мәсәлән, ул әдәби ядкәрлекләрдә зат алмашлыклары кыскыч килешләрдә татар телендәге шикелле «ан» нигезе буенча төрләнә: «аның», «аңа», «анда», «аннан», «андан», ә үзбәк телендә исә «у» — нигезе буенча: «уның», «унга», «унда», «ундан» һ. б.). Бу факт Урта Идел, Урта Азия әдәби тел уртаклыклары кимендә XII гасырдан башлана дип әйтәргә беркадәр нигез бирә. Ә бу исә икенче бер бәхәслә мәсьәлә — Кол Галиннең кайда яшәве мәсьәләсенә кагыла һәм бу автор чыннан да Болгар дәүләтендә яшәгән дигән гипотезаны раслый төшә.

2) Урта Идел төрки телләрендә Урта Азия (үзбәк һәм тажик) телләрендәге шикелле гомумтөрки «а» авазының беренче ижекте «о» — га күчә баруы күзәтелә (мәсәлән, үзбәкчә «кора» — татарча, бигрәк тә урта диалектта, «кара» дип язылса да, «кора» дип әйтелә, чувашча «хора», «хура» — кара төстәге). Бу уртаклык та очраклы булмаса кирәк.³

3) Бигрәк тә кайбер сүзләрнең этимологиясе, аларны жентекләп тикшергәндә, татар теленен монголларга кадәр үк аерымланып формалашуына дәлил була ала. Шундый сүзләр арасында Биләр (Бүләр) топонимын тикшерү бигрәк тә кызыклы нәтижеләргә китерә.

Безнең күпсәләм төпчәнүләргә күрә, борынгы Урта Иделдә ике төрки диалект булган: «ә» — диалект (аның калдыклары бигрәк тә чуваш һәм мари телләрендә сакланган, татар һәм башкорт сөйләшләрендә ул диалекттан «әреш», «кәбәк», «кәбән», «кәмәл», «кәрмән», «кәртә», «кәтмән», «кәттә», «мәргән», «сәке», «тәрәзә», «чәчән», «чәчкә» кебек беренче ижекте «ә» сузыгы булган сүзләр сакланган) һәм «и» — диалект (татар гомумхалык телендә әлегә сүзләрнең «и» — вариантлары «иреш», «ирлән», «кибәк», «кибән», «кимәл», «кирмән», «киртә», «китмән», «киштә», «миргән», «сике», «тирәзә», «чичән», «чичкә» вариантлары һ. б. килә). «Ә» — диалект бигрәк тә хәзерге Бараба татарлары теленә якын торган һәм бу диалектта да, борынгы «ә» — диалектта да борынгы сүз азагындагы — «г» авазы «ү» (вә) авазына күчкән, ә «и» — диалектта исә, төрки телләрнең күпчелегендәге ул азаккы «г» кайчакта «й» («ж») авазына да күчә алган. Мәсәлән, Бараба сөйләшкәндә «йәү» («жәү») — борынгы «ә» — диалектта (чуваш теле материаллары буенча торгызыла) «жәү», «жү» — татарча «жәй», гомумтөрки «йай», «жай» — борынгы төрки «йаг» — «жәй» (фасылы). Шунның шикелле гомумтөрки «бәг» — «и» — диалектта һәм татарча «бәк», «бәй», «би», борынгы «ә» — диалектта (һәм болгар башбатарлары телендә) «бәү», «бү» булып янгыраган⁴ (хәзерге чуваш телендә дә «пү» — «кенәз», «башлык», «би»).

Хәзер инде ошбу мәгълүматлардан чыгып Биләр (Бүләр) топонимын карыйк:

Татарча	Чувашча, марича	мәгънәсе
Биләр («и» — диалекттан)	—	кенәзләр?
Бүләр («ә» — диалекттан) ⁵	Пүләр	кенәзләр?

Бу фактлар, үз чиратында, түбәндәге нәтижеләр ясарга мөмкинлек бирәләр. Татарча атамалар (бүтән күп очраклардагы шикелле) һәр ике («ә» — һәм «и» —) диалекттан килә, ә чувашча һәм марича атамалар (башка бик күп лексик берәмлекләрдәге шикелле) — тик «ә» — диалекттан гына алынган. Бүләр варианты үзәптә борынгы болгар сүзә түгел (борынгы болгарча «бүсәм» булып иде), ә гомумтөрки характердагы («лар», «ләр» күплек кушымчасы булган) телдән килә. Димәк Биләр (Бүләр) баштан ук гомумтөрки характердагы телдә сөйләшүчеләр тарафыннан исемләнгән һәм яшәгән. Нәрсә дигән сүз соң ул борынгы гомумтөрки «ә» — һәм «и» — диалектларда сөйләшүчеләр? Бу нәкъ татарларның элгәрләре, хәтта борынгы татарлар дип аталырга хаклы икән ул!

Әйткәнбез түбәндәге фактлар белән куәтләнә:

Беренчедән удмурт телендә татарларны «бигәр» һәм «бүгәр», «вукор» дип атыйлар (соңгы вариант удмуртлашкан төркилә — бичермәннәр телендә очрый)⁶. Бу вариантлар татардагы Биләр һәм Бүләр вариантларыннан килә дип уйларга нигезләр юк түгел (удмурт телендә «л» авазы электә «в» һәм «г» авазларына күчә алган. Яисә Бигәр/Бүгәр язма төркидәге Бигләр Бүгләр дигән варианттан була ала. Ә моннан исә Биләр/Бигәр һәм Бүләр/Бүгәр сүзләре татар сүзенен борынгы эквиваленты булган. Биләр/Бүләрдә башлыча борынгы татарлар яшәгән дигән нәтижә чыга.



Борынгы рус язма чыганаclarында Биләрне «Великий город» дип атыйлар. Бу сүз борынгы татарча «Биләр/Бүләр шәһәре (кирмәне, каласы)» сүзенң тәржемәсе булса кирәк (дәрәсрәгә «Город великих» булыр иде): борынгы төрки «бэг» сүзә «өлкән», «акылдар» мәгънәсендә дә булган. Яисә Биләр/Бүләрдә монарх-хөкемдарның официалъ гонваны (титулы) «Бигләр биге» — кенәзләр кенәзе» мондый титул төркиләрдә еш очраган) булгандыр.

Гарәп чыганаclarында Биләр/Бүләр сүзен «акылдар зат» («мудрый человек») дип аңлатканнар⁷. Бу аңлатма да шул ук «би», «бү» яисә «бигләр биге» титулларыннан чыгарыла ала.

Тагын шуны әйтергә кирәк: күп кенә тарихчылар һәм филологлар Биләр һәм Болгар сүзләрен бердәй дип карыйлар. Бу безнеңчә дәрәслеккә туры килә алмый. Чөнки Биләр һәм Болгар шәһәрләре бер үк гасырларда һәм янәшә диярлек (аралары 70 чакрым) торганнар. Мондый шартларда ике объектның бер сүз белән аталуын күзаллау кыен.

Археологик антропология мәгълүматлары күрсәткәнчә Биләр/Бүләрдәге илät (население) Болгар илätеннән тышкы кыяфәте белән аерылып торган. Башлыча Болгар шәһәре тирәсендә табылган башбатарлар теленң татар теленнән аерылып торганлыгыннан чыгып, Биләр тирәсенң теле дә Болгар һәм аның тирәсенекеннән аерылып торган дип уйларга нигез бар. Биләр/Бүләр теле Урта Азия телләренң көчле тәсирен кичергән кыпчак теле булса, Болгар ягының теле кыпчак һәм шул ук Урта Азия төркиләре теленң тәсирен кичергән борынгы болгар-хәзәр теле булган.

Һәр ике тел, әлбәттә, бер-берсенә тәсир ясаганнар һәм әкрәләп якыная барганнар. Гомумән, һичшиксез, Болгар дәүләтендә икетеллелек һәм күптеллелек һәрвакыт киң таралган булган. Шулай итеп, безнең фиксеребезчә, татар халкының оешу оеткысы Биләр шәһәре һәм аның тирәсендәге утрак игенче илät (население) булган. Шул ук регионда татар теленң төп аергыч билгеләре дә карарлашкан — алар Кыпчак, борынгы Урта Азия төркисе һәм Болгар телләренң аерым хасиятләреннән уңайлыраclarын сайлау юлы белән (билгеле бу сайлау стихияле төстә барган) төшкилләнгәннәр.

Бөтен ил элек-электән «Болгар иле» дип аталгач, борынгы татарлар үзләрен бик теләп «болгар» дип атаганнар (элекке болгарлар белән дуслык шартларында үзләрен аларга каршы кую башларына да килмәгән). Ләкин чит халыklar борынгы татарларны болгарлардан аерганнар, күрәсең: шул заманнарда татарларның удмуртларда Биләр-Бүгәр, мари-чирмешләрдә «сүэзь», «сүәс», мордваларда «пичкась», урысларда «шишмарь» дип аталуы калган.

Файдаланылган әдәбият:

- ¹ К. Исследования великого города. Москва, 1976, 82, 91 — 94, 111 — һ. б. битләр.
- ² К. Тепляшина Т. И. Язык бесермян. М., 1970, стр. 12 — 22. Халиков А. Татар халкының килеп чыгышы. Казан, 1974, 77 — 78 битләр.
- ³ К. Ахметьянов Р. Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. М., 1978, 21 бит.
- ⁴ Ахметьянов Р. Г. Рецензия на книгу Ф. С. Хакимзянова «Язык эпитафии Волжских болгар». — «Советская тюркология», № 5, 1979, 108 бит.
- ⁵ Татар телендә Биләр һәм Бүләр вариантлары электән килә. К. Исследования... 62 бит.
- ⁶ К. Тепляшина Т. И. Күрс. хезмәт, стр. 72. Вуков варианты болгар сүзенә дә якын.
- ⁷ К. Халиков. А. Күрс. хезмәт. 108 бит.
- ⁸ К. Ефимова С. Г. Антропологические материалы из билярских ак рополей. — Исследования. 162 — 177 битләр.

РИФАТЬ ӨХМӘТЖАНОВ,
филология фәннәре кандидаты



ТОМАНГА ТӨРЕЛГӘН

ТАРИХ

Француз тарихчысы, Сорбонна университеты профессоры М. Геллер үзенә бер хезмәтендә: «Советлар иленең тарихы борынгы географик карталарны хәтерләтә. Аларда төшерелгән океаннар, утраулар, континентлар гадәттә бозып күрсәтелгән була, ә күпчелек урыннар исә, гомумән, ак тап булып калган». Тарихчылар нәкъ менә шул хакыйкәткә туры килми торган логияләр буенча үзләренә тикшеренү-эзләнү корабларын йөртәргә мәжбүр булдылар да инде. Рәсми төстә рәхсәт ителгән һәм территорияль сулыкларда үтә төгәл итеп сызылган курс белән барганда гына, алар алдан ук планлаштырып куйган ачышлар ясап килделәр, ләкин кайберәүләр маршрутны үзгәртмә дип талпынуга, шундук жайсыз фактлардан хасил булган су асты рифларына, игълан итәргә ярамый торган утрауларга һәм тыелган темалардан торган тулы бер материкларга юлыгалар иде.

Хәзер инде фәкать уйдырмалардан гына торган томаннар таралганда һәм жан өшеткеч догмалардан оешкан бозлар эрегәндә, әйтәргә мөмкин: карталардагы үткәннәребезнең ярлары күпмедер дәрәжәдә генә төгәл күрсәтелгән, ә аларның сурәтләре исә ифрат дәрәс түгел.

Шундый ак тапларның берсен, якынча координатлар буенча билгеләсәң, аның гамәлдә булуын һич кенә дә шик астына куймыйча күрсәтәргә мөмкин. Ул ВКП(б) ҮКның 1944 елның 9 августында кабул иткән «Татарстан партия оешмасында масса-политик һәм идеология эшенең торышы һәм аны яхшырту чаралары турында»гы карарының татар тарихи фәненә «уңай тәэсир» турындагы өйрәтмә. Аны ялгыш кына телгә алу да һәр тарихчының ышанычлылыгын билгеләүче үзенә күрә бер күрсәткеч буларак хезмәт итте һәм хезмәт итә. Әлеге карар татар халкының килеп чыгышына, Алтын Урда тарихына һәм гомумән Тел, әдәбият һәм тарих институтында фән үсешенә багышланган фәнни һәм популяр хезмәтләрдә гаять дәрәжәдә күтәренкелек белән искә алына. Аның характеристикалары арасында менә болай итеп сүз куертуларга юлыгасың: «Карарда житди хаталар ачыклана һәм Татарстан тарихын, татар халкының килеп чыгышын фәнни яктан тикшерү һәм күрсәтелгән хаталарны төзәтү кирәклегә асызыклап әйтелә». Институтның 50 еллыгына багышланган юбилей мәкаләсендә турыдан-туры исә «Партиянең ҮК карарында куелган бурычлар бүгенге көндә уңышлы хәл ителә»,—дип билгеләп үтелде.

Шушы карар уңаеннан телгә алынган бу гыйбарәләр бары тик гажәпләнү хисе генә уятырга мөмкин. Ләкин бөтен бәла дә нәкъ менә шушы сүзләргә язган кешеләрнең әлегә кадәр бу документны кулланма итеп чын күнелдән кабул итүләрендә. Аларны теге вакытта партия житәкчеләгенәң идеологиясен һәм практикасын тәнкыйтьләү дә, шул елларда кабул ителгән күпчелек карарларның (халыкларны депортацияләү, «Звезда» һәм «Ленинград» журналлары турында һ. б.) гамәлдән чыгарылуы да уңайсызландырмай—алар өчен бу карар сталинизмның нигез ташы булып санала. Алар өчен бу карарны яклау тарих өстеннән партиянең идеологик диктат практикасын саклап калу дигән сүз һәм КПССның ижтимагый фәннәр буенча барлык карарларының дәрәжәсиз исбатлауга хезмәт итә кебек. Димәк, татар халкының тарихындагы кырык жиде елы шушы күзлектән карап өйрәнелде. Шулай да, гәрчә бу карар гаять зур роль уйнаган булса да, безгә аның дөньяга чыгуы һәм Татарстан фәнендә калдырган реаль эзләре тарихы турында бик аз мәгълүматлар билгеле. Бу сорауларга җавап табу өчен мөмкин кадәр вакыйгалар үсешенәң мантийгын торгызырга тырышып карыйк.

СТАЛИН ИСЕМЕНӘ БӘЙЛЕ ЖИҢҮЛӘР

Ул ел, мөгаһсн, Бөек Ватан сугышы тарихына иң канлы елларның берсе буларак кереп калыр. Дәрәжәләрдә аны сугышның барышында «тамырдан үзгәреш елы» дип телгә алалар. Дөрестән дә берничә каты бәрелештә немец-фашист гаскәрләренәң каршылыгын җиңеп, Совет гаскәрләре илебездә азат итеп тоткарлыксыз алга ыргылдылар. Әлеге «уңлаган сталинчыл бәрелеш»ләр җиңел генә бирелмәде. Дошманның үз-үзен аямайча каршы торуын җиңә баручы, хәрби житәкчелекнең булдыксызлыгын һәм корал белән тәэмин итүдә булган кимчелекләр белән санашмаучы совет сугышчылары җиңү юлын үзләренәң гәүдәләре белән түшәделәр. Бу сугышларда катнашкан Татарстан егетләренәң төгәл саны әлегә билгеле түгел, ләкин шунысы

ачык, бу сан бик зур булырга тиеш. Моңың шулай икәнлеге турында шушы факттан да фараз кылырга мөмкин: ул елны якташларыбыздан 63 кеше Советлар Союзы Герое исеменә лаек булдылар, ә 1944 елда барлыгы бу югары исем 54 татар егетенә бирелде, аларның күпчелеге батырларча һәлак булучылар.

Тылда, Татарстанда, хәл шулай ук авыр иде. Авыл бик зур салымнардан шактый хәлсезләнгәч, нәтижәдә икмәк тапшыру планын үти алмады. Бу исә Мәскәүдә зур канәгәтсезләнү тудырды. Шуңа гына да игътибар итү житә: 1941—1944 елларда партиянең Өлкә комитеты секретаре постында өч кеше алышына. Бу урынга 1943 елның июлендә билгеләнгән В. Д. Никитин ач һәм ялангач калган Татарстаннан теләсә нинди ысул белән икмәк таптырып дәүләткә озатырга омтыла. 1944 елда «Красная Татария» газетасы саннан-санга пленумнар, съездлар, слетлар һәм башлангычларны чагылдырган материаллар бастыра. Аларның максаты—крестьяннарны язгы чөчүгә үрнәк төстә эзерләнергә, аны үткөрергә һәм нәтижәдә югары уңыш жыюга рухландыру. Слетларның берсендә коммунистларга һәм барлык хезмәт ияләренә мондый мөрәжғәгать кабул ителә: «Без Ватан алдында бик зур бурычлы булдык. Безнең изге максатыбыз—шушы кара таптан арыну...» ТАССР күмәк хужалыклары рәисләренә киңәшмәсендә катнашучылар исә болай язганнар: «Безнең юлбашчыбыз һәм атабыз, иптәш Сталин, сезне гектарыңнан унар центнердан ким булмаган уңыш жыеп алуыбыз турында ышандырабыз»...

Әмма урып-жыю якынлашкан саен, купшы сүзләр кимегәннән-кими, ә Татарстанның төмам бөлгенлеккә төшүе хакында үтергеч фактлар артканнан-арта бара. Мәсәлән, 1944 елның июлендә үткөрелгән өлкә комитетының бер пленумында «атлар мәсьәләсенә гаять дәрәжәдә кыенлашуы» тикшерелә. Соңрак исә уңышны басудан ташу өчен колхозчыларның шөхси малларын файдалану турында карар кабул ителә.

Халыкның фәкыйрьлеген дәлилли торган мондый фактны да күрсәтергә мөмкин: «Красная Татария» газетасының 3 август санында «Н-ский заводның ярдәмче хужалыгынан бәрәңге урлаган өчен» ике елга төрмәгә утыртылуға яшь балалы ике хатын-кыз хөкәм ителәләр. Ләкин шушы кырыс чаралар да ярдәм итмиләр—табигать ВКП(б) өлкә комитеты резолюцияләрен үтәү өчен булса да мөмкинлектөгедән күбрәк уңыш бирә алмый шул! Үзәктән түрә итеп жиберелгән В. Д. Никитинның язмышы көн кебек ачык: август аеннан соң ул пленумнарда бер генә мөһим доклад белән чыгыш ясамый, ә шулай да аны «авыруы һәм ВКП(б) ҮК карамагына чакыртып алынуы сәбәпле», 29 декабрьдә генә беренче секретарь вазифасыннан азат ителәр. Бу тоткарлыкны ничек аңлатырга? ВКП(б) сафларында барган бүтән политик маневрларга аның нинди бәйләнеше бар икән? Бу сорауларга тулы җавап табуы хәзер инде мөмкин дә түгелдер. Шунысы мәгълүм: фронттагы жиңүләр һәм авыл хужалыгы производствосының түбәнрәк тәгәрәве белән беррәттән, татар халкының баш очындагы болытлар куерганнан-куера бара.

«ХАЛЫКЛАРНЫҢ ЫШАНЫЧЛЫ БЕРДӘМЛЕГЕ»

Әлбәттә, бу карарның дөньяга барлыкка килүсүдә башка сәбәпләрдән бигрәк, милли аспект та бар иде.

1944 елның 5 гыйнварында матбугат битләрендә СССРның яңа гимнының тексты басылып чыга. Шундук газеталарда бер-берсен уздырып «Төрле халыкларның данлы ленинчыл-сталинчыл дуслыгын» мактап язылган мөкаләләр дөнья күрә башлый. Мәсәлән, Н. Жиганов үзенең мөкаләсендә гимнның «илебез халыкларының туганнарча дуслыгын үтә якты итеп чагылдыруы» турында яза. Бүген исә гимндагы сүзләргә укыган һәркем өчен аның һәр сүзгә халыклар каны катыш чеп-чи ялган белән сугарылган булуы ап-ачык.

Официаль пропаганда чаралары карлыккан тавышлар белән «безнең азат Ватаныбыз» һәм «халыкларның ышанычлы төрөгән» данлаган мизгелдә, туып-үскән туфракларыннан аерылган, миллионлаган кешеләр мал ташый торган тынчу, товар вагоннарына төялгән хәлдә эшелон артыннан эшелон көнчыгышка, махсус яшәү урыннарына озатыла тордылар.

«Жәза алган» төп халыкларның исемлегенә дә игътибар итик: Идел буйы немецлары (1941 ел, август), калмыклар (1943 ел, октябрь), карачайлар (1944 ел, ноябрь), чеченнар, ингушлар, балкарлар (1944 ел, февраль-март), Крым татарлары (1944 ел, апрель-май), месхет төрекләре (1944 ел, июль).

Әлегә вәхшиләрчә башкарылган акциянең сәбәпләре һәм нәтижеләре хакында байтак мәгълүмат житкерелде инде, ләкин киң җәмәгәтчеләккә билгеле булмаганы да байтак эле. 1946 елның октябрь аена махсус яшәү урыннарына күчерелгән кешеләрнең гомуми саны 2,5 миллион дип игълан ителде. Нигездә алар хатын-кызлар һәм балалар булган, ләкин суыктан, ачлыктан, сакчыларның жәберләвеннән һәм тормышның яңа шартларына жайлаша алмаудан һәлак булган кешеләрнең саны әлегә кадәр билгеле түгел. Төрле мәгълүматларга караганда, депортация вакытында барлык репрессияләнгән халыкның 10—20 проценты, ә Крым татарларының 46 проценты һәлак булган. Тарихчы-советолог А. Авторхановның «Кремль империясе» («Империя Кремля») дигән китабында китерелгән мәгълүматларга караганда, 1923 елда мөселманнарның (беренче чиратта төрки халыкларның) саны 30 миллионнан 1959 елда 24 миллионга кадәр кимүе билгеләп үтелә. Ягъни, халыкның табигый үсешен исәпкә алганда корбаннарның саны, мөгаен, гаять күп булган һәм исәп дистәләгән миллионга житә. Әхлакый, мәдәни югалтуларны, гомумән, кайтарырга мөмкин түгел, шулай итеп яшәгән жирләренә һәм бабаларыбызның каберләрен ничек торгызасың ди инде.

Бу вәхшилекне оештыручылар алларына нинди максатлар куйганнар соң? АКШның Гарвард университеты каршындагы Рус тикшеренү үзәге профессоры, «Жәзаланган халыклар» («Наказанные народы») дигән китап авторы А. Некрич, мөгаен, хаклыдыр. Ул бу «ышанычсыз» халыкларны «реаль», ягъни славяннар белән алыштыру чарасын «гадәти империячел практика» дип атый. Кырыгынчы елларда халыкларны яшәу урыннарыннан күчерүнең төп максаты, барыннан да элек чикләргә ныгыту, дошманның потенциал агентурасы булырлык халыкны күчерү булган (мәсәлән, 40 нчы еллар урталарынан ук ачыктан-ачык Төркия белән сугышка әзерләнү уңаеннан). Ләкин шунысын да онытырга ярамый: моның ише күчерүләр әүвәлрәк тә булгаладылар.

Киләчәктә без әле сталинчыл житәкчелекнең максатлары һәм планнары турында тагы да күбрәк мәгълүмат алырбыз һәм шул вакытта гына Казан татарларын депортацияләүгә әзерләү турында имеш-мимешләргә тиешле нигез булыр. Һәрхәлдә, бу хакта турыдан-туры аңа карамаган беренче мөһим дәлил бар, ләкин аларны тикшерү бары тик КПСС һәм КГБның яшерен архивлары ачылгач кына мөмкин булчак. Әмма ни генә булмасын, 1944 елның август карары белән башланган һәм татарның фәненә көчле басым ясаган кампания, «ленинчыл-сталинчыл милли политика»ны тормышка ашыруда бик табигый һәм закончалыклы адым иде.

ТАРИХНЫ БУЙСЫНДЫРУ

Шунысын да әйтергә кирәк, 1944 елға кадәр рәхимсез репрессияләрнең чалгысы шытып чыккан татар мәдәниятең иген кырыннан, берничә тапкыр үзенең канлы эзен калдырып узды. Беренче тапкыр бу чалгы Татарстан буйлап «Болак арты республикасын» куып тарату чорында хәрәкәткә килде һәм нәтижәдә байтак кына күренекле тарихчылар, язучылар һәм политиклар эмиграциягә китәргә мәжбүр булдылар. Мәгълүмдер, аларның татар халкының киләчәгенә булган карашлары большевикларның планнарына аваздаш түгел иде. Сонгылары исә үзләренең әүвәлге союзникларын — социалистларны жиңеп, халык мәдәниятегә элмәк салдылар һәм һаваны порцияләп бирү өчен аны йә бушатты, йә тарттырып тордылар. 20—30 нчы елларда ук инде Татар мәдәнияте йорты һәм татар халкын өйрәнү буенча фәнни жәмгыять кебек халыкның мәдәнияте, телен, гореф-гадәтләрен өйрәнү белән шөгыльләнгән фәнни үзәкләр ябыла һәм таратыла. Бер-бер артлы «фирсовчылык»ка, «солтангалиевчелек»кә, «буржуаз милләтчелек»кә, «пантюркизм»-га каршы көрәш дулкыннары бәрә башлыйлар. Нәтижәдә күренекле филологлар, тарихчылар, әдәбиятчылар юбылып төшерелә тордылар. Боларга әле ун ел эчендә ике тапкыр хәрәф алыштыру кампаниясен дә кушарга да мөмкин. 1929 елда гарәп әлифбасыннан — латинчага һәм 1939—1940 елларда кириллицага. Бу кампанияләр гадәттә дошманга каршы көрәш, тәүбә кылу һәм эшкәртүләр белән бергә үрелеп алып барылдылар. Һәм нәтижәдә 20—30 нчы елларда татар зыялыларының иң асыл затлары илдән куылды, репрессияләнде, «лагерьлар тузанына» әверелдерелде. Алар арасында: Гаяз Исхакый, Зәки Вәлиди-Туган, Галимжан Ибраһимов, Жамал Вәлиди, Нигъмәт Хәким, Гали Рәхим, Газиз Гобәйдуллин, Һади Атласи һ. б. һ. б. Югалтуларыбызның бу кайгылы исемлеген тагы да дәвам итәргә мөмкин әле. Халкыбызның өрнүле ярасы бу, әмма репрессияләнгән татар зыялылары — язучылар, галимнәр, журналистлар, жәмәгать эшлеклеләре турында мәгълүмат туплау эше алып барылмый гына түгел, хәтта планнарда да каралмаган. Без шәһид киткәннәргә хәтта гомуми санын да төгәл генә әйтә алмыйбыз! Моңы 1944 ел карарының һәм аның ише документларның тарихчыларыбызның зигәннәренә чирканыч басым ясап торуның нәтижәсе дип, гомумән бу темага алынырга теләмәү һәм аның белән кызыксынмау дип аңлатырга була.

Барлык репрессияләрдән дә иң күп зыян күргәнә тарих фәне булды. Моңы хәтта коммунистлар да танырга мәжбүр булдылар. 1934 елның 16 маенда ВКП(б) ҮКның махсус карарында мәктәпләрдә тарихны укуы «гражданлык тарихына бәйләп өйрәнү читләштерелгән социологик схемаларны үзләштерүгә кайтып калган» дип ассызыклап әйтелә. Анлашыла ки, «тарихны жанлы итеп үзләштерүнең» идеалы итеп «ВКП(б) тарихы. Кыска курс» булган. Теге елларда аны «марксизм-ленинизм өлкәсендә төп белемнәргә данлы сталинчыл энциклопедиясе» дип атадылар. Ләкин ул да дәүләт мәнфәгатьләрен тулысынча канәгатьләндерми иде әле.

Шушы «сталинизм катехезисынан» тыш, империянең, республикалар, өлкәләр, шәһәрләр һәм заводларның бөтен ранктагы гражданлык тарихларын язу да соралды. Аларны Мәскәүдән торып кына язу мөмкин түгел иде. Бу мәсьәләгә хәл итү өчен халыкның һәм житәкче номенклатураның мәнфәгатьләренә хезмәт күрсәтү өчен илдә фәнни институтлар оештырыла башладылар. Әлеге үзәкләрдә кырыс идеологик контроль астында ижтимагый фәннәргә өйрәнделәр. Ул институтларның барлыкка килүе мәгърифәтчелек һәм фән өлкәсендә булган элекке бай традицияләргә өлешчә булса да торгызу максатыннан түгел, ә бәлки дәүләт һәм партиянең фәнни фикерләү өстеннән контроль ясауны жиңеләйтү, хакимияткә кирәкле булган тарихи схемалар һәм вакыйгаларны бәяләү, халыкның акылына сәңдерү өчен кирәк булган. Алар идеологик нормалардан артып торган өлешләргә балта белән чабып өзүче академиклаштырылган тар кыса ролен үтәделәр. Нәтижәдә без үзәбезнең милли мәдәниятебездән, үзәбезнең тарихи тамырларыбыздан мәхрүм ителү генә түгел, ә бәлки фәнгә бер катнашы булмаган схемалар буенча аларны яңабаштан яза башладык һәм бу догмаларны халыкның аңына сәңдергә омтылдык.

ТАРИХНЫ МИФЛАШТЫРУ

Ниһаять, 1939 елда үзенсә фәннә яңабаштан торгызу чираты Татарстанга да килеп житә. Башта биредә Совнарком каршында Татарстан тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты төзелә. 1941 елдан ул Татарстан тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институты исемен ала. Бу институтны төзегәндә Татарстанда фәнни кадрларны кырып бетерү ни дәрәжәдә булуын түбәндәге саннардан да күрергә мөмкин: Тел, әдәбият һәм тарих институтының 14 фәнни хезмәткәрләренең берсе да фәнни дәрәжәгә ия булмаган, бары тик 1944 елның октябрендә генә 10 хезмәткәр арасында бер фәннәр докторы һәм ике кандидат пәйда була. Алар алдында торган планнар исә ифрат зур була: ике томлык «Татар әдәбияты тарихы»н язу, татар теленең фәнни грамматикасын эшләү, жирле диалектларны һәм татарларның рус телен үزلәштерү мәсьәләләрен өйрәнү, татар халык авыз ижаты үрнәкләре буенча академик жыентык әзерләү һәм нәшер итү һ. б.

Тарих секторына караган тема иң мөһимнәрдән саналган. 1941 елның февраленнән һәм бигрәк тә сугыш елларында А. А. Тарасов житәкчеләгәндә тарих секторы төзелгәннән алып, ике томлык «ТАССР тарихы»н язу буенча эш башланды. Республика тарихын язу — җаваплы политик мәсьәлә. Шуңа да бу эшкә ВКП(б) өлкә комитеты аны даими төстә игътибар үзәгәндә тотта: бөтен текстлар укыла, тәнкыйтьләнә һәм кабат эшләү өчен кире кайтарыла. Бары тикшүннән соң гына озакка сузылган ачыклаулар һәм уртак фикергә килүләр нәтижәсендә, идеологик яктан тотрыклы текст ВКП(б) УК на рецензиягә жиберелгән һәм анда аның ышанычлы булуын тикшергәннәр. Шулай итеп һәр сүз, һәр билгеләмә үлчәнгән. Югарыдан бирелгән фатихадан соң дәрәжәләгән текст канун итеп танылган һәм үткәннәрдә булган вакыйгаларга аңлатма бирүдә бәхәссез авторитетка ия булган. Андагы билгеләмәләр һәм гыйбарәләр шик астына алынырга тиеш булмаган һәм тарихчыларның эше шул канун рамкаларынан чыкмауга кайтып калган.

Бу текстларның фәнни әһәмияте турында фикер йөрткәндә әлегә «үтә акыллылык жимешенен» чын фәнгә бернинди катнашы булмаганлыгын басым ясап әйтергә кирәк, ә аны ижат итү процессын бары тик мифлар уйлап чыгаруга тигләргә мөмкин. Монның ише дәрәжәләгәннән, шул исәптән «ТАССР тарихы»ның нибары бер генә уңай сыйфатлары бар иде, алар галимнәргә нәрсәне өйрәнергә мөмкин, нәрсәне катгый төстә ярамаганлыгын күрсәтеп тордылар. Бу «тарих»ларның принципияль житешсезлекләреннән (чеп-чи ялганга корылган булуларын, әйтеп бетерелмәгәнлекләр, тарихи фактларны аңлы рәвештә бозуларны һ. б. телгә алмаганда) схемаларга корылган булуларын, чиктән тыш экономикага бәйлә булуларын, милитаризм белән сугарылуларын, урысларны үзәккә куюларын һәм партиялелекне күрсәтергә була. Моннан тыш, бу дәрәжәләгән бер генә кеше заты күрсәтелмәгән. Халык исә дәүләтнең тышкы дошманнары, яки канга батырылып бастырыла торган восстаниеләр күтәрүче кара масса буларак сурәтләнә, башка вакытта ул сыйнфый изүдән, наданлыктан һәм даими хорафатларга ышанудан иза чигүче итеп күрсәтелә. Бу дәрәжәләгән битләрендә без халыкның жир алу һәм эш сәгәтләрен кыскарту, яки наив төстә аллага һәм теге дөньядагы тормышка ышанудан башка бүтән төрле хыяллары-тойгылары турында бер генә сүз таба алмабыз. Әлегә китапларда күрсәтелгән, жөбәрләнгән халык массасы патшалар, полководцлар, политиклар, кайбер очрактарда восстание юлбашчылары хәрәкәт иткән вакыйгаларның фоны итеп кенә күрсәтелә. Алар барысы да, аерым халыклар кебек үк, уңай яки тискәре итеп сурәтләнәләр (кайвакыт һич кенә сыйнфый принциптан үзгә буларак, мәсәлән Пугачев восстаниесен бастырган Суворов, әлбәттә, уңай персонаж, әмма халык азатлыгы өчен көрәшкән башында торган Шамил — тискәре итеп сурәтләнә). «Бөек Россия»гә нигез салучылар һәм аны яклаучыларның бөтенесе дә дип әйтерлек уңай итеп тасвирлана, ә менә басып алучылар, күчмә халыклар, яки урыс экспансиясенә каршы көрәшүчеләр — барысы да тискәре итеп, карага буялып күрсәтелә. Шулай итеп, тарих номенклатура схемасына әверелә һәм фән буларак юкка чыгарыла. «Тарихлаштыру»ның нәкъ менә шундый ук рәхимсез афәте татар халкының үткәннәгә кагылып үтә. Алтын Урда «паразитик көпшәк күчмә дәүләткә» әйләндерелә, Казан ханлыгы исә — аның «китеге» дип игълан ителә. Русьның аларга каршы бөтен көрәше — янәсе, ифрат уңай күренеш, крайны Урыс дәүләтенә кушу бу «халыкларга якты килчәккә юл ачу» дип игълан ителә. Ләкин шунысы аңлашылмый кала бирде: ни өчен соң бүгенге якты көннәребезгә алып бара торган шул юл «халыклар төрмәсе» аша үтә иде соң? Әмма биредә бер нәрсәне онытырга ярамый, барлык партия матбугаты кебек үк, әлегә китаплар кайвакыт гади логикага буйсынмыйлар шул, өстәвенә әлегә термин тора-бара партия матбугаты битләрендә дә, тарихчыларның хезмәтләрендә дә сирәгрәк кулланыла башлады. Бөтен татар халкының үткәннән өйрәнү исә, гомумән беркайчан да көн тәртибенә куелмады. Татарстан өчен тарихны язуга этәргән вакыйгаларның тәртибе шулайрак иде.

Жирле фәнни кадрлар булмау сәбәпле, әлегә мистификаторлык эшендә актив төстә Мәскәүдән эвакуацияләнгән галимнәр СССР Фәннәр Академиясенә академик Б. Д. Греков, тарих фәннәре докторлары С. Б. Бахрушин, Л. В. Черепнин һәм башкалар катнашты. Алар 1941 елның июлендә наһиш итүгә 13 авторлык бит күләмендә «ТАССР тарихи буенча очерклар» әзерләде. Бу хезмәтнең авторлары арасында Н. Ф. Калинин, Б. Д. Греков, Х. Г. Гыймади, А. С. Башкиров, Л. В. Черепнин, И. Б. Грековлар бар иде.

Бу вакытта Х. Г. Гыймади тарафыннан татарларның урта гасырлардагы тарихы турында берничә мәкалә әзерләнгән иде. Аларда хәзерге татарларның ата-бабалары — болгарларның жир эшкәртү буенча бай тәҗрибә туплаган булулары турында языла. Галим шулай ук татар-монгол изүсә каршы көрәштә болгарларның ролен аеруча калку итеп күрсәтә. Х. Гыймади үзенә бер мәкаләсендә турыдан-туры болай дип яза: «Татарларның халык булып

формалашуына болгарлар мөһим роль уйнаганнар». Тарихчы рус буржуаз һәм татар «милләтче» тарихчыларына каршы бу концепциянең яңа булуын һәм аның политик юнәлдерелгән булуын ассызыклап билгеләп үтә. Моннан тыш, ул үткөндөгә вакыйгаларны тикшергәндә үзенең партиячел-сыйынфый позициясенә аерым тукталып үтә һәм Чыңгыз хан яисә Туктамыш кебек басып алучыларны идеаллаштырудан баш тарта һәм Сталинның «империалистлар үзләренең кылычлары белән иске татар изүеннән бер дә ким булмаган яңа хурлыклы иго алып киләләр» дигән сүzlәрен искә алу мөмкинлеген кулдан ычкындырмый.

Тулаем алганда, Х. Гыймади мәкаләләре һәм архив мәгълүматларынан чыгып мондый нәтижә ясарга була: 1944 елның урталарына академик Б. Д. Греков житөкчелегендөгә авторлар коллективы ТАССР тарихы буенча шактый гына ортодоксаль хезмәт ижат итә. Анда татар халкының тамырлары нәкъ менә шушы жирлеккә бәйлә булуы ассылыклап әйтелә, басып алучы монголлар һәм Алтын Урда ханнарының политикасы тәнкыйтьләнгән һәм Идел буеның Рус дәүләте составына керүе прогрессив вакыйга булуы билгеләнә. Әмма бу дәрәслекнең максаты көз көне үк иң югары даирәләр тарафыннан шундый итеп тәнкыйтьләнде ки, хәтта бөтенләй юкка чыгарыла. Дүрт ел үткәч кайбер бүлекләр шактый тәнкыйть илгәннән үткәч һәм редакцияләү кичергәч кенә, «Татарстан тарихы буенча материаллар» буларак, басылып чыгарылдылар.

ВКП(б) Өлкә комитеты һәм ВКП(б) Үзәк Комитетының агитация һәм пропаганда бүлегенең кырыс тәнкыйтьчеләренә өлгә дәрәслекнең кайсы яклары ошамаган икән соң?

Бер уйлаганда гажәпләнергә дә мөмкин: Идегәй кебек кайбер тарихи персонажларны сурәтлгәндә билгелә бер дәрәжәдә иркен фикер йөртү, ә бәлки, мөстәкыйльлекне алар, әлбәттә, өнәп бетермәгәннәр.

ДАСТАН ҺӘМ АНЫ САКЛАУЧЫЛАР

Халыкның коллектив ижат жимеше буларак, дастаннар хахим сыйыныфлардан бәйсез булалар. Шуңа да деспотларның карашлары үзгөрү белән, халык биргән бәяләргә һәм симпатияләргә бу үзгәрешләргә яраклаштырырга иде. Әмма бары тик СССРда гына хахимият башында торган фирка халыкның тарихи хәтерен гамәлдән чыгару политикасын жәелдәргән. Моңы аңларга да була, ата-бабалары жирендә гомер итүче һәм үзенең яшәешен буыннар чылбырындагы бер өлеш дип кабул итүче адәм баласы яңа жәмгыять төзү өчен яраксыз дип саналган. «Кешене изүче дөньяны без жимерербез!» дигән лозунг аңлатыла иде: «Халыкның хәтерен тамыры белән йолкып алырга һәм анда догматик схемаларны пышлап тутырырга!» Тарих фәнендә бу процесс гаять тиз барды, әмма көтелмәгән каршылык — Идегәй дастанына барып житү белән, кинәт сөргөндә. Мәсьәлә бик тиз чишелде: «Дошман үз телгә белән бирелмәсә — аны юкка чыгаралар!» Әгәр халык үзенең шундый каһарманы булуын хәтерли икән, димәк халык өчен үзенә начаррак; ул өлгә каһарманны онытырга тиеш.

Егерменче гасырның 40 нчы еллар урталарында кайнап торган вакыйгаларның үзгәргән «Идегәй» дастаны ничек элгә соң?

Моңың нигезендә очраклылык ята, ләкин һәр очраклылыкның үзенең закончалылыгы бар диләр. Рус һәм Европалыларның фәнни жәмәгәтьчелгә өчен бу дастан XIX гасырның башларында ачыла. 1820 елда, «Сибирский вестник»та язучы Г. И. Спасский дастанның казакъ телендөгә бер вариантының проза белән азылган үрнәген бастырып чыгара. Соңрак академик В. В. Радлов Себер татарлары, телеутлар (Таулы Алтай) һәм Кырым татарларынан азып алынган берничә вариантны бастыра. Аларның барысы да тулы килеш, яхшы сакланганнар. 1905 елда П. М. Мелиоранский танылган казакъ галиме һәм мәгърифәтчәсе Чокан Вәлиханов һәм аның атасы Чыңгыз тарафыннан азып алынган дастан кулъязмасының текстын бастыра. Бу басма өлгә кадәр шушы әсәргә өйрәнү өчен гаять мөһим чыганак булып санала.

1912 елда казакъ телендөгә үрнәкне прозада П. Н. Потанин төкәдим итә. Дастанның төп героеның шөхәсе турында кызыклы гына күзәтүләргә дә шушы ук галим асы.

«Идегәй»нең вариантларын өйрәнү дәвам итә. 1917 елда «Шура» журналында дастанның казакъ телендөгә варианты басылып чыга.

Октябрь инкыйлабынан соң милли ұзаң үскән саен, халыкларның классик мирасы белән кызыксыну көчәя. Колониаль коллык богауларын өзгән халыклар үзләренең авыз ижатларында тарихи тамырларын эзлиләр, һәм алар аша үзләрен «инородец» дип түгел, ә бәлки язмышларының тулы хокуклы хужалары дип санылар. Мондый караш эпик әсәрләргә өйрәнүдә бик көчле алга китеш ясарга мөмкинлек бирә. «Манас», «Жангар», «Алпамыш», «Гөсәр» дигән һәм башка дастаннар өйрәнелә. Аларга ияреп повестьлар, романнар ижат ителә, беренче милли опералар һәм балетлар сөхнәгә куела.

1939 елда галим Х. Харифов дастанның күчмә үзбәкләрдән азып алынган вариантын бастыра. «Идегәй һәм Морадым» дастанының башкорт халык чичәне М. Бурангулов башкаруындагы үрнәген жыеп 1940 елда «Октябрь» журналында бастыралар. Шул ук вакытта шушы төрле язмалар нигезендә дастанның жыелма тексты дөнья күрә. Аны Нәкый Исәнбәт язмалары һәм дастанның иң борыңгы 1762 ел кулъязмасы төшкил итә. Соңгысы исә милли мәдәниятне эзәрлекләү чорында юкка чыга.

Дастанның татар телендөгә үрнәкләре Казанда туплана. Шуңа күрә биредә аны өйрәнүгә зур әһәмият бирелә. Жыелган күп кенә башка текстлар арасында 1919 елда фольклорчы Нигъмәтулла Хәкимов тарафыннан Көнбатыш Себердә азып алынган аеруча тулы һәм мәгълүматка бай була. Әлгә текст белән академик А. Н. Самойлович бик кызыксына һәм ул 1938 елда дастанга күлөмле генә кереш сүз әзерли. Ул анда дастанның бөтен үрнәкләрен

чагыштыра. Кызганычка каршы, бу ике галим башкарган хезмәтләрен бастырып чыгарырга өлгерми калалар — 1937 елдагы рәхимсез репрессияләренң тегермән ташларына элгеп, юкка чыгалар.

Аларның эшен Нәкый Исәнбәт дәвам итә. Ифрат дәрәжәдә зур хезмәт куеп, ул 1940 елда «Совет әдәбияты» журналының 11—12 нче саннарында сыйфат буенча иң яхшы үрнәкләргә нигезләнеп, дастанның жыйнама текстын һәм аңа шактый гына күләмле тарихи-филологик комментарий бастыра. Профессор Миркасыйм Госманов билгеләп үткәнчә, Н. Исәнбәт башкарган эш «Калевала»ны төзүче Элис Леннротның фән өлкәсендә күрсәткән батырлыгына тиң. Әмма соңгысы дөньякүләм дан-шөһрәт казанса, татар галиме — бөтенләй онытыла!

Дастанны өйрәнү эше тагы да дәвам итә. Текстның академик тәнкыйтә үрнәге эзерләнә. Шәйхи Маннур, Нәкый Исәнбәт, Хәмит Ярмиләр 1944 елда мең битлек кулъязма эзерлиләр. Анда кереш сүз, рус теленә юлга-юл тәржемә, текстның күпсанлы үрнәкләре һәм библиография урын ала. Х. Г. Гыймади шушы кулъязмага тарихи белешмә язып бирә.

Бу хезмәт белгечләр даирәсендә зур хуплау таба. Үзбәкләренң героик дастаннарын өйрәнүче академик В. М. Жирмунский «Идегәй» белән кызыксына. Ул Тел, әдәбият һәм тарих институты дирекциясенә дастанның татарча азылган нөсхәләренң текстларын жиберүне үтенә. Бер үк вакытта «Идегәй»нң русчага тәржемә ителгән варианты да басмага эзерләнә. 1944 елның июнендә Казанда шәһәр жәмәгәтьчелеге вәкилләре шагыйрь С. Липкин белән очрашалар. Ул тәржемәненң аерым бүлекләрен укып чыга. «Красная Татария»дә Фатыйх Хөсниненң мәкаләсе басыла. Автор тәржемәдә «төп геройның мөлаемлылыгын, вакыйгаларның хәрәкәтлеләген һәм эчке киеренкеләген, дастанның халык җырларына тиң төсмерләрен һәм шигърилеген» бирә алуын билгеләп үтә. Жылышта катнашучылар дастанны тәржемә итеп бастырып чыгаруны тизләтүгә чакыралар.

Әмма бу бурычларны тормышка ашырырга насып булмый...

ДАСТАН ҺӘМ ТАРИХ

Үзеннән соң шундый легенда калдырган кеше кем булды икән? Кызганыч, аның вакыйгаларга, җиңүләр һәм җиңелүләргә гаять бай язмышына тәфсилләп тукталырга мөмкинлек булмаганлыктан, боларга кыскача гына кагылып китәбез.

Ул XIV гасырның 40 нчы еллар урталарында бик бай мангыт әмире Балтынчак гаиләсендә туа. Яшь чакта атасы кебек үк; Жүчи Улусының (Күк Урда) көнчыгыш өлешендә хан була. 1376 елда ул Урус ханга хыянәт итә һәм Тимер янына кача. Нәкъ шул вакытта анда Күк Урда тәхетенә утырырга эзерләнгән Туктамыш хан да яшәп ята. Кыска гына бәрелештән соң, Туктамыш Күк Урданы буйсындыра, ә 1380 елда бөтен Жүчи Улусы аның кулы астына күчәрелә. Яңа хөкемдарга буйсынырга теләмичә, Идегәй 1389 елда Урус ханның оныгы Котлыг-Тимер файдасына фетнә оештыра, әмма уңышка ирешә алмагач, янә Тимер янына кача. Биредә ул Хорасан хакименә 1931 елда Урдага яу оештырырга ярдәм итә. Сугыш төмамлангач, янадан-яңа хыянәт итә һәм үзенә буйсынган җирләргә кайтып урнаша. 1395 елда Урда Тимер тарафыннан кабат туздырылгач, Идегәй һәм Котлыг-Тимер хан тәхетә өчен көрәш башлыйлар. 1399 елда Туктамыш ханның тарафдары кенәз Витовтны җиңәләр һәм Жүчи Улусын берләштерәләр. Шуннан соң Идегәй үзенә тулысынча буйсынган номиналь генә исәпләнгән ханнарны билгеләп, яңа хакимият урнаштыра. 1405 елда ул Тимер хан нәселен дәвам итүче хөкемдарларны җиңә һәм Хорезмны басып ала, ә 1408 елда төньяк-көнчыгыш Русьны һәм Мәскәүне тар-мар итә. Моның нәтижәсендә алар янә Урдага салым түлүгә мәжбүр булалар. 1410 елда аны хан Тимербәк буйсындыра һәм шуннан соң Урдада үзара сугышлар, талаш-ызгышлар башланып китә.

Бу көрәш барышында Идегәй әле Сарайны үзенә буйсындыра, әле үзенң җирләренә — Кырымга кайтып утыра һәм, ниһаять, 1419 елда бер бәрелеш вакытында һәлак була. Нәкъ менә шул чакта Алтын Урда мәңгегә үзара сугышчы ханлыкларга бүлгәләнеп бетә дә инде.

Бу тарихи вакыйгалар, мөгаен, үзләренң үзенчәлекле булулары аркасында дастанга төп материал булып хезмәт иткәннәрдер. Шунсы да әһәмияткә ия: тарихыбызда империяләренң язмышын хәл итүчеләр арасында бигүк бай булмаган әмирләр нәселеннән чыккан кеше тагы бар микән? Өстәвенә, ул үзеннән соң нугай халкының нигезен төшкил иткән улус та оештырып калдырган бит әле. Һәм иң мөһиме — шәхес белән ул үзә яшәгән гаять катлаулы чорны, туган халкы бөек булган вакытны, ләкин таркала, юкка чыга барган чорны аеруча ачык итеп гәүдәләндергән. Идегәй шәхесенә үткәннәрдә калган бөеклек тө, үз даирәсеннән чыккан каһарманны кире кайтару теләге дә бәйле иде. Шуңа да ул бөтен төрки телле халыкларга бик якын иде.

Галимнәр исә аның тарихтагы ролен бик үк искитәрлек итеп күрсәтмиләр. Тюркология галиме Г. Н. Потанин тарихта, гомумән, андый шәхес булганы юк әле, дип чыга. В. В. Бартольд аның белән килешмичә, Идегәйне катлаулы язмышка ия булган тарихи шәхес, Туктамыш һәм Тимер белән бер үк дәрәжәдә торып көрәшкән кеше икәнлеген исбатлый. Тулаем алганда, рус историографиясе аның шәхесен игътибарга алмый дип әйтерлек һәм аны бары тик 1408 елда Мәскәүгә ясаган походына нисбәтләр кенә телгә ала.

Бу уңайдан Б. Д. Греков һәм А. Ю. Якубовскийларның «Алтын Урда» (1937 һәм 1941 еллар) дигән хезмәте игътибарга лаек. Анда Идегәйнең исеме узышлы гына телгә алына.

Чит ил галимнәренң хезмәтләрендә дә аның турында мәгълүмат бик аз. Мәсәлән, 1939

елда Рене Груссе дигән тарихчының «Дала империясе: Аттила, Чыңгыстан, Тамерлан» дигән күләмле генә монографиясе басылып чыга. Биредә Идегәйнең исеме аның Тимер белән көрәшкән чакларына бәйләп кенә искә алына.

Татар тарихи фәне дә ана зур игътибар бирми. 1908 елда «Шура» журналында Риза Фәхрәддиновның «Идегәй» дигән мәкалесе башкалардан әллә ни аерылып тормый. Автор кыскача Идегәйнең биографиясендәгә кайбер вакыйгаларга (бигүк төгәл булмаса да) кыскача туктала һәм йомгаклап аның эшчәнлегенә тискәре бәя бирә, янәсе ул «мәңге жимерелмәстәй» Алтын Урданың таркалуына сәбәпче була. Икенче тарихчы Газиз Гобәйдуллин Жүчи Улусы тарихына багышланган хезмәтләрендә Идегәйне Урда хөкөмдарларының берсе дип бирә һәм аның эшчәнлегенә хәтта тукталып та тормый.

Бактың исә Идегәйнең шәхесе белән кызыксыну бары тик дастанның берничә жирдә басылып чыкканнан соң гына, кырыгынчы елларда гына башлана. Әмма анда да Идегәй трагик шәхес дип бәяләнә. Нәкый Исәнбәт исә үзенә берничә хезмәтендә аны бары тик унай итеп күрсәтә.

Шунысын да әйтергә кирәк, кайбер мәкаләләрдә дастандагы характеристикалар тормышта булган Идегәйгә күчерелә, дастан исә халыкны азат итүгә өндәү буларак кабул ителә башлый. Дастан турында алдарак телгә алынган мәкаләдә Фатыйх Хөснни болай яза: «Идегәй батыр, халык азатлыгы хакына үзенә ханыннан китеп, үзенә тынычлыгын, сөйгән ярын корбан иткән Идегәй — чын мәгънәсендә батыр». Х. Г. Гыймади да дастанны шул ук күзлектән карап бәяли. Ул «кыерсытылган халыклар рәхимсез монгол-татар изүенә каршы көрәш алып барганнар», — дип саный. «Идегәй» дигән татар халык героик дастаны шушы көрәшнен якты сәхифәләрен ача, Алтын Урда дәүләтенә, нигездә, яшәргә сәләтле булмавын, бу дәүләтнең эчкә тирән каршылыклары булуын һәм аларның Жүчи Улусы жимерелүгә һичшиксез китерәчәк ассызыклап күрсәтә. Гәрчә дастанга багышланган шушы һәм бүтән хезмәтләрдә аның каһарманына карата кайбер шатлыклы билгеләмәләр булса да, алар Үзәк Комитеттан алынган чиксез ярсулы реакцияне һич кенә дә аңлатмыйлар. Монда эш дастанда түгел, ә бәлки иң югары партократиядән башка китеп һәм журнал битләрендә халыкта мәхәббәт һәм милли хисләр уятырлык, казарма интернационализмы билгеләгән изүгә карамастан, азатлык һәм аның хакына көрәшкән котылгысызлыгын күрсәтүче тарихи шәхеснең калкып чыгуындадыр.

Идегәйнең гаять үзгәчлекле һәм кызыклы шәхесе белән мавыгу традициясенә күчле булуы, һәм әлеге теманы алга таба үстерә барганда, Алтын-Урда — Казан ханлыгы тарихларын өйрәнүгә китерүе көн кебек ачык иде. Әлеге карашлар номенклатура тарихын иңат итүчеләрнең теләкләренә туры килмиләр иде шул. Өстәвенә тарихны шул рәвешчә комплекслы өйрәнү галимнәр һәм гражданлык жәмгыятьте арасында элементларны янадан торгызуга ярдәм итәчәк иде. Алар татарларда милли горурлык һәм үзгәч үсентеләргә шытып чыгуын өнәп бетермәгәннәр, «буржуаз милләтчелек»нең тамырын корыттык, дип санаган ВКП(б) Үзәк Комитеты боларның берсен дә гафу итә алмады.

Ләкин бу башбаштаклыкка алар үз вакытында нигә чик куймадылар соң? Әүвәл алар барысын да аңлап житкөрмәгәннәрдер, мөгаен, сонрак, сугыш башланып киткән чорда, патриотик рухлану кирәк булган, хөкүмәт режимны шактый гына йомшартуга әзер булган. Тарихчылар да бит сугыш елларында сталинизмның чигенүе хакында сүз куерталар. Ә менә сугыш кырында хәл үзгәргәч, либерализмны сызып ташларга карар кылына. Моның беренче дулкыны 1943 елның азагында «гаепләнгән халыкларны» яшәү урыннарыннан күчүгә бәйлә иде, икенчесе — 1944 елның апрелдә, философия тарихы буенча дәрәжәләргә кискен төстә тәнкыйтьләүгә бәйлә булды. Өчтенче дулкын — татар мәдәнияте һәм тарихына китереп барде.

ҮТӘ СЕРЛӘЛЕК

1944 елгы карарның тарихында өстәмә мәгълүматлардан тыш аңлашылмый торган серләр байтак. Гаять кискен сораулар арасында мондыйлары бар: Үзәк Комитетның карары турында Казанда кайчан билгеле булды икән; ни сәбәпле 9 августта кабул ителгән карар буенча Өлкә комитетында фикер алышу нибары 4 сентябрьдә генә була, жирле матбугатта исә аның турында бернинди хәбәр дә чыгарылмый; бу мәсьәләгә кагылышлы республика партия активы (пленум да түгел!) бары тик 18 сентябрьдә үткәрелә.

Моның ише бик күп башка серләрнең калкып чыгуы ул чорларда хакимият механизмының ни дәрәжәдә яшертен эш итүенә бәйлә. Шунысын да әйтергә кирәк, Татарстан өлкә комитеты да соңгы көнгәчә әлеге карарның әзерләнүе хакында берни дә белми. Бу карар тирәсендә чираттан тыш серлелек хөкөт сөргәнлектән, биредә идеологик максатлар гына куелмавы турында фараз кылмау мөмкинме соң?

Шушы вакыйгаларда турыдан-туры катнашкан шагыйрь һәм тәржемәче С. Липкин бу имеш-мимешләргә ачыклык кертә. Үзенә «Бухарин, Сталин һәм «Манас» дигән мәкаләсендә («Огонек», 1989 ел, 2 нче сан) мәгълүм карарның дөньяга чыгарылуы хакында уйланып ул болай яза: «Куркыныч кайсы тарафтан яный икән?» — дип шактый эзләнә торгач, Сталин төп сәбәпче итеп туздырып бстерелмәгән шәрык буржуаз милләтчеләрен игътибар үзәгенә куя. Үзләренә милли дастаннарын күкләргә кадәр чөеп, алар борынгы классикларын, солтаннарын һәм полководецларын мактыйлар һәм, бер үк вакытта, панисламизмны таратучылар булып хезмәт итәләр, чынлыкта исә мөселман илләренә агентлары вазифасын үтиләп. Шуңа да аларны юк итәргә кирәк!

Иң яманы — татарлар. Милләтләр халык комиссары булганда да ул аларга каршы көрәш

алып барган иде. Үзләрен әллә кемгә куялар. Революциягә кадәрге чордан ук большевиклары булуы белән масаялар. Менә нәкъ шулардан башларга да кирәк!

С. Липкин дәвам итә: «Литературная газета»да күләмле генә бер мәкалә бастырдым. Хәтерем ялгышмаса ул «Халык дастаны һәм безнең чор» дип атала иде. Мин ул мәкаләдә татар халык дастаны «Идегәй» турында мондый фикер өйткән идем: дастанның эпик героесе — юмарт, акыллы көтүче һәм Тамерланга каршы сугышучы, Мәскәүгә һәм Литвага каршы яулар ясаучы Урда хөкемдары арасында бернинди уртаклык юк, дип яздым. Минә Үзәк Комитетка чакыртып алдылар.

Минем белән агитация һәм пропаганда бүлгә мөдире Александров сөйләште... Александровның тышкы кыяфәтен хәтерләмим, ә менә аның астыртын гына фикер йөртүе, тупаслыгы һәм минә чакырткан мәсьәләдә бөтенләй хәбәрдар булмавы хәтеремә уелып калды.

Безнең әңгәмәне сүзсез генә тыңлап утыручы Еголин да бар иде. (Совет әдәбияты тарихына ул А. Ахматова һәм М. Зощенконы эзәрлекләүче буларак кереп калды. 1948 елдан «Звезда» журналының баш редакторы — И. И.) Александров утырган кабинетның ишек төбөндә шул ук мәсьәлә буенча Казаннан чакыртылган ВКП(б) Татарстан Өлкә комитетының пропаганда буенча секретаре Шәфыйков утыра иде. Александров мин язган мәкаләне укып чыгуы турында, аның тирән эчтәлекле булуы, эшенең асылын ачып бирүе турында өйтте. Еголин белән алар дастанның тәржемәсе белән дә танышканнар икән.

— Ә шулай да, — дип дәвам итте ул, — Сездән сорыйсы килә, әлегә мәкаләгездә патриотизм турында сүз куертасыз, моны ничек аңларга? Дастанны иңат итүче патриотлар кайсы илдә яшәгәннәр соң?

— Ул ил «Дәште кыпчак» дип аталган, урыс елъязмаларында аны «Алтын Урда» дип йөрткәннәр.

— Димәк сүз урыс халкын үзләренә буйсындырып яшәүче патриотлар турында бара. Сөз бу хакта уйладыгызмы соң?

— Француз коммунистлары, Сопротивлениедә катнашучылар, аларны Франциянең иң батыр патриотлары дип санылар. Ә бит Франция үзенең колонияләре, аерым алганда, мәгъриб илләре хисабына яшәүче түгелме соң?

— Ай-һай, тапкыр кеше икәнсөз, — дип сузды Александров һәм хушлашып ул болай диде: — Тыныч кына эшләвегезне дәвам итегөз, без сезнең кадерегезне беләбөз.

Мин начальник белән хушлаштым, секретарь ханым кабинетка Шәфыйковны чакырды, ә миңа аның чыгуын кабул итү бүлмәсөндә көтәргә тәкъдим итте. Ун минуттан бик канәгать булып Шәфыйков килеп чыкты... Ул миңа бөтенесе дә тәртиптә булуы, дастанның аерым китап булып басылып чыгуы турында хәбәр итте, тәржемәм һәм мәкаләм өчен рәхмәт өйтте.

Икәнче көнне безнең коммуналкага шом өстәп, Үзәк Комитетның хәрбиләрчә киенгән курьеры миңа сургучланган төргәк тоттырды. Анда «Идегәй»нең тәржемәсе һәм Еголинның язуюы бар иде. «Сөзгә кулъязмагызны кайтарам. Әсәр белән танышканда алган тәәсирләрем өчен Сөзгә чиксөз рәхмәтлемен», — дип язылган иде анда.

Янадан ике-өч көннән «Большевик» журналының чираттагы санында «Идегәй» дастанының халыкка каршы феодаль-милләтчелек характеры турында, Татарстан партия оешмасында эшенең начар оештырылуы турында Үзәк Комитетның карары басылган иде. Минем Александров һәм Еголин белән очрашудан соң берничә көн генә үткән иде әле. Бу арада Үзәк Комитет карарны кабул итәргә дә, бастырып чыгарырга да берничек өлгерә алмас иде. Шунысы көн кебек ачык: алар икесе дә бу карар турында белгәннәр, алай гына да түгел, мөгаен, аны үзләре үк төзөгәннәр дә. Минем белән усның нәрсәгә кирәге булды микән? Ярар инде, мин — партиясөз, бөлөкәй кеше, әмма Казаннан чакыртылган Татарстан Өлкә комитеты секретаре белән нигә уйнарга? Мин моны әле дә аңлый алмыйм. Мыскыл итүме? Бу нәрсәгә кирәк булды микән?»

Әлегә хәлләр безнең өчен дә сер булып кала бирә. Уйлана башласан, империячел тәкәбберлек, бүтән халыкларның мәдәни мирасына, «нацмен» — коммунистларча кимсөтеп карауның тагы бер ачык мисалы һәм болай эшлөү хакимиятнең ни кылачагын алдан белөп булмаслыгын, аның рәхимсөзлеген күрсәтәдер. «Кеше жаннарының баш инженеры» өчен әлегә иезуитлык ысуллары гаять дәрәжәдә хас булган шул. Яшертен генә өзөрлөнөп кинөт удар ясау, корбанның жанына мистик курку уяту, аның каршылык күрсәтү сөләтен югалту, ихтыяр көчен сүндерүгә ярдөм итөчөк иде — болар барысы да, аның фикеренчә, жинүгә китерә торган, тикшерелгән, ышанычлы ысуллар. Әмма бу үтә серлелекнең сәбәпләре бүгенге көнгә кадәр билгесөз булып кала бирә.

ИСКӘНДӘР ИЗМАЙЛОВ.





Печән базары мәчете

Революциягә кадәр Казанда Иске Татар бистәсенең бертуктамый кайнап, гөрләп торган иң мәшһүр сәүдә һәм ижтимагый үзәге — ул, әлбәттә, Печән базары булган. Ә базарның кендеге, төрле-төрле яклардан килгән санап бетергесез чуар базар халкының мөселманнарын бергә жыеп, очраштыра торган жире — анысы инде базарның Жамигъ мәчете. Гасыр башында бу төбәкнең яшәвен, атмосферасын, аның кешеләрен без үзбез күрмәсәк тә, шактый ук ачык, образлы итеп күз алдына китерә алабыз. Чөнки татар әдәбиятында бу базар аеруча тирән эз калдырган. Искә төшереп карыйк: Габдулла Тукайның Кисекбашы менә шушы Киров урамы, элеккечә әйткәндә, Мәскәүски буйлап тәгәрәп килә дә, үзенең зарын мәчет алдында туктап сөйли. Галиәсгар Камалның «Безнең шәһәрнең серләре» пьесасында кайбер вакыйгалар шушы мәчет алдындагы майданчыкта уза. Яман аты чыккан шкафчы Әхмәтжан Хафиз узган-барган жәдитчеләрне шушы «көфер почмагы»ннан торып сүгеп тора бит. Кыскасы, Печән базарының ул замандагы сәяси һәм игътисади тормышын безнең буын күбесенчә шушы сатирик әсәрләр аша белә. Әлбәттә, ул тормыш чынлыкта бик күпкә катлаулырак та, һәр жәһәттән төрлерәк тә булган дип уйларга кирәк. Шуннан чыгып, Печән базарына, аның кибетләренә һәм сәүдәгәрләренә, бу төбәктә яшәгән мәшһүр шәхесләргә, татар әдәбиятының, мәданиятенең мондагы истәлекле урыннарына журналның килчәк бер санында махсус рәвештә тукталырга кирәк булыр дип уйлыйбыз. Ә хәзергә Печән базарының Жамигъ мәчете белән чикләнеп торыйк.

Печән базары мәчете (Киров урамы, 74/15 йорт) архитектор А. И. Песке проекты буенча 1849 елда салынып беткән. Бу яңа мәчет Казанның моңарчы салынган мәчетләренә күп яклары белән охшамаган. Беренчедән, бу инде кечкенә мөхәллә мәчете генә түгел, бәлки шактый ук зур, мөхәллә халкын да, базарга, кунакханәләргә килгән мөсафирларны да сыйдыра алырлык олы Жамигъ мәчет булган. Икенчедән, моңарчы Казанда хөкем сөргән мәчет салу принцип-ларыннан аермалы буларак, ул бүтән архитектура кануннары буенча салынган. Төп аерма шунда ки, бу мәчетнең манарасы бина түбәсенең уртасыннан күтәртелмичә, аерым аның төньяк ягына терәп салынган. Дөрөс, XIX гасыр уртасында Казан өчен бу яңалык булып күренсә дә, гомумән татар архитектурасы өчен бу принцип яңалык булмаган, әлбәттә. Кире-сенчә, Шәһре Болгардагы Жамигъ мәчет тә, Казанны яулап алгач жимертелгән Колшәриф мәчете һ. б. да нәкъ менә шушы принцип буенча салынган булганнар бит! Әгәр дә моңарчы Казанның мәчетләре таштан булсалар да, гадәттә авылның агач мәчетләре шикелле итеп салынып килгән икән, аның тирән сәбәпләре булган. Татар халкы юрганына карап аяк сузырга мәжбүр булган, иркенләп, колач жәеп эш итәргә иргә булмаган. Әмма замана үзгәргән,



әкрәһләп кенә булса да, халык үзенен потенциалы ижәт көчләрен кыюрак күрсәтә башлаган. Бу жәһәттән Печән базары мәчете яңа юл ачып жибергән. Халкыбызның борынгы болгар төзелеш традицияләренә нигезләнеп, көнчыгышның ифрат бай мөселман архитектура сәнгатең, бөтәй дөнья тәҗрибәсен файдаланып Казанда һәм бүтән төбәкләрдә бер-берсенә охшамаган, үзенчәлекле, яңадан-яңа мәчетләр салына башлаган. Бу мәчет салынган вакытта Россиядә архитекторлар моңарчы хөкөм сөргән рус классицизмының кысаларына сыярга теләмичә башка стильләргә мөрәҗғәгать итә башлаганнар. Печән базары мәчетенә архитекторы А. И. Песке дә шул юлдан киткән. Мәчет көнчыгыш мөселман дөньясында хөкөм сөргән архитектура кануннарына таянып һәм традицион татар халык ижаты үрнәкләре белән бизәкләнеп салынган. Бу мәчет шактый катлаулы, күпкырлы һәм төрле өлештә төрле биеклектәге озынча итеп салынган зур гына бина. Эчкә яктан ул өч өлешкә бүленгән. Бинаның уртасында намаз укый торган зур һәм биек зал. Аның гөмбәз түшәмен биек, залны ике яктан аерып тора торган аркалар терәтеп торалар. Бу залдан көньякка, михраб һәм мөнбар булырга тиешле урында ярым түгәрәкләп кечерәк зал кушылган. Каршы, төньяк өлешендә, ишектән кергәч тә олы зал алдында төрле ихтияҗлар өчен кечерәк зал да бар. Мәчетнең манарасы шушы төньяк өлешенә терәтеп салынган. Аның аскы өлештә күпкырлы һәм урамнан керә торган ишеккә итеп салынган. Бу нигез өстеннән күтәртелгән түгәрәк манара өскә менгән саен нечкәрә бара һәм очлы чатыр түбә белән тәмамлана. Манара очында да, урта залның гөмбәз түбәсә өстендә дә алтын ай ялтырый. Бинаның тышкы як стеналары, төрәзә яңаклары чама белән генә татар халык орнаментларына охшатып бизәкләнгәннәр.

Узган гасыр урталарында Казанның бер кайнап торган сәүдә һәм татар иҗтимагый үзәгендә олы, Жамигъ мәчет торгызу, ул әлбәттә, зур хәл булган. Сәер, әмма Казан тарихына багышланган кайбер китапларны укыганнан соң шәһәрнең Болак артында, татар бистәләрендә гел татар халкы гына яшәгән дә, татар йортлары, мәчетләре генә булган дигән тәсир, фикер туа. Күрсәң, чынында ул алай булмаган. Чөнки ул заманның шәһәр планы буенча да, гасыр ахырларында проф. Н. П. Загоскинның «Спутник по Казани» китабы буенча да бер нәрсә күзгә ташлана. Печән базары әйләнә тирәсендә генә дә, янәшә дип әйтерлек, дүрт чиркәү булган: Четырех Евангелистов, Тихвинская, Московских чудотворцев, Варлаамовская. Беренчәсе Печән базары мәчетенә каршында ук, Евангелисткая, хәзергәчә Татарстан урамы аркылы гына булган. Шул зур, биек чиркәүләр татар бистәсенә бу тирәдәгә күп булса, ике-өч катлы биналарынан өстен булып шәһәрнең архитектура йөзәң, аның кыяфәтен билгеләп торганнар. Һәм менә Печән базарында шул чиркәүләр белән бәхәсләшә алырлык масштабтагы зур, биек мәчет калкып чыккан. Мәчетнең шәм шикелле төз, нәфис һәм биек манарасы, бинаның зур гөмбәзә, кояш нурларында ялтырап торган айлары шәһәрнең әллә кай жирләреннән күренеп Болак артына милли ямь өстәп жибергәннәр.

Революциядән соң бөтен илдә һәм барлык диннәргә каршы башланган канлы көрәш тора-бара архитектура сәнгатенә һәм гомумән, мәдәнияткә каршы рәхимсез сугышка әверелгән. Печән базары мәчете дә, бүтәннәр шикелле үк ябылган, манарасы сүтелгән. Янәшәдәгә рус чиркәүләре дә кайсы жимертелгән, кайсы хәрәбә хәлтә житкерелгән. Шул сәбәпле, бу тирәнәң архитектура йөзә тәмам бозылган. Фәкәт соңгы берничә елда гына һәрнәрсә үз асылына кайта башлады. Печән базары мәчетенә дә манарасы күтәртелгәч тирә-юньгә ямь кертәп жиберде. Бинасы дин әһелләренә тапшырылды һәм 1991 елның 28 ноябрендә беренче азан әйтеләп «Казан мәчете» исемендә яңадан ачылды. Хәзер мәчет бинасы өчтә катлаулы һәм житди ремонт-реставрация эшләре бара. Мәчет бинасын күп еллар төрлө оешмалар биләгәнлектән (соңгы вакытта шәһәрнең үзәк китапханәсенәң нота-музыка бүлгәгә иде) эчкә бүлмәләр, заллар шактый ук бозылган, элеккә бизәкләре беткән, хәтта аларның чертежлары да сакланмаган. Шуна күрә, архитектор Рафыйк Билялова реставрация эшләренә проектларны өр-яңадан төзәргә, төзелеш эшләрен һәрвакыт күзәтеп барырга туры килә. Проект буенча эчкә залларның диварлары, гөмбәз түшәм һәм аның аскы түгәрәк барабаны, һәммәсә дә татар халык орнаментлары белән нәфис итеп бизәкләнәләр. Диварларның аскырақ өлешендә шамалыларгә дә урын булачак. Бинаның аскы, электән склад итеп тотылган каты да шактый нык үзгәрәчәк. Монда булачак тәхәрәт бүлмәләренәң идәннәре мозаик плитәләр белән капланыр, стеналарда хрусталь шөмдәлләр ялтырар, ә бүлмә уртасындагы фонтанда челтер-челтер су агып торыр: Болары әле барысы да киләчәктә булачак. Ә бүгенгә көндә ремонт барса да, мәчет үзенә гадәттәгә вазифаларының күбәсен тәртиплә рәвештә үтәп килә. Халык берөзлексәз киләп тора: кайсы сәдака кертә, кайсы никах яки коръән укытырга тели, кайсылары үлем-жетем мәшәкәтләре белән мөрәҗғәгать итә. Һәркәм керткән сәдака, күпмә булуына карамастан, зур һәм бай оешмалар күрсәткән ярдәм кебек үк мәчетне элеккәдән дә матуррак итеп, Казан исеменә ласкы, дәрәҗәлә итеп торгызырга китәчәк. Бөтен халык ярдәмә белән иншалла ул көннәр тиздән киләп житәр.

ЗӨФӘР БӘШИРОВ

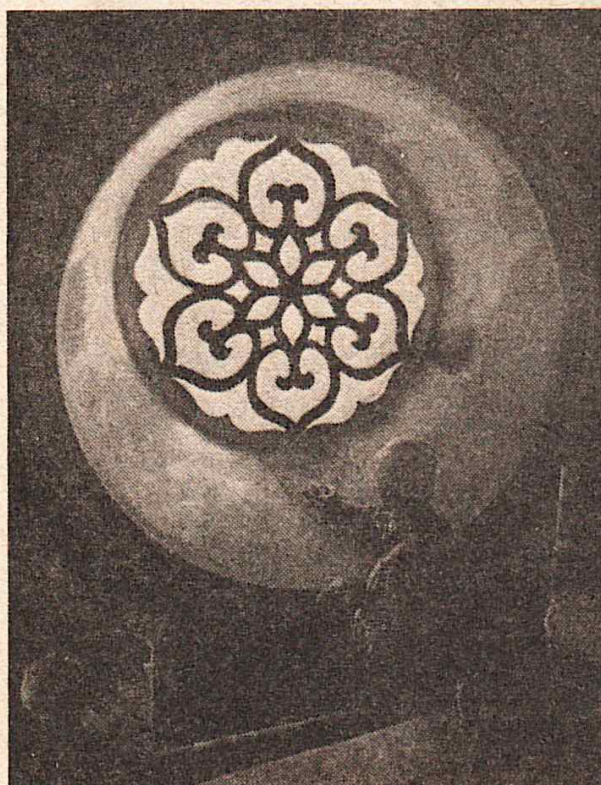


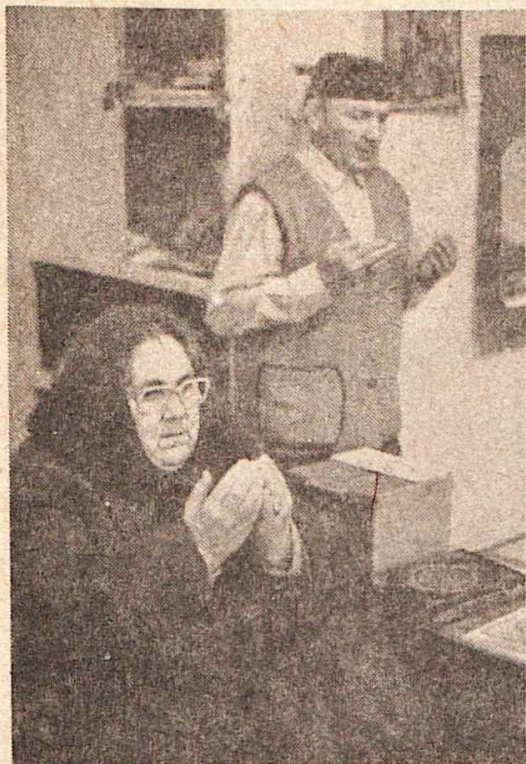




1. Печән базары һәм андагы Жамигъ мәчет-
нең революциягә кадәр чыккан открыткасын-
нан репродукция.

2. Мәчетнең 1886 елда «Нива» журналында
басылган гравюрасыннан репродукция. Рә-
семнең сул почмагында Четырех Евангели-
стов чиркәве күренә.





3. Совет чорында Печән базары мәчете озак еллар манарасыз, айсыз шушындый шыксыз кыяфәттә төрле хөкүмәт оешмаларына гади бина булып хезмәт итте.

6. Мәчетнән әллә кайчан ватылган төрле төстөгә пыялалардан жыелган витраж түгәрәк төрәзәләре яңадан торгызыла.

7. Мәчетнән төзәтү-реставрация проектларының авторы архитектор Рафыйк Билялов.



10. Һәркемнән керткән сәдакассә дога кылып кабул ителә һәм мәчетне торгызырга тотыла.

8. Мәчетнән мөәззинә Фәрит Шамиль улы һәр керткән кешенән үтенечен игътибар белән тыңлап үти.

5. Төзүче-реставратор Равил Хәйбуллин олы залның өскә түгәрәк диваннарына татар милли орнаментлары буенча эшләнгән бизәкләрне беркетә.





4. Казан мәчетенең хәзерге күренеше.

ЧАЛПЫ АВЫЛЫ ТАРИХЫ

Автордан: Миңа бу тарихны язуы шактый четерекле эш булды. 1989—90 елларда байтак дәүләт архивларда казындым, бик күп документлар белән таныштым. Аннан соң бу эштә элекке тарих укытучысы Зөфәр Мортазин да миңа шактый мәгълүмат калдырган иде. Ул тарихи материалларны, риваятьләренә 1950—1960 елларда авыл картларынан язып алган булган. Үзем дә халык арасында байтак эзләндем. Хәзер Сөзгә тәкъдим ителә торган бу «тарих» әнә шул эзләнүләр җимешә инде.

Унбишенче гасыр башларында (1400—1430 еллар) Чалпы¹ авылы тирәләре кеше кулы тимәгән табигый хәлдә булган. Урманнарда каен, имән, усак, юкә һәм чикләвек агачлары үскән. Анда бүре, кабан дунгызы, кыр кәжәләре, бурсык, төлкеләр; яланнарда, чокыр буйларында куян, суер, йомран, әрлән кебек жәнлекләр яшәгән. Жәй көне күлләрдә аккошлар, кыр үрдәкләре бала чыгарган. Саф сулы инеш куенында нәфис тиреле камалар оя ясаган. Кыскасы, кеше аягы басмаган бу урыннарда табигать гармониясе хөкем сөргән.

1455 елның жәендә бу урыннарда Оренбур ягынан бер төркем татарлар килә. Алар Борай тавына менеп тирә-якны күзәтәләр.

Якында гына чишмә челтерәп ага. Киң яланнар, кырлар күңеленә бик хуш килә боларның. Шул чак Хәсән исемле башлыклары:

— Сулары тәмле, кырлары ямьле — шунда төпләник, жәмәгать, — ди.

Шулай итеп, ике инеш кушылган жирдә авылының беренче нигез таплары куела. Көзгә кадәр агачтан өйләр салалар. Якын-тирә урманнарда бура бурау өчен усак-каеннар күп була. Берничә елдан биредә авыл барлыкка килә. Ана, ике инеш чатында утырганга, «Чатлы елга» дип исем бирәләр. Күрше-тирә авыллар белән аралаша башлагач, бу авылга килеп йөрүчеләр «елга» сүзен төшереп калдырып «Чатлыга бардым әле» дип кенә сөйлә торган булып китәләр. Еллар узу белән, «Чатлы» сүзе халык телендә «Чалпы» булып китә. Гомумән, безнең ата-бабаларыбыз урыннарда күчеп килгәч, авылларына нинди исем бирик икән дип баш ватмаганнар, шул авыл утырган жирнең табигатенә карап, атамасын тапканнар. Мәсәлән: Каенлы күл, Зирекле елга, Карамалы, Камышлы күл, Көкере елга...

Авылыбызның атамасы турында мин галимнәрнең дә фикерен белешкән идем. 1978 елда «Чалпы» исемең тарихын сорап язган минем хатка Казан дәүләт университеты профессоры Гомәр Саттаров җавап язды. Аныңча, Чалпы авылының исеме «Чал» сүзеннән алынуы мөмкин. «Чал» сүзе кыяны, зур булмаган тауны белдерә. Әмма, безнең Чалпы авылы тирәсендә андый кыя да, тау да юк. Безнең авыл чокырда утыра. Профессор икенче вариант — «жалпу» сүзен китерә һәм нигездә бу сүзнең авылыбыз исемең барлыкка килүенә катнашы бар шикелле. Чыннан да, авыл утырган урын жалпу, чокырлы урынны хәтерләтә. Агачны чокырлап эшләнгән, ипи салганда он или торган жылпучны күз алдына китерик. Югарырак урынга менеп карасаң, Чалпының да жылпучка охшашлы чокырда утыруы күзгә бәрелеп тора. Авылның исеме, бәлки чыннан да утырган урынын жылпучка охшатудан килеп

¹ Азнакай районындагы авыл.

чыккандыр. Соңрак «Жалпу» сүзе халык телендә Чалпыга әйләненп калган булуы мөмкин. Моңы тарихи документлар да раслый.

Самара губернасының мәғлүматларын әйрәнгәндә, Чалпы сүзеннән соң жәя эченә «Чалмак» дип язылуы мине гажәпкә калдырды. XIX йөзнен 70 елларында безнен авыл «Чалпак» исеме белән дә йөртөлгән һәм ул губернаның статистика материалларында теркәлп калган.

Димәк, Г. Саттаровның икенче фаразы дәрәскә чыга. Борыңгы бабаларыбыз аны чыннан да «Жалпак», «Чалмак» исемнәрә белән атаганнар. 1870 еллардан соң «Чалпак» сүзе кыскартылып, «чалпы» га әйләненп китүе чын дәрәслеккә туры килә.

Бу урыңга иң беренче күчеп килүчеләр, чыгышлары яғыннан башкорт нәселеннән булган диләр. 1460 елда авылда мәчет салына. Авыл тирәсендә жир-су күп, болын-басулар киң булган. Һәр гаиләгә 40—50 дисәтинә (бер дисәтинәдә 1.09 гектар) жир бүленә. Авыл халкы игенчелек, терлекчелек белән шөгыльләнен. Иген игә, терлек карый, буш вакытларында сунарчылык итә.

Авыл крестьяннары арасында үзенен тырышлығы һәм уңанлығы белән Хәсән исемле кеше аерылып торган. Жирен эшкәртеп чәчә алмаган кайбер авыл ағайлары, жирләрен Хәсәнгә биреп, аңа ялланып, батрак булып киткәннәр. Чалпы авылының көньягындагы зур басулар Хәсәннеке булган. Бу жирләренә соңрак «Хәсән басуы» дип йөрткәннәр. Хәсән үзе вафат булганнан соң аның исеме үзгәрә төшкән: Хәсән исеме «Әсән»гән әйләнгә. Бу жирләр әле колхозлашу чорларында да шулай дип йөртөлә иде.

Һәрбер төбәктә телдән-телгә күчеп килүче тарихи риваятьләр яши. Чалпы авылында да мондый риваятьләр сакланган. Менә шуларның берсе.

Әүвәл заманда авылга билгесез кешеләр килеп авыл халкы кыр эшләрендә булган вакытта, әйләргә кереп әйберләрен талап китә торган булганнар. Аларны «яу кешеләрә» дип атаганнар.

Хәсән сәүдә эшләре белән шөгыльләнен икән. Бервакыт ул өйдә юк вакытта авылга яу килгән. Бу шомлы хәбәрне ишеткән Хәсәннен хатыны Хәерниса Ногайбәк исемле ир баласын күтәреп, инеш буйлап урманга йөгерә. Бала күтәреп шактый йөгергәч, арып туктый. Жәйнен бик матур вакыты була бу. Яу авылдан киткәч килеп алырмын дип, төргән чүпрәкләрдән бәллү ясап, улын бәллүгә салып, ағач ботагына элп китә. Шактый киткәч, «бала таптык» дигән тавыш ишетеп, кире килә. Килсә ни күрсен, Ногайбәкне кара мыеклы, усал бер кеше тотып тора.

— Баламны бирегез, ул минем улым,— дип, күз яшьләре белән ялвара Хәерниса.

— Ашыкма, балаң кирәк булгач нигә ташлап киттең,— ди, яу кешесе.— Елап кына балаңны алалмассың, бер шартыбыз бар, шуны үтәрлек булсаң, улыңны бирәбез. Без бик ачыктык, ашарга хәзерләп китер.

Хәерниса үз чиратында:

— Авылга кайтып сез әйткәннәрне үтим,— дип, баласын кулына алып йөгерә-атлый авылга кайтып китә. Хәсән өйдә була. Булган хәлләрне бәйнә-бәйнә Хәерниса иренә аңлатып бирә. Яу кешеләрә янына, ризыклар алып, Хәсән китә һәм аларның тамакларын туйдырып озата. Яу кешеләрә бу юлы авылга зыян салмыйча гына китәләр. Ногайбәккә шул вакыйгадан соң «Табылдык Ногайбәк» исеме ябышып кала.

Хәсән тора-бара Чалпы авылында гына түгел, бөтен якин-тирәдә атаклы сәүдәгәргә әйләнә. Ул төрле ярминкәләргә йөри. Малае Ногайбәк мәдрәсәдә укый, бик үткән бала була. Егет булып житкәч, патша властьларына каршы чуалышларда катнашып, кулга алына һәм асарга хөкем ителә. Хәсән исә улы Ногайбәкне коткару өчен ни генә эшләми. Дуслары аша хөкемдарлар белән танышып, коткару чарасын күрә. Нәтижәдә Ногайбәкне черек ефәк бауга асалар һәм ул бер-ике тирбәлгәч тә өзәлп төшә. Ул вакыттагы законнар нигезендә кешене икенче тапкыр асу булмаган. «Ногайбәкнен гөнаһысы булмаган, шуңа өзәлп төшкән»,— диләр кешеләр. Ногайбәк шулай итеп үлемнән котыла. Туган авылына кайта, әтисенен сәүдә эшләренә катнашып китә. Әтисе Хәсән үлгәч, Ногайбәкне кантон житәкчесе итеп куялар, ул, авылларда йөреп, крестьяннардан төрле салымнар жыюны оештыра. Риваятьләргә караганда, Ногайбәкнен тугыз улы булган имеш, аларның күбесе шул чорның зур байлары булып гомер сөргәннәр. Шәңгәрәй һәм Хөрмәкәй исемле уллары кантон башлыклары булып та торган.

Татшуган авылына барганда, Иске авыл чокыры бар. Бу чокыр урынында кечкенә бер авыл булган. Аннан ерак түгел, урман кырындагы болынлыкта кабер ташлары сакланган. Бу урында авыл зираты булган. Бу ташларда сакланган язмаларны безнен бабайлар укыйлар. Анда язылган мәғлүматларга һәм Сәйфетдин Мөхитовта сакланган тарихи язмаларга караганда, хәзерге Иске авыл чокыры тирәсенә 1684 елда берничә татар крестьяны килә. Алар Казан губернасының Минзәлә өязе Бәдәгы Безкәй (хәзер Шикәрле каен) авылыннан жир эзләп киләләр. Чынлыкта исә, алар жир эзләп тә түгел, ә бәлки татарларны мәжбүри рәвештә чукундыру политикасыннан качып килүчеләр була.

Чукундыру турындагы тарих безгә билгеле. Рус патшасы Иван Грозныйның гаскәрләре бик тырыша торгач, 1552 елда Казан ханлыгын буйсындыра. Татарларны мәжбүри рәвештә

христиан диненә күчерү башлана. Халык өндәүләр белән генә чурынмагач, авыллардагы мәчетләргә җимерәләр, динен сатканнарға өстенлек бирәләр, каршы торучыларны җәберлиләр, аларга ясак, салым түләүне арттыралар.

Руслаштыру XVII гасыр да дәвам итә. Шул чорда, Минзәлә өязенә Бәдәгы Безкәй кешеләре көчләнеп чурындырылудан качып безнең якларга килеп чыгалар. Күчеп килүчеләргә каршылык булмый. Берничә ел эчендә авыл оеша. Араларында укый-яза белүчеләр дә була, алар нәселләренә шәҗәрәләрен язып баралар. Шул заман шәҗәрәләренә кайберләре безнең көннәргә кадәр сакланып калган. Бу авылга килеп утырган кешеләргә иң әүвәлгесе Жанморза исемле булган. Иске авылга килеп утыручылар ике нәсел кешеләре булып, Мәсгут исемлесенә нәселеннән таралганнарын «типтәрләр» дип, Безкәй исемле кешенә улларын «Казан кешеләре» дип атаганнар. Авылны исә үзләре күчеп килгән авыл исеме белән «Безкәй» дип йөрткәннәр. Безкәй кешеләре Чатлы елга башкортлары белән аралашалар. Башкортлар яңа килеп тормыш коручыларга ярдәм итеп торалар. Башкорт хатын-кызлары палас, тула сугу эшләренә өйрәтәләр, безкәйләргә чәчүлек орлык биреп торалар.

Безкәй авылы урманга якын булганга, бүреләр, йорт хайваннарына еш һөҗүм итеп тора. Шунлыктан, башкортлар да чакырып торгач, Безкәй крестьяннары Чатлы елга авылының төньягына утырырга булалар. Күчеп утыручылар һәм башкортлар арасында килешү төзелә. Мәсгут нәселеннән булган кешеләргә, «безнең башкорт кардәшләре» дип, унар дисәтинә, Безкәй нәселеннән булганнарға «Казан кешеләре»нә кимрәк итеп жиде дисәтинә жир бирәләр. Башкортларның, типтәрләргә һәм Казан кешеләренә жирләрен аерып торучы билгеләр, межалар ясала.

Шунысы кызыклы: күчеп утыручылар һәм башкортлар арасында язылган килешү кәгазенә бер данәсе XX гасыр башына кадәр сакланган. Бу язма Мөхетдин исемле картта сакланган һәм улы Сәфетдингә күчкән. Эчтәлегә түбәндәгечә:

«Безнең Йөзкәй бабабыз һәм типтәр таифәсеннән Тимкә улы Мәсгут вә дус кардәшләре белән уналты хужалык, ирләр вә хатын-кызлар җәмәгәтләре белән 1684 елда Бәдәгы Безкәй авылыннан килеп, урман буенда йорт салып 20 ел тереклек кылганнан соңында, үз ихтиярлары вә мәслихәтләре белән йорт салып, тереклек корыр өчен жирләрен, урманнарны тәфтиш кылып, Башкорт таифәсеннән булган халыклар белән язып, межа күрсәтеп, тамгаларыбызны салып, 1704 елның октябрь числосында ушбу Чалпы елгасына килеп утырдык. Условие (килешү-ярлык) Габдулла авылының Давыт исемле кешесә тарафыннан язылды».

Килешү язылгач, Безкәй авылы крестьяннары бер ел эчендә яңа урынга күчеп бетәләр. Шулай да бер гайлә күчми кала. Шуның өчен, аның тышкы моржасын җимерәләр. Ул кабат төзәтеп куя. Моржа җимерү шулай берничә тапкыр кабатлангач, бу бәндә аптырашта кала һәм тышкы моржаны чыбыктан үреп, балчыкка катырып куя. Барыбер түздәрмиләр, күчәргә мәҗбүр ителә. Аның нәселеннән таралган кешеләргә Чалпы авылында әле хәзер дә «Чыбык-лы моржа нәселеннән» дип йөртәләр.

Чатлы елга буена ике гасыр алданрак күчеп утырган башкортлар һәрдаим үзләренә өстенлеген сиздереп торганнар, башкаларны буйсындырып яшәргә тырышканнар. Старосталар башкортлардан сайланган. Башкортлар Казан кешеләре һәм типтәрләр белән күп еллар дөгъваланып яшәгәннәр.

Патша Россиясә вакытында жир бүлешү, жир өчен көрәш Чалпы авылы крестьяннары арасында тукталмый. Крестьяннар жир күләменә карап казнага ясак түлиләр. Власть вәкилләре рус булмаган милләт халыкларына, шул исәптән, татар крестьяннарына да, ясак-салымнарны артыграк сала. 1724 елдан хужалык саен казнага түләнә торган салым (налог) гайләдәге ирләр санына карап салына һәм күләме белән элеккә караганда икеләтә арттырыла. Крестьяннар акча салымы өстенә 100—150 пот күләмендә ашлык бирергә мәҗбүр ителәләр. Типтәрләр, Казан кешеләре берничә ел рәттән жир налогын түли алмыйлар, шунлыктан, аларның жире казна хисабына тартып алына.

1728 елда пашта хөкүмәтенә күрсәтмәсә нигезендә жирләр арендага сатып бирелә. Авылның түбән башыннан 2011 дисәтинә жир сатып бирелә. Атау буеннан Имәнлек борынына кадәр барлык жирләр казна жире хисаплана. Жирләр уңдырышлылыгына, тигезлегенә карап, авыл крестьяннарына түбәндәгечә бүленә.

Бик уңдырышлы саналган затлы жирләр 522 дисәтинә тәшкил итеп — жиде, икенче участка кергән 73 дисәтинә жир алтышар сумнан сатылган. Бу жирләргә сатып алучылар өч ел чәчкәннән соң, өч ел ял иттереп, үзенчә бер басу әйләнәшен саклыйлар. Ир балалар тууга карап, һәр ун ел саен жирләргә кабат бүлеләр.

1750 елларда авылның Бакчалы урамында беренче мәчет салына. Ул бик күркәм итеп төзелә. Мәчет өчен урмандагы иң матур, төз агачларны гына сайлап кисәләр.

XIX гасырның икенче яртысында иркенгә өйрәнгән башкортларның чәчүлек жирләре кысыла. Жыйналып киңәшкәч тә болар, анда жиргә иркенлек дип, Урсай авылына күчә башлыйлар. 1873 елларда алар күчеп бетәләр инде. Алардан калган жирләргә Чалпыда крестьяннар бүлеп ала, берәз өлеше казна хисабына күчә. Башкортлар күчеп киткәч, жир өчен

низаглашулар типтәрләр һәм Казан кешеләре арасында кабат башлана. Озак дәвам иткән ызгыш-талашлардан соң, Казан кешеләре типтәрләр арасыннан чыгып, авылның түбән очына күчеп утыралар. Жирләрен аерып алу һәм кабат бүлү өчен «зимләмир» чакырталар. «Зимләмир» жир бүлүнә бик мәшәкәтле булуын Казан кешеләренә аңлата һәм хезмәткә өчен яхшы айгыр сорый. Ләкин Казан кешеләре «зимләмир»гә айгыр алып бирергә акча жыйный алмыйлар. Типтәрләр бу хәлне ишетәләр һәм ашыгыч кына үзара акча жыйнап, Габдрахман исемле кешенә сары айгырын алып «зимләмир»гә бирәләр. Ул үз чиратында типтәрләргә яхшылык эшли. Жир бүлгәндә уңдырышлы тигез жирләренә аларга бирә, ә Казан кешеләренә хәзерге Татшуган урманы кырындагы тар, чокыр-чакырлы, калкулык жирләр элгә. «Зимләмир»гә шул жирдә теге сары айгырны тапшырганнар, күрәсәң, хәзер дә әлегә урынны «Сары айгыр тамагы» дип атыйлар.

Башкортлар Урсай авылына күчеп киткәч, Чалпыдагы урыннарын бик сагына торган булганнар. Һәр елны Бакчалы урамындагы мәчеткә килеп гыйбадәт кылалар. Чалпы зиратында күмелгән ата-бабаларының каберләрен тәртипкә китерәләр. Салкын чышмә янында намаз укыйлар, бәетләр көйләп утыралар.

XIX гасыр ахырларында Чалпы авылы зурая. Бу чорда авылдан читкә чыгып тормыш коручылар булмый диярлек.

Чалпы авылында элек-электән укымышлы кешеләр күп булган. Гыйлемле авыл саналган. Әйттик, XIX йөзгә мәшһүр галим, тарихчы, философ һәм мәгърифәтче Шиһабетдин Мәржанинең «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» («Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр») исемле китабында, Уфа Диния нәзариәтенә караган авыллар белән беррәттән, Чалпы авылы да искә алына. Андагы мәгълүматларга караганда, 1830 елларда Ибраһим Мөхәммәдияр улы бине Яремәк Бохара мәдрәсәсендә укып кайтканнан соң, Чалпы авылында мулла була. Авыл мөселманнарының ярдәмендә зур гына мәдрәсә салдыра һәм балалар укыта. Чалпы авылына якын-тирә авыллардан да шәкертләр килә. Укымышлы, гыйлемле мулла тиз арада якын төбәк халыкларының ихтирамын яулап ала. Ибраһим мулла һижри белән 1265, безнеңчә 1845 елда вафат була. Ибраһим хәзрәттән соң, аның улы Хәким мулла мәдрәсәне тагын да зурайтты, укучылар санын тагын да арттыра. Анда укырга-язарга өйрәнәләр, ислам динен укытыла. Хәким мулла үз чоры өчен яхшы мөгаллим булган. Анарда укыган шәкертләрнең күбесе үзләре мулла булып китә, кайберләре зуррак мәдрәсәләргә китеп укуларын дәвам итәләр.

Хәким хәзрәт 1888 елда авылның түбән очында Казан кешеләре өчен янә бер мәчет салдыра һәм Вафа исемле малаен шул мәчеткә мулла итеп куя. Шулай итеп, авылда бу чорда берьюлы биш мәчет эшли.

Мәдрәсәдә укытучы хәлфәләрнең төрлесе була, араларында ярлылары да очрый. Хәлфәләргә шәкертләр атна саен акча яки башка төрле сәдака китерергә тиеш булалар. Мәдрәсәдә шундый Аюп исемле бер аксак хәлфә укыткан дип сөйләләр. Искиткеч ярлы булган. Ул мәдрәсә ишеге төбенә капчык асып куя икән. Һәр атнакич укырга йөрүчеләр өйләреннән бер теләм ипи алып киләләр һәм исемнәре язылган кәгазьгә төреп, капчыкка салалар. Ипи алып килмәгән малайларны хәлфә чыбыклы торган булган. Шулай авылдагы фәкыйрь кешеләрнең балалары хәрәф танымыйча да калганнар. Тормышлары яхшы булган, хәллә кешеләр балаларын Тымытык, Бәйрәкә, Чакмак, Теләче-Тамак мәдрәсәләренә биргәннәр. Бу мәдрәсәләрдә жәдитчә, яңартылган программа белән укыту башланган була.

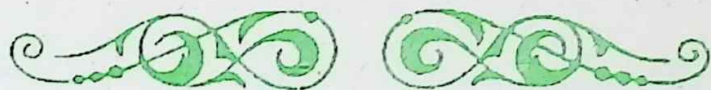
Шунысы игътибарны җәлеп итә: авылда эчкечеләргә мөнәсәбәт элек-электән каты булган. Аракы эчкән кешеләргә үлгәч, зиратка да күмәргә ярамаган.

Бер елны авылда казак Хәким исемле кеше эчеп үлә. Муллалар зиратка күмәргә кушмалар да, якыннары дөгъвалап, бер дини картны табып зиратка жирлиләр моңы. Икенче көнне авыл муллалары зур тавыш күтәрәп мәетне кабереннән кубарып, Татшуган урманындагы тирән уккынга ташлаталар. Бу уккынны күп еллар бие «казак Хәким уыны» дип йөрткәннәр. Гәрәев Шәйми дигән кеше дә эчеп үлгән дип, зиратның тышкы ягына гына күмелә.

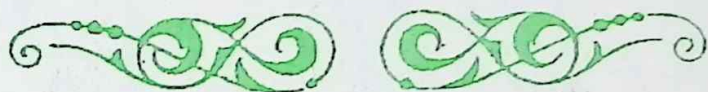
Шулай бервакыт 1907 елда авылга кибет салу өчен бура кайтарталар. Бу бурадан аракы кибете салалар икән дигән сүз тарала авылда. Шушы хәбәрне ишеткән муллалар үзләренә куштаннары ярдәмендә төнлә бураны таратып ук ташлыйлар.

Дәвам бар.

СӘЛАХ ШӘРИФ



ТҮҮИБЪ КИТАБЫ



Кәһрәба — төркічә кәһәрба, урысча янтарь димәклә мәшһүрдер. Кан акмаклыкны туктатучыдыр, кирәк кай төштән булса да, борын канамаклыкны туктатыр, баштан үпкәгә сары суларны инмәктән туктатыр. Төеп он кеби итеп борындин тартса вә дәхи йөрәк уйнамаклыктан файда бирүчедер. Ярым мыскал кәһәрбаны төеп салкын су берлә эчелсә вә кан төкергәнгә бик файдалы, яхшыдыр вә космаклыкны китәргүчедер вә дәхи усал нәрсәләрне эчтән китәрер вә эчне куәтле кылыр вә дәхи хатыннарынң күреме күп акмаклықка файда бирүчедер.

Кәбабә (борычның аерым төре) — урысча кәбибә димәклә мәшһүрдер. Бәгырьнең, ягъни бавырның вә үтнең вә талакның вә бөйрәкнең, ягъни бөөрнең юллары бикләnmәкләкне ачучыдыр. Авыз эче бозылганга бик файдалыдыр. Авызда һәм чәйнәләр, ашка дәхи салыныр, кайнатып дәхи эчелер. Теш төбендәгә сасы кабырчыкларны бик уңайландыручыдыр вә авызда чәйнәп тотылу тавышны бик уңайландыручыдыр. Вә бәгырьнең юлы бикләnmәсләкне бик ачучыдыр вә бу кәбабәне ашамаклык яки чәй кеби кайнатып эчмәкләк сидекнең юлын бик пакъ кылыр вә анда булган комнарны китәргүчедер вә бөйрәктәгә ташларны бик пакъ кылыр вә дәхи бу кәбабәне авызда чәйнәп жимагъ, ягъни женси мөнәсәбәт кылган вакытта аләтенен, ягъни коралының ярымына ул төкерекне сөртеп, жимагъ кылса, гаять ләззәтләндерүчедер.

Нушадыр — төркічә нашатыр диләр. Күзгә ак төшмәкләкне китәрүчедер вә тамакта бака булганга бик файдалыдыр.

Какла — урысча кәртамун димәклә мәшһүрдер. Каләмфер, ягъни канәфер кеби хуш исләдер, корыдыр, авыз исен хуш кылыр вә моны ашамак-косудан, күңел болганудан бик файдалыдыр. Эчне куәтле кылыр.

Хөсрәүдар — вә бер кызыл төсләрәк тамырдыр, урысча калган димәклә мәшһүрдер. Авыз исен хуш кылыр вә моны чәй кеби кайнатып эчмәкләк яки борыч кеби ашка салып ашамаклык эчкә бик файда бирүчедер. Тәгамне бик сәңдерүчедер. Олы йомыш тотылган кешегә кайнатып эчерсәләр, файда бирүчедер. Вә бөйрәк, ягъни бөөр авыруына бик файда бирүчедер. Кайнатып эчерсәләр, шәһвәтне, ягъни женси дәрәтне куәтле кылучыдыр.

Хәлл — төркічә серкә дидекемез нәснәдер. Тәгамны, ягъни ризыкны сәңдерүчедер. Серкәгә йонны чылатып шешеккә бәйләсәләр, шешекләкне кайтарыр вә кутырга да яхшыдыр. Тимерәүләргә дә файдалыдыр. Вә дәхи утка янган урынга сөртелсә, тиз төзәтүчедер. Әмма сәңерләргә зарарлыдыр вә дәхи кәбестәнә төеп серкә берлән катыштырып аягы сызлаган кешенең аягына багласалар, файда кылыр вә дәхи серкәне зәйтүн мае берлән яки гөл мае берлән катыштырып вә бер кисәк йонны чылатып эссәләр берлән авырган башка багласалар, файда кылыр вә дәхи серкә берлән авызны чайкамак вә авыз эчендә тотмаклык тешләрнең селкенмәкләгенә файдалыдыр вә серкәне кайнатып моны колакка тамызсалар, сангыраулыкны китәрер, вә ишетмәкләкне үткен кылыр вә колак шаулаганга файдалыдыр. Әмма серкәне күп ашау күзнә караңгы кылучыдыр. Вә дәхи серкәне күп ашау шәһвәткә, ягъни женси дәрәткә бик зарарлыдыр вә елан, чаян чаккан урынга салынса һәм дә эчелсә, бик файдалыдыр. Вә дәхи серкәне эссе кылып эчерсәләр, кешене үтерә торган зәһәрләрне эчерелгән кешегә файдалыдыр.

Рәйвәнд — төркічә рәвәнд дидекләре нәснәдер. Рәвәндне төеп серкә берлә катыштырып йөзгә сөртсәләр, сипкелгә вә һәм ясмык кеби кара нокталарга файдалыдыр. Вә дәхи серкә берлән катыштырып тимерәүгә сөртсәләр, файда кылучыдыр. Вә дәхи бу рәвәндне төеп, су берлә чылатып орылган-сугылган төшкә багласалар, бик файдалыдыр. Вә дәхи сулуы тар булган вә кан төкергән кешегә бик файдалыдыр. Вә бәгырьгә, ягъни бавырга вә эчкә бик файдалыдыр. Очкылык тотмактан файда бирүчедер вә талакка файдалыдыр, вә эч авыруларына вә бөйрәк, ягъни бөөр вә куык вә аналык авыруларына бик файдалыдыр, кайнатып эчелсә вә дәхи аналыккан күрем күп акмаклығына файдалыдыр вә даими булучы бизгәкләргә файдалыдыр. Вә елан вә чаян чакканнарға яхшыдыр. Ике мыскалны эчмәкләк житәчәктер.

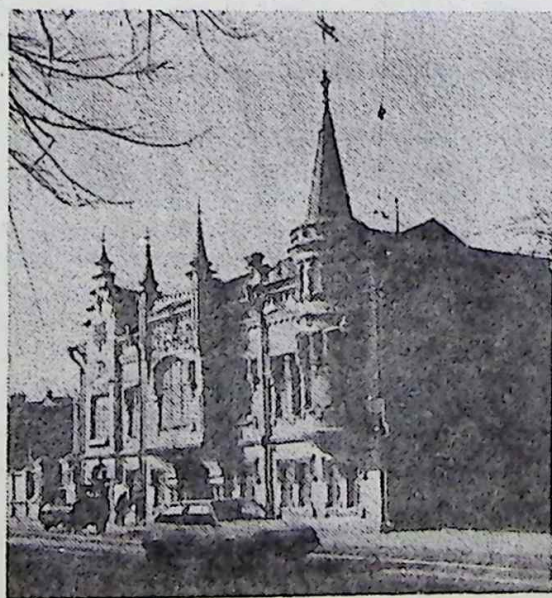
Расин—төркичө андыз дидеклөре нәснәдер. Салкынлык берлән булган шешеклөргә, авыруларга багласа, файдалыдыр вә чәй кеби кайнатып эчмәкләк эч күбүдән файдалыдыр. Вә дәхи кайнатып эчмәкләк зәңгеләдин файда бирүчедер вә буыннар авыруыннан файда бирүчедер. Әмма башны авырттыручыдыр, күңелне шатландыручыдыр вә йөрәкне куәтле кылучыдыр вә дәхи андызның тамырын кайнатып эчсәләр, сидеге тотылган кешенең бәвелен кояр вә күреме тотылган кешенең күремен кояр вә дәхи һәркем иртән андызны чәй кеби кайнатып эчәргә гадәт тотса, бәвел аләтләрен бик куәтле кылыр, һәр сәгатәтә бәвел кылырга мохтаж булмас. Вә елан, чаян вә шуңа охшаш бер нәснәләрнең чакмаклығына файда итәр.

Конфөд—төркичө керпе дидеклөре нәснәдер. Керпе ите хизам зәхмәтеннән бик файда бирүчедер, пешереп ашасалар вә дәхи аяк юан булмаклыктан, шулай ук файда бирүчедер. Вә керпенең тиресен яндырып, көле ирене кабарчыкланган кешегә файдалыдыр. Вә керпе итен пешереп ашау ярты яны юк булган кешегә вә сәнер тартышудан вә сәнерләр авыруыннан файда бирүчедер вә дәхи керпенең итен ашау бирән, ягъни шикәр зәхмәтеннән файдалыдыр вә керпе ите эчкә бик яхшыдыр. Бәвелне вә күремне кояр вә дәхи керпе ите түшәккә бәвел кыла торган уланнарда ашатсалар, бик файда бирүчедер. Вә дәхи керпе ите бизгәкләргә файда бирүчедер вә елан, чаян чакканга файда бирүчедер.

Сабыр (ягъни алоз гөле)—«сабыр» дидекемез бер ачы нәснәдер. Сабырны бал берлән катыштырып сугылгын-бәрелгән жиргә сөртсәләр, файдалыдыр. Вә дәхи тырнак янына чыккан «бурулкан» (ягъни фурункул, чуан) дигән төерчеккә шулай ук файдалыдыр. Шәраб берлән катыштырып түгелә, ягъни коела торган төккә сөртсәләр, түгелүне-коелуны туктатыр вә дәхи шәраб берлән, бал берлән катыштырып телнең ике янында булган кабырчыкларга сөртсәләр, файда бирүчедер вә бөердә булган шешеклөргә шулай ук файдалыдыр. Вә буыннар авыруыннан файда бирүчедер вә баштагы усал нәрсәләрне бик пакъ кылучыдыр вә дәхи гөл маена катыштырып маңгайга яксалар, баш авыруына файдалыдыр вә дәхи карасын кояр вә меланхолия зәхмәтеннән файда бирүчедер вә гакылны зирәк кылучыдыр вә фәһемне, ягъни уй-фикерне үткен кылучыдыр. Вә дәхи күзнен эчендә булган кабырчыкка вә кутырларга вә авыруларга файдалыдыр вә бәгырьнең юлы бикләнсә, ачучыдыр вә бу сабырны, ягъни алозны ике мыскал яки өч мыскалны жылы су берлән изеп эчсәләр, сары зәхмәтенә бик яхшыдыр вә эчкә бик яхшыдыр. Әмма бу сабырны бик суык көннәрдә эчүдә хата бардыр.

Фөлфөл—төркичө борыч вә урысча перец диләр. Борыч дидекемездән морад-кара, йомры борычтыр. Кызыл борыч түгелдер вә корыдыр. Какрыкны бик пакъ кылучыдыр вә сәнерләр авыруын китәрүчедер. Вә борычны болар белән катыштырып ала тәнле кешегә сөртсәләр, ала тәнне китәрер вә сулама берлән катыштырып ханазир, ягъни золотуха дигән каты шешеккә багласалар, йомшатып кайтарыр вә сәнерләрне бик эссе кылыр, куәтле кылыр вә серкә берлән катыштырып, теш авырган кеше авызына алып тотса, теш авыруын туктатыр. Вә ютәлгә файдалыдыр вә күкрәк авыруына файдалыдыр вә дәхи бал берлән катыштырсалар, тамакка бака булганга яхшыдыр. Вә үпкәнә пакъ кылыр вә ризыкны сәндерүчедер вә эч күпмәкләккә бик яхшыдыр вә әгәр серкә берлән катыштырып эчсәләр яки тышкы яктан сөртсәләр, тамак шешегенә бик яхшыдыр. Вә бәвеле тотылган кешенең бәвелен кояр, әмма мәһине киптерүчедер вә шәһвәткә, ягъни женси дәрткә зарарлыдыр.

Гафис—төркичө мазый, ягъни имән яфрагына тоташып үскән кара төер дидеклөре нәснәдер. Вә яхшысы кара төслеседер вә һәм бавыр тартканыдыр. Һәр нәрсәнең аклыгын туктатыр серкә берлән катыштырып тимерәүгә сөртсәләр, тимерәүне китәрер. Мазый төеп жәрәхәттә калкып торган иткә сипсәләр, ул итне китәрер вә дәхи баштан усал юешлекләрне телгә вә теш төбенә иңмәкләктән туктатыр. Вә авыз эчендә гөмбә булганга бик яхшыдыр, хосусан серкәгә катыштырып сөртсәләр, бик яхшыдыр, хосусан уланнарда булган гөмбәгә бик яхшыдыр. Вә дәхи мазыйны төеп тешкә яксалар, тешләрнең уелмаклығын туктатыр вә дәхи ошбу мазыйны төеп салкын суга салып эчсәләр, эчәкнең кабарчыкларына бик яхшыдыр. Вә эч китүгә дәхи шулай ук яхшыдыр вә дәхи ашка салып эчсәләр, эчәкләрне бик куәтле кылыр.



Мәсәгыйт Хәбибуллин

Сөембикә ханбикә һәм ИВАН ГРОЗНЫЙ

(тарихи роман)

7

Ике көннән Искәндәргә хан белән ханбикә арасында барган бик үк тату булмаган әңгәмәне ишетергә туры килде. Ул Жангали хан янында утыра иде, хан аңардан сабак алгалады. Чакырганда Искәндәр хәтта ханбикәдән дә сорамайча хан янына чапты, әнә шулай сабак биреп утырганда алар янына Сөембикә ханбикә килеп керде. Ханбикә янында Жәмилә мөгаллимә юк иде. Бу хәлгә Искәндәр генә түгел, хәтта хан да аптырый калды бугай, ханбикә килеп керүгә:

— Жәмилә туташ кая? — дип сорады.

— Базарга китте, — диде Сөембикә рәсми елмаеп. — Мин аны китаплар алырга жибердем. Бохарадан сәүдәгәрләр килгән икән.

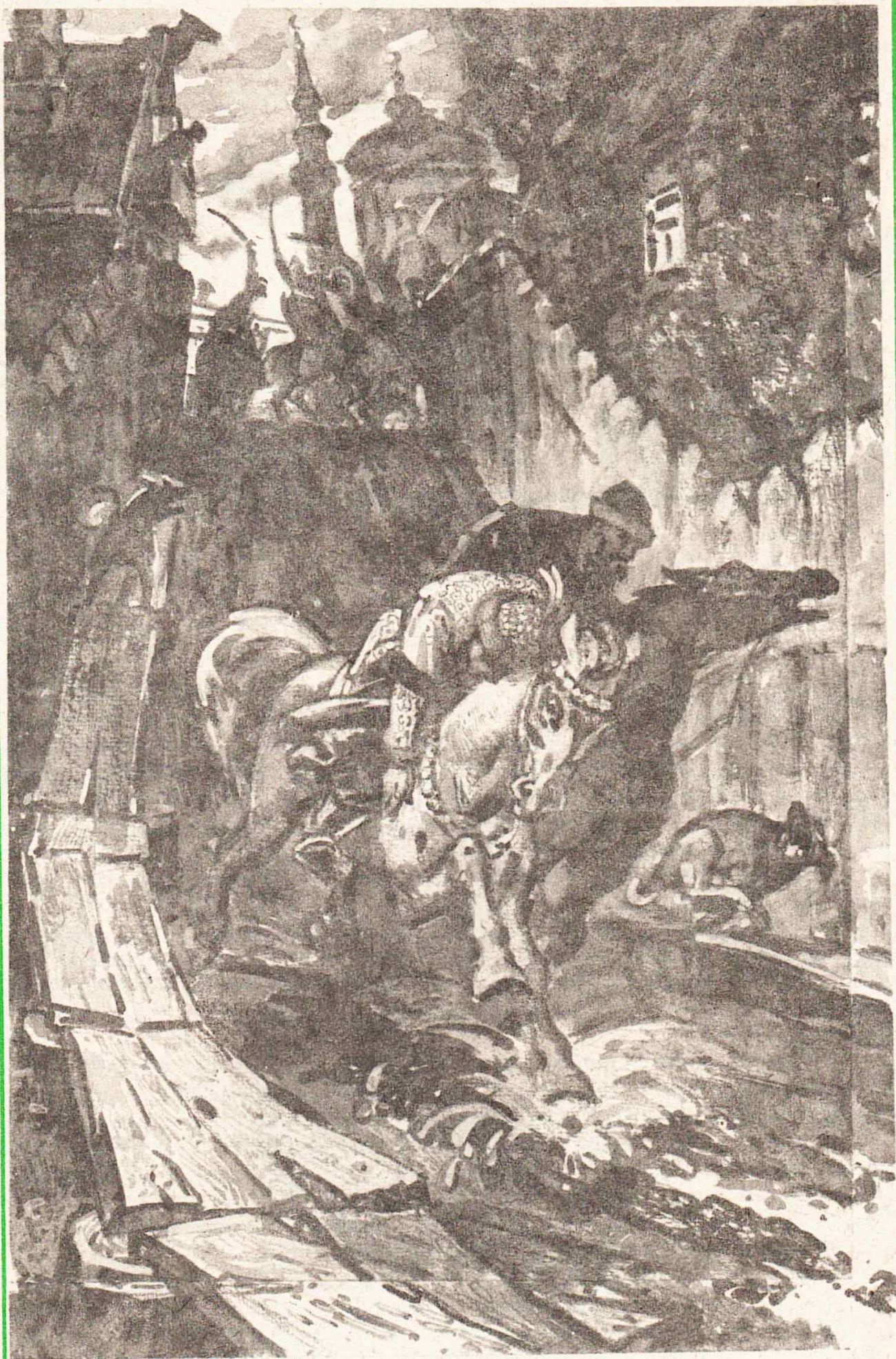
Жангали башка бер сүз дә әйтмәде, тагын нәрсә дигән кебек ханбикәгә текәлде. Искәндәр белә иде, Сөембикә ханбикә ире Жангали ханнан күп тапкыр белемлерәк һәм күп тапкыр укымышлырак. Ләкин аңа барыбер иде. Ул бу хакта берәүгә дә әйтергә кыймады. Бикәсенә һаман исә китми торуйн күрәп, Жангали хан ризасызлык белдергәндәй:

— Авылларга йөрәп, минем яклы морзаларга авыр сүзләр әйтәп йөргәнсең икән, ханбикәм. Килешми. Беләп торсаң иде, бикәм, мин беркайчан да кара халык яклы булмаячакмын. Минем мәмләкәтем куәтле вә дәрәжәле морзаларга таяна.

— Халкың зарын, ханым, сине тыңлаштыргаларга ярый. Халык ул кара сарык дисәң ич, әнә шул кара көч көннәрдән беркөнне өстәң ябырылса, нәмә кылырсың. Анда инде сине урыс воеводы Василий гына коткарып кала алмас. — Сөембикә каерылып Искәндәр ягына карады, бу аның чыгып тор әле, мөгаллим, диюе иде. — Минем синең белән сөйләшсәм бар, ханым...

Дигәнән генә ишетеп калды Искәндәр. Александр Глазатый ханбикәдән һич тә моңы көтмәгән иде. Мәмләкәт эшләренә кысылмый, үз җае белән генә яшәгән, ир-канаты Жангалине беркайчан да яратмаган, тәхет ягында беркайчан да аның белән берүзе генә калмаган ханбикә бүген барысын да шаккаттырып, хәтта аны да чыгарып жиберде. Алгы якта вәзир Коләхмәт, Ходайкол углан, Булат бәк Ширин

¹ Дәвам. Башы журналның 6 санында.



Рәссам РӘШИТ ТӨХФӘТУЛЛИН

угланы карачы Нургали үзара сөйлөшөп торалар, Искөндөрнө күрүгә, шым булдылар. Ул арада алгы якка күптән түгел генә шөех дөрөжөсөн алган Колшөриф килеп керде. Ул барчасы белән дә кул биреп күрештө дә, утырышып, дога кылдылар. Кай тарафтадыр укып кайткан, атасы вафат булгач, аның урнына шөех булган төз гөүдөлө, мәһабәт кыяфәтлө Колшөрифкә Искөндөр көнлөшөп карап торды. Олуг шөех аның белән дә килеп күрештө, бер дә кяфер дип читләмәдө. Бусы Искөндөргә ошады. Ләкин руханилар башлыгының ни өчөн хан янына килүе сәеррәк иде, гадәттә шөех янына хан үзө барыр иде. Тагы да сәере шул булды: ханбикә аларның барысын да тәхет ягына дөшөп алды, алгы якта тупсабаш белән Искөндөр генә калды. Бу хәлнө күрөп, Искөндөр борчыла башлады. Аңа калса, хан ягында ниндидер серлө сөйлөшү бара иде. Хәзер шигө калмады, фетнә башында ханбикә тора. Юкса иртән-иртүк хан янына килеп керер идемө?..

Искөндөр икеләнә калды: чыгып китәргәмө, әллә булмаса сабыр итәргәмө? Чыгып китәр иде, тупсабаш аңардан күзөн дә алмый, сабыр итәр иде: бер-бер хәл кылырга кирәк, түр якта ким куйганда Жангали ханны кысрыкалу бара булса кирәк. Бу хәлнө тиз арада воевод Василийга житкерергә иде дә бит, елгыр күзлө тупсабаш аңардан күзөн дә алмый. Димәк, моңа минө сакларга кушканнар. Кем? Вөзир Коләхмәтмө, ханбикә үземө?

— Мин китим индө, тупсабаш?

Тупсабаш аңа карамады да, гүя Искөндөр дә аңа мөрәжәгать итмәдө.

— Тупсабаш дим, мин китим индө? — дип кабатлады Искөндөр.

— Мин синө жибәрә алмыйм, син ханбикә колы. Хәер, китә бир, миңа синө сакларга кушмадылар. Ләкин мин синө барыбер беркая да жибәрмәм.

— Ханбикә кушмадымы?

— Ханбикә дә, вөзир Коләхмәт тә.

Өнә ничөк икән, аны ханбикә үзө жибәрергә кушмаган. Димәк, аңардан хәтта ханбикә дә шикләнә. Билгелө индө воевод Василийга барып әйтөр дип курка. Чынлап та, барып әйтөр иде микән Искөндөр фетнә хакында? Юк, әйтмәс, ханбикәсөнә хыянәт итә алмас. Кем аңа воевод Василий? Кем дә түгел. Бүгөн монда, иртөгә Мәскөүдә ул. Ә Искөндөргә биредә каласы. Аннаны воевод Василий бөөк кенәзгә буйсына, мин исә рухи аталарга. Максатыбыз бер булса да икебез икө тармактагы кешө. Бер ул гына түгел, монда урыс сөүдәгәрлөрө, Алат татарларының беришө дә митрополот Даниилгә шымчы булып хөзмәт итәләр һәм шактый мул акча алып яталар иде. Шулар арасында кол сурәтендә йөргән Искөндөр дә бар. Искөндөр, әлбәттә, митрополит өчөн күз өстендөгө каш түгел, шулай да рухи ата аны да күздөн яздырмый, сөүдәгәрләр аша төрлө бурычлар жибәрөп тора. Чөнки Искөндөр шымчы турыдан-туры хан сараенда яши. Әйө, митрополит өчөн Искөндөр кечкөнә булса да төш кенә икән шул.

Кем бүгөн Рәсәйнөң хөкөмдары? Бу сорауны Искөндөр еш кына үз-үзөнә бирә дә, тәмам жавапсыз калып, гасабилана башлый иде. Бит Дүртенчө Иван тәхеткә утырганда аңа нибарысы өч яшь була. Улем түшөгөндә яткан атасы өчөнчө Василий зийәнө саф чакта ук жидө бояр каршында угланы Иванга тәхетөн васыять итә. Карачылары итөп туганы Андрей Старицкий кенәзнө, хатыны Елена Глинскаяның агасы — Михаил Глинскийны куя, олан кенәзнөң кинәшчеләрө итөп бөртуган Василий һәм Иван Шуйскийларны һәм Михаил Тучков кенәзләрнө билгели. Ләкин жидө кешедән торган боярлар ил белән бары тик бер ел гына идәрә итөп калалар. Ирө үлгәннән соң кенәгинә Елена кенәз Овчина-Оболинский белән якынасп китә, ә тегө үз чиратында олан кенәзнөң карачыларын һәм кинәшчеләрөн кулга ала. Ә мәмлөкәт хөкөмдары итөп, Елена Глинскаяны игълан итә, әйө, гәрчә тәхеттә олан кенәз утырса да. Өнә кая таба бара хәлләр. Әллә соң биредә дә, әйтик, Казанда да мәмлөкәт башына Сөөмбикә ханбикәнө утыртырга жыеналармы?..

Башына шушындый уй килүгә, Искөндөр эсселө-суыклы булып киттө. Ул ни кылырга белми арлы-бирлө йөрөнөргә керештө. Ахыр өөнә кайтып киттө. Башта ул чишенми-нитми воевод Василий янына йөгөрергә иткән иде, ишегалдында берәүнөн арлы-бирлө йөрүөн күрөп, бу уеннан кирө кайтты. Әйө, аның артынан кемдер күзәтә. Аның кем икәннөн беләләр. Хәер, аның бу хәлнө беркөмнән дә яшөргәнө дә булмады. Яшөргәнө булмады, әмма берәүгә дә әйткәнө дә булмады шикеллө.

Мәскәүдән дәвамлы рәвештә хатлар алды, үзе даими жибәреп торды — бары тик. Мәгәр Мәскәүдән бер генә боерык та алмады. Боерыкны аңа воевод Василий житкерде. Иллә Василий кенәзгә ышануы кыен иде, нигездә Искәндәр бары тик митрополит Даниилгә буйсына иде. Аның әмереннән башка ул бер кеше белән дә аралашырга тиеш түгел иде. Менә ни өчен воевод Василийның үз-үзен эре тотуы, тәкәббер кыланышы ошамый иде аңа. Ләкин тыңламый да булдыра алмады, чөнки ул, әйтүе буенча, аның да иминлеген саклый иде.

Искәндәр төмам чарасызланды. Ни кылырга тиеш ул? Нигә әле кадала-каплана өенә кайтты?.. Хәзер үк, хәзер үк сарайга йөгерергә һәм ханбикәнең Жангали хан яныннан чыкканын көтеп торырга.

Ул әйләнәп килгәндә тупсабаш алгы якта шәм салучылар белән кызу-кызу ни турындадыр сөйләшә иде, Искәндәрне күрүгә, аның янына ашыкты.

— Искәндәр мөгаллим, ханбикә сәне дәштергән иде, син каядыр китеп барган-сың булып чыкты, — диде.

— Мин өемә генә кайтып килдем. Китабым оныткан идем. — Искәндәр куйныннан бер китап чыгарды. — Алган кебек идем үзе, — дигән булды аклангандай. — Ханбикә үзе сораган иде.

— Сабыр ит, — диде тупсабаш Тинбай, Искәндәрнең аклануына колак та салмыйча. — Хәзер дәшерләр.

— Колшәриф тә андамы, Булат бәк угылы Нургалидәме?

— Анда, мөгаллим, анда. Вәзир Коләхмәт тә, Ходайкол углан да.

— Кһм, — дип тамак кырды Искәндәр. — Озак утыралар. Колшәрифне күрәсем килгән иде. Ул миңа бер китап ышандырган иде. Атасы, мәрхүм, урыны оҗмахтадыр, изге кеше иде. Борһан шәех исәптә түгел, аны Мәскәү яклылар куйды, дигәндәй. Изге Мансур шәех...

Синең өчен изге, минем өчен синең белән минем кебек адәми зат иде, Искәндәр, — диде тупсабаш Тинбай. — Урыс кенәзе Польша-Литвага каршы сугыш башларга исәп тота, ди, кһм, бездән атлы гаскәр сорый икән. Төшендәме, мөгаллим, эшләр қая таба бара. Бөек кенәгинә олан кенәз мөһере белән әмер-үтенеч хаты жибәргән, воевод Василий хатны иртән-иртүк Жангали ханга кертәп бирде. Шул хакта киңәшәләр.

Әнә ничек икән. Жангали хан Мәскәүгә атлы гаскәр жибәрергә тиеш, ә ханбикә Сөембикә моңа каршы төшкәндер. Жангали хан икеләнә калгандыр. Бәлкем әле гүзәл хатыны белән килешкәндер дә. Нигә әле татар халкы урыс дәүләте өчен кан коярга тиеш? Тупсабаш Тинбай да бу хакта курыкмый сөйли. Димәк, Казан түрәләре Сөембикә ханбикәне якларга жыелганнар. Хәзер әнә Жангали ханны үгетлиләр булса кирәктер. Жангали хан Казан түрәләре белән килешсә, аңа да, воевод Василийга да монда көн калмас. Бу хәбәр көне белән булмаса да Мәскәүгә житәр, бөек кенәгинә Елена бер-бер чара күрер. Ләкин моның ахыры ни белән бетәсен олан кенәз белми дә белми, ә бөек кенәгинә күз алдына да китерми, күрәсен. 1524 елда Өченче Василий Казан мәркәзенә көч-күәтен сындыру нияте белән яңа гына тәхеткә утырган Сафа Гәрәй ханнан вәгъдә-иман шартнамәсә ала. Әйе, Сафа Гәрәй хан олут кенәз ихтиярыннан чыкмаска, шартнамәгә тугры калырга, кирәк икән Мәскәүгә гаскәр белән дә ярдәм итәргә тиеш. Тик Сафа Гәрәй хан бу антны бик тиз боза, хәтта урыс жирләренә яу йөри башлый. Бу хәлгә ачуы чыккан Мәскәү кенәзе 1530 елда Казанга барыпта йөри һәм кирмән-кальганы камый. Сафа Гәрәй хан кала халкын саклап қалу нияте белән янә Өченче Василий кенәзнен шартнамәсенә кул куя. Иллә күп тә үтми янә вәгъдәсен боза: урыс сәүдәгәрләрен каладан кудырта, ике арадагы аралашуны туктата. Мәрхүм Өченче Василий кенәз Алатларга мөрәҗәгать итә — Казан халкын Сафа Гәрәй ханга каршы котыртырга куша. Алатлар үз дигәннәренә ирешәләр — Сафа Гәрәй хан Казанны ташлап китәргә мәҗбүр була. Менә шуннан соң инде казанлылар Өченче Василий тарафдары Жангали ханны тәхеткә утыртырга ризалык бирәләр. Күп тә үтми, Жангали хан Нугай бәгә Йосыфжанның гүзәл кызы Сөембикәгә әйләнә. Аның белән Искәндәр дә Казанга килде. Искәндәр аңа бер күрүдә гашийк булды. Гашийк булды гына аз, ул ансыз яши алмый башлады. Төшләрәнә керде, саташты, сагышланды, иләрәп-исәрләнәп йөрер хәлләргә калгандай хәлләре булгалады. Ул аны ярата, иллә бу хакта аңа бер кәлимә сүз дә

әйтә алмый һәм иң хәтәре әйтә алмавына жаны-тәне белән инана иде. Сөембикә үзе белән бер аны гына түгел, гарәп-фарсы телләреннән сабак бирүче Жәмилә атлы кызны да алып килде. Жәмиләне Сөембикә ахирәте итте. Ул кем? Кем мөгаллим Искәндәр Сөембикә ханбикә өчен? Ичкәм. Ул аның өчен әллә бар, әллә юк, гәрчә мөнәсәбә ихласи-теләктәш булса да. Ә бит Александр Глазатый ошбу гүзәлгә булган мөхәббәте аркасында ислам динен кабул итте, башына чалма киде, атнага бер булса да мәчеткә жомгага йөри. Ул гынамы, Жангали хан белән атна саен ауга чыкты, һәрчак Сөембикә ханбикә янында булырга теләде. Өметә-теләге, уе-хисе зурдан иде, мәгәр көтмәгәндә аны воевод Василий чакырып алды һәм аңа кем булуын исенә төшерде. Шул көннән алып, Искәндәр күктән жиргә төште. Бит ул христиан, урыс икән ләбаса! Онытып жибәрә язган. Митрополит Даниил атакай бу хакта белсә, аңа гомумән көң бетәчәк. Үзен үтерү генә түгел, нәсел-нәсабасын корытырлар. Ә Глазатыйлар нәселе бик борынгыдан килә.

Әйе, воевод Василий кисәк кенә аның күңеленә кара шом салды — кеше кешесе икән ләбаса ул, кеше кешесе. Ә ул, тиле беткән, ханбикә кадәр ханбикәгә гашыйк булып, шигырьләр язып, төннәрен йокысыз үткәрә, аның бер ягымлы карашын тояр өчен итек башларын үбәргә әзер.

Мәгәр кем урысларга каршы фетнә оештыра бүген? Әнә шуны белергә тиеш Искәндәр. Әллә соң Сөембикә ханбикә үземе? Ник дисәң, Жангали хан, гомумән, сәяси хәлләрдән ерак торды һәм аңа сәләтле дә түгел. Ул курчак хан, курчак хан булып калыр да. Каланы урыс басты дип зарланалар. Бу хакта Искәндәр мәчеттә генә түгел, базарларда да ишеткәне бар. Хак, ачу килмәслек тә түгел иде: хансарайны татарлар белән бергә урыс сугышчылары да саклый, урам кибетләрендә кызыл чырайлы урыслар күренә башлады, алыпсатарларның да күбесе урыс халкыннан, хәтта тамгачылар да бу хәлгә күз йома башладылар. Мона кадәр казанлылар ризасызлык белдерсәләр дә коралга тотынмадылар, зарландылар, орыштылар һәм оныттылар, әллә гадәтләнгән башладылар, әллә килештеләр. Ә менә соңгы көннәрдә казанлылар янә кайный башлады, моны Искәндәр дә күрде, иллә воевод Василийга бер сүз дә әйтмәде, әйтергә жыенмый да. Тик барыбер эчнә нидер тырный, ниндидер бер ялгышлык кыла кебек. Фетнә купса, һич булмас димә, бер жайдан аны да дар агачына асарлар. Асмасалар да көн күрсәтмәсләр. Анда инде гүзәл ханбикәсә дә яклап кала алмас. Котырган кешене — котырган эт тә туктатмас, диләрме әле.

Искәндәр арлы-бирле йөрөндә, тәмам алжып, түмәргә утырды. Шул чак ишек ачылды, аны Сөембикә ханбикә дәшә дип кычкырдылар. Искәндәр каударланып торды, башын ия төшеп, бусаганы атлады һәм һәммәсә белән дә бил бөгеп исәнләште, утырып дога кылды һәм янә һәммәсенә дә сәлам юллады.

— Утыр, түрдән уз, мөгаллим, кем, Искәндәр, — диде Жангали хан. — Хакмы шул, Искәндәр мөгаллим, Колшәриф меллә әйтә, имеш, син ислам динен кабул итәргә йөргәнсең дә воевод Василий каршы төшкән икән?

— Хак, ханиям, булды андый хәл. Ләкин мин аны тыңламадым.

— Хуш, Искәндәр мөгаллим, хуш. Инде хәзер нә кылырга исәп тотасың?

— Кыласын кылдым инде, ханиям. Мин — мөселман. Мәскәү юлына юлым бикледер.

— Ни өчен, анда бик күп мөселманнар яши, бездә дә христианнар күп?

— Мин воевод Василий кенәздән куркам. — Искәндәр әйткән сүзә әйләнә-тирә-дәгеләргә ничегрәк тәэсир итте микән дип, башын күтәреп һәммәсенә дә күз йөртеп чыкты. — Ул мине һәрчак үз янына дәшә, сораштыра.

— Ары таба дөшмәс, аңа яшәргә күп калмады, — диде Ходайкол углан.

Искәндәр сер бирмәскә тырышты, гәрчә чәч төпләренә кадәр тир бәрәп чыкса да. «Димәк, фетнә буласы», — дип уйлады ул һәм ни сәбәпләдер күкрәгенә хәнжәр кадалган воеводны күз алдына китерде.

— Искәндәр минем мөгаллимем, мөселман булса да, христиан булса да ул хансарайда калыр, — диде Сөембикә ханбикә. Ул моны шундаен катгый иттереп әйтте ки, барчасы да аның белән килешеп вак-вак ияк какканнарын сизми дә калдылар.

— Хуш, хуш, ханбикә, син дигәнчә булсын, — диде Жангали хан.

— Керешергә вакыт, ханиям, — диде ханбикә тәүге житдилегендә кала би-

рә.—Жангали хан хансарай азатлары белән Ташаяк базар төбәгенә юнәлә. Ходайкол углин Хан капкасын саклый. Калган капкаларга Ходайкол углин үз меңбашларын билгели. Вәзир Коләхмәт хансарайда кала!—дип боерды ханбикә Сөембикә.

Шаккатмалы хәл иде, Искәндәр үз колакларына үзе ышанмады, улмы, ханбикә Сөембикә әмер бирәме, ә бит тәхеттә Жангали хан утыра!

—Мин биредә нишләргә тиеш соң, ханбикә?—дип сорады каушый калган вәзир Коләхмәт.

— Минем әмеремне һәммәсенә дә житкереп торырга, вәзир Коләхмәт.

— Яраббиде, баш өстем!—дип бил бөктә вәзир Коләхмәт.

Жангали хан тураебрак утырды, ләкин ханбикә Сөембикә янында барыбер кечерәеп калган кебек иде, мәгәр ул ханбикәсен бүлдермәде, бары тик борсаланып кына алды.

— Хәзер миңа казнабаш Идрисжанны чакырыгыз!—диде ханбикә, һәм иелеп Жангали ханга нидер әйтте, тегесе килешеп, ияк какты.

Казнабаш килеп керде, ишекъяры тукатады, бил бөктә дә кулларын кая куярга белми туктап калды. Сөембикә ханбикә ире Жангали ханга: «Йә!» диде.

— Казнабаш Идрисжан. Мәркәздәге һәммә урыс сәүдәгәрләренәң товар-малларын хан амбарларына алып кайтырың. Сәнен белән Юныс бәк меңбашы Тургай булыр.—Казнабаш Идрисжан Жангали ханга баш иде.—Аллага тапшырдык, хала-як, иншалла, барысы да әйбәт булыр. Инде барыгыз, миннән фатиха!

Барысы да чыгып киттеләр, хан янында Искәндәр белән Сөембикә генә калды.

— Искәндәрне кая качырасың, Сөембикә. Котырган халык кулына эләксә, сәнен мөгаллимәң дип тормаслар,—диде Жангали хан.

— Мин аны Жәмилә янына жиберәм,—диде Сөембикә.—Мөхәммәдъяр утарына.

— Бик әйбәт булыр, Жәмиләгә дә күз-колак булыр,—диде Жангали хан, аннары көр тавыш белән:—Әй, кем бар анда, хәрби киёмнәрем киртегез!—дип кычкырды.

Сөембикә ханбикә ире Жангали хан янына килде, кулыннан алып битенә куйды, күзләренә туры карады.

— Рәхмәт сиңа, Жангали.

— Ни өчен?

— Кыюлыгың, тапкырлыгың, сабырлыгың өчен. Рәхмәт, йөземә оят китермәдең.

— Сөярбине озата алмадың да инде.

— Без анда барып кайтырбыз, Жангали. Сөярбине утырмага гына жибердең бит. Шулаймы?

— Шулай,—диде Жангали хан турая төшеп.—Утырмага гына жибердем. Ә минем өчен син борчылма, без аларны бик тиз каладан куарбыз.

— Тик Алатларга тимәгез, Жангали.

— Алатларга тисәк, үзара сугыша башлавыбыз бар. Олан башы белән мөһерен сугып, Дүртенче Иван Жангали ханнан атлы гаскәр сорап жибергән. Жиберми торсын әле Жангали хан, алмый тор әле олан кенәз казанлылардан торган атлы гаскәр. Литва-Польшага каршы сугышасың икән—сугыш, кан кой, ләкин Идел аръягында яшәгән казанлылар исәбенә түгел.

— Дүртенче Иван олан гына әле, Жангали. Ил белән бөек кенәгине Елена Глинская идәрә итә, хатны да ул язгандыр.

— Мин Мәскәү кенәзләрен беләм. Анда да бүген тәхет өчен канлы сугыш бара. Биләмәле баярлар Шуйскийлар белән Бельскийлар сугыша. Ике нәсел тырыша-тырмаша тәхеткә үрмәли, тик кенәгине Еленаның куйнына кереп оялаган Иван Телепнев кенәз бирерме икән аларга тәхетне. Миңа калса, ул үзе өмет тотат тәхеткә, Сөембикә? Аннары Мәскәү мәмләкәтендә йөзләрчә татар морзалары яши, алар арасында үткен тылмачлар, илчеләр, анда күчеп килү белән муеннарына төрә таккан татарлар да бар,—дия-дия хәрби киёмнәрен киенә башлады Жангали хан, Сөембикә аңа булышты.

— Шуларның иң яманы Туктамыш хан оныгы Һашим Адашев, диләр, Польшада, Төркиядә, Молдаваннарда була, берничә тел белә, хәзер әнә кенәгине Елена Глинская аягына килеп егылган икән.

— Ниндидер яңа калканнар олан Иванга тәкъдим иткән, диләр, ул адәмне. Кем исеменнәндер, имеш, олан Иванга киңәш-сабак хаты язып биргән дип сөйләләр.

Жангали хан киенеп бетте, янәшәсендә торган ханбикәсенә күзләренә карады.

— Йә, килешәмә ирәң хәрби киём?

— Сина бар нәрсә дә килешә, ханиям. Чөнки син — хан! — диде Сөембикә. Һәм ялганламый иде, ул бүген ире белән горурулана алды. — Тик ашык, Жангали, воевод Василий да йоклап ятмыйдыр.

Жангали чыгып киткәч, Сөембикә уф! диде дә тәрәзә каршына барып басты. Бик озак дәшми торгач кына, Искәндәргә таба борылды.

— Барысы да без уйлаганча барып чыкса, Искәндәр, мин сине берәүдән дә рәнжеттермәм. Өйрәндем, гадәтләндем мин сина. Үзең дә тәгаен күлөгәмә әверелеп барасың шикелле. Гелән туганым кебек күрә башладым үзеңне.

— Ханбикә, воевод Василийның Казанда кимендә өч мең батыры бар. Аларны да...

— Кылыч корбан сайламый, Искәндәр. Нишлисәң, тәкъдирләре шуннандыр, мин аларны Казанга чакырып китермәдем. Хәзер инде воеводны синең белән мин генә коткара алмабыздыр. Арча капкасына Юныс абам килеп туктагандыр инде. Син беләсендер халык воевод Василийны яратмады, халык белән уртак тел таба белмәде, үз өендә кебек кыланды... Шулаймы? Син дә күрдәң ич!

— Шулай, ханбикә. Тик барыбер... Аннары Алатлар яклы Булат бәктә күренмәде.

— Булат бәк гүзәл бикәсе Хөршидә белән Алатларга киткән дип әйттеләр. Ләкин мин беләм, ул анда китмәгән. Бу хакта миңа аның Нургали атлы улы килеп әйтте. Фетнәдән соң мин угланны атасы урнына баш карачы итеп куям. Жангали дә минем белән килешер. Акыллы, сабыр, тәвәккәл, дәрәжәле, иң мөһиме яшь. Мин, Искәндәр, әнә шундый кешеләргә таянырга тиеш. Кенәгинә Елена кебек. Кенәгинә Елена әнә яшь кенәз Иван Телепневка таяна, диләр. Һәм бик дәрәс эшли. Акча реформасы уздырып ята, Кремль-кирмәнә яңабаштан эшләтә. Мин беләм, митрополит Даниил бөек кенәгинәгә каршы, кылган эшләрен хупламый. Ләкин аны тиздән куарлар, монастырга озатырлар. Бөек кенәгинә мәмләкәт башында торган Дума баярларын алыштыра, үз тарафдарларын жыя.

— Сөембикә Искәндәрнең агарынып китүен, кинәт урындыкка утыруын күрдә дә ашыгыбрак аның янына килде. — Ни булды, Искәндәр?..

Яшерәсе килмәде, ул чарасыз иде, аннары яшерүдә нә жай, барысын да әйтергә булды.

— Ул кеше, митрополит Даниил мине укыткан иде, ханбикә.

— Митрополит Даниил каты бәгырьле кешедер. Ул түгелме Шаһгали ханның кешеләрен төрмәләрдә үтерүче, ул түгелме рьясыз вә бер гаепсез балаларны бәкәгә ташлатучы. Бүген митрополит Даниил Иван Бельский кенәзләргә яклап ята, диләр. Ә Бельскийлар белән Шуйскийлар пычакка пычак килгән нәселләр. Казан мәмләкәтен мөстәкыйль вә бәйсез итүдә моннан да жай вакытны табу кыен булыр. Бельскийлар белән Шуйскийлар бугазга-бугаз килә торсыннар, ә без урыслардан, аларның элмәкләреннән арыныйк. Моңы мин генә түгел, барча халык тели, Искәндәр!

Шаккатмалы хәл иде, ханбикә ул белгән нәрсәләрдән барысыннан да хәбәрдар иде. Әйе, Бельскийлар нәселе, Шуйскийлар нәселе белән олан кенәзгә якынлашу өчен чынлап та пычакка-пычак киләләрдер. Бу хакта Искәндәр күптән хәбәрдар. Әмма бу хакта ханбикә дә хәбәрдар булыр дип күз алдына да китергәнә юк иде. Менә сина тыйнак, йомшак мөгалләмәле, гүзәлләренә гүзәле һәм итагатыле, саф күңелле самими ханбикә!

Искәндәр өчен бөтенләй көтелмәгән хәл иде бу. Ул гынамы, кичәле-бүгенле генә воевод Василийның авызына карап торган Жангали ханның да кинәт кенә үзгәрүенә шаккатмалы иде. Искәндәр үзен ниндидер чыгар чамасы калмаган чолганышта калган бер хәлдә тойды, әйе, гүя жәтмәгә эләккәннән соң балыкчы тарафыннан яр өстенә ташланган балык — сулыш житми кебек. «Юк, алай ук яман булмас, казанлылар урысларны үтермәсләр. Бит Мәскәүдә дә меңләгән татар яши, аларга да шул чара кулланса?.. Ә Касим татарлары, Жангали хан үзе! Ничәмә еллар

инде урыслар белән бергә барымта йөриләр. Күптән түгел Арчага килеп оялаган Юныс бәк тә бөтенләй өметсез кеше түгел кебек иде, Сөембикә ханбикә турында бу хакта уйларга да куркыныч».

Шөһөрдәге шау-шу, ыгы-зыгы, кычкырыш хансарайга да килеп житте. Сөембикә, кала як тәрәзәгә килеп капланды, ахыр түзмәде, ишекле-түрле йөрөнөргә кереште. Сәер-хәл, ханбикәне берәү дә сакламый иде. Коләхмәт вәзир буларак юк, тупсабаш Тинбай да күз салмый. Гадәттә ханбикәне беркайчан да бер ялгызын калдырмаслар иде. «Ә миңа ул үз туганына ышанган кебек ышана»,— дип уйлады Искәндәр торган саен гасабилана барып. Ул чарасыз иде. Ханбикәгә кул күтәрү хакында уйларга да куркыныч. Чөнки ул аны ярата, үз-үзенә кул салып котылса гына инде. Ләкин аның үләсе килми, аның шушы гүзәл янында буласы килә, һич югы ике-өч көнгә бер булса да тавышын ишетсә, күзләренә карыйсы...

Бит әле соң түгел, һич югы воевод Василийны коткарасы итсен иде. Ахыр чиктә христиан ләбаса ул! Искәндәр аңа хәзер үк хәбәр итәргә тиеш, шул мизгелдә үк. Хәзер чыгып китәр дә туп-туры воевод өенә юнәләр. Барып керер дә калада фетнә башланды, качыгыз, дияр. Юк, соң инде, калада суеш башланды. Воевод Василийга хәбәр итмәгән өчен аның башыннан сыйпамаслар. Кемдә булса килеп чарасын күрер. Бөек кенәгинәдәге шымчыларның исәбе-хисабы юктыр. Әйе, үзе үк шуларның берсе түгелме?!

Ошбу хәбәр митрополит Даниилгә барып ирешсә, үзе үк чарасын күрер, һич булмас димә — аның башына бик тиз житәрләр.

Шул чак тәхет ягына Юныс бәк килеп керде. Һәрвакыт ыспай кienгән, корал-хәнжәрләре ялтырап торган бәк Искәндәр ягына күз дә салмыйча, түргә узды, сенләсе янына килеп, баш иде.

— Котлый аласың, ханбикә, калада бер генә урыс та калмады. Атамыз васыятен үтәдек, Сөембикә. Ары таба нә кылаек?..

— Кенәз Василий кая?

— Ул качып өлгерде, ханбикә. Ходайкол ярдәм итте, ахырысы. Хан капкасыннан чыгып качкан, диделәр. Анысы бер хәл, воевод Василий Жангали ханны да алып киткән дип сөйлиләр. Куа киттеләр китүен...

— Тор, абай. Сиңа рәхмәтем белдерәсем килә.— Сөембикә Юныс бәк янына килде, битен биткә терәде.— Воевод Василийның качып китүе хәерлерәк тә булып әле, туганый. Безгә тәхетне ныгытырга кирәк.

— Сафа Гәрәй хан Казанга таба килә дип әйтеп әйттеләр.

— Кем әйтте?

— Атам хәбәр итте.

— Килсәң,— диде Сөембикә.— Сафа Гәрәй хан безне Мәскәү канаты астыннан йолып алып калырга ярдәм итәр. Без аны бәйсезлегебезне ныгытыр өчен файдаланырбыз.

— Ләкин бит, Сафа Гәрәй хан Казан тәхетендә утырып киткән кеше, Сөембикә ханбикә. Аннары кем урысларны Казаннан куды? Абаң Юныс бәк түгелмени?..

— Син — бәк, Сафа Гәрәй — хан. Гәрәйләрне Сөләйман солтан үз канаты астына алмакчы. Сәхиб Гәрәй хан Кырымга юнәлгән, диләр. Сафа Гәрәй хан Казанга килсә, Казан белән Кырым берләшсә — Мәскәүнең безгә дә теше үтми башлар...

Өгәр дә мәгәр аның каршында Сарайчык каласыннан килгән Йосыф бәк кызы түгел, ә Сөләйман солтан тарафыннан Казан мәмләкәте белән хакимлек итәргә килгән солтания дисәләр, ихтимал, Искәндәр әллә ни шак та катмаган булып иде. Монда бит күптән түгел генә далада жил куып йөргән Йосыф бәк кызы, даны дөньяга таралган Сөләйман солтан кызы түгел. Хәйран, ул сабак бирдеме бу хатын-кызга? Күптән түгел башына чалма кигән Искәндәрдән сабак алдымы бу ханбикә? Исләр китмәле иде. Искәндәрнең башына да килмәгән сәяси хәлләр турында аяк терәп сөйләшә, житмәсә тәгаен белеп, бар нәрсәдән дә хәбәрдар булуын раслый-раслый. Әйе, бәхәссез, Сафа Гәрәй кайчандыр Казан тәхетендә утырган хан. Кайтырга хакы да булсын, ди. Тик әле Казан тәхетенә Йосыф бәкнең баш угланы Юныс тожрый — исәп тота, өмет итә. Ә бит титулын да күптән түгел генә Жангали хан кулыннан алды. Хәер, Жангали жан биргән булса, Сафа Гәрәй хан аны алып та куяр. Ә бәлкем Сафа Гәрәй ханны кальга-кирмәнгә бөтенләй кертмәс-

ләр. Сөембикә ханбикә үзе тәхеткә утырыр, утыра бит әле әнә Елена Глинская Мәскәү тәхетендә, утыра. Аннары Казан халкының Сафа Гәрәй ханны кабул итүе дә икеле. Казанлылар алар хикмәтле халык, берәүгә дә буйсынырга теләмиләр, Мәскәү белән тарткалашулары да шуннан — мөстәкыйль вә бәйсез яшәргә исәпләре. Сөембикә моны аңлый, ә менә абасы Юныс бәк моны аңларга теләми, аңлапмы нидер итә. Искәндәр исә бөтенләй исәптә түгел, әллә бар ул монда, әллә юк. Хәер, кол ич ул. Сөембикә ханбикәнен колы.

Шунда кисәк һич көтмәгән хәл булды. Юныс бәк кинәт каерылып Искәндәргә карады да, күзләрен алаландырып:

— Моны нигә калдырдың инде монда, туганый, — диде һәм тагы да үжәтләнә төшөп: — Нигә кирәк бу имгәк сиңа! Кяфер ич ул!

— Кяфер түгел ул, туганый. Мөселман инде ул, — диде ханбикә тыныч кына.

— Миннән калсын, әйдә, әмма Сафа Гәрәй хан барыбер хансарайда яшәтмәс бу имгәкне.

— Имгәк түгел ул, минем мөгаллимем, туганый. Рәнжетмә кешене! Мин аның аша Мәскәүдәгә бөтен яңалыкларны беләп торам, урыс телен өйрәндем, укый-язга беләм.

Ялганлый иде ханбикә, Искәндәр аңа Мәскәү хәлләре турында бик аз сөйләде, әмма сәере шул: ханбикә Мәскәүдәгә хәлләр хакында аңардан да күбрәк белә иде.

— Хуш, яши бирсен, — диде Юныс бәк йомшара төшөп. — Мин болай гына. Ходайкол угланга ачуым чыгудан гына. Жыландай телләрем чыгарып әйттем воевод Василийны ычкындыра күрмә, дидем. Ә ул, камырбатыр, аны гына түгел, Жангалине дә биреп жибәргән. Мин бит беләп торам, Жангали хан Мәскәүгә үзе теләп китмәгән, аны әсир итеп алып киткәннәр. Бәйләп. Һәм монда сиңең дә кулын уйнамады микән, кяфер зат!

— Сөйләмә тузга язмаганны, туганый. Искәндәр гел минем яңда булды. Жангали хан үзе теләп китмәгән булса, аны Казаннан берәү дә кумады. Димәк, ул курыккан, тәхетенә кайтып утырырга курыккан! Йә булмаса, аны үтергәннәр?! Үтергән булсалар мин аның өчен күз яшем белән жыларым, инде куркып Мәскәү катына киткән икән — кичерәсем юк аны. Олан булса да бөек кенәз дә кичермәс аны, Жангали жәзаларга гына башы житәр — тәхетне ирекле көннән ташлап китмиләр. Мин аны яратып яшәмәдем, туганый, мине аңа кияүгә чыгарга атам мәжбүр итте, ә мин атама каршы килә алмадым, хөрмәтем зур иде. Атам теләгенә иреште, мин — Казанда, син — Арчада утырасың. Калганын Аллаһы тәгалә кулына тапшырың. Казан мәмлөкәтенә акыллы, кыю, батыр, үзбаш фикер йөртә торган хан кирәк...

— Андый хан бар — Сафа Гәрәй. Сафа Гәрәй ханга кияүгә чыгарга жыенмыйсыңдыр бит, туганый, — диде Юныс бәк мыскыллы елмаеп. — Бишенче хатыны итеп алса гына инде.

Сөембикә яулыгы белән йөзен каплады, бертын дөшми торды. Юныс бәк уңайсызлану тоеп, бер урында таптанып алды, аннары ишекне ачып, тупсабашны чакырды һәм аңа кымыз китертергә кушты.

— Мин аңа бишенче хатын булып барырга жыенмыйм, туганый, — диде күзен-кашын жимереп Сөембикә. — Иллә Аллаһы тәгалә насыйп иткән булса, Сафа Гәрәй хан Казан халкын якларга алынса, йөзем дә чөермәм.

— Кыюсың, туганый, үтә дә кыюсың, — диде Юныс бәк тупсабаш кулыннан бер чүмеч кымызны алды да тын да алмыйча эчеп бетерде.

— Ирәтгә мәжлес-диван, соңга калма. Мин сиңең мәжлес түрәндә утыруың теләм. Ачу тотма миңа, туганый.

— Жәмилә кая?

— Жәмилә утырмада.

— Кемдә? Алып китим мин аны, туганый?

— Бармас ул сиңа, туганый. Кирәкмәс.

— Барыр, бармый чарасы юк. Өйләнде дигәч тә, мин аны әле булса яратам.

— Ә ул, ул яратамы?! Ичмасам бер тапкыр шул хакта уйлап караганың булдымы?!

Ай-һай, Сөембикә ханбикә, түргә менүгә түрә булма әле. Ул миңа бу хакта үзе әйтсен.

— Ул минем ахирәтем, мин сиңа аның теле белән әйтәм. Ул Мөхәммәдъяр утарына китте.

— Алай икән, нихәл итмәк кирәк. Ә мин аны үземә тылмач итеп алмакчы иткән идем. Хәерле булсын инде алай булгач. Эт авызыннан сөяк алып буламы, Мөхәммәдъяр бәк түгел. Ә мин аны балда-майда йөздәргә жыенам тагын.

— Бал-майда булган хатыннарың йөздер, туганый. Ә Жәмиләгә сиңең бал-маең кирәкми, ул башка камырдан ясалган. Рухи азык аңа күп тапкыр кадерлерәк. Мин беләм, ул минем ахирәтем. Жәмилә гөнаһсыз жан ул.

— Хатын-кыз барысы да гөнаһсыз, бер ир-атлар гына гөнаһ тубалы. Ярый, килештек, утырмадан бер кайтыр әле, күрешербез, сөйләшербез.

— Сөйләшерсез,— диде Сөембикә.

— Ярый мин киттем.— Чыгып барганда, Юныс бәк Искәндәр янына туктады.— Ә бу хәйванның шымчы икәннән белсәм, аягыннан дар агачына асып куячакмын, ханбикә.

— Әстәгафирулла, туганый, ни сөйләвең тагын!

— Чөнки мөгаллим түгел ул, шымчы. Шуның өчен. Ә әлегә, бигайбә, яши бирсен.

Юныс бәк чыгып киткәч, Сөембикә бер мәл тын утырды. Шуннан соң гына уфтанып куйгандай итте дә:

— Син аңа игътибар итмә, Искәндәр. Явыз түгел ул, кыланган гына була.

— Юк, мин аңа үпкәләмим, ханбикә. Мин чынлап та шымчы. Ләкин мин беркайчан да сиңа хыянәт итмәячәкмен, ханбикә, итмәм дә, менә алдыгызга төшеп ант итәм. Жир упсын, йөзем якты көн күрмәсен!

— Тор, тор, Искәндәр, бу ни дигән кылану тагын инде. Йа хода, әле берсе, әле икенчесе. Мин сиңа, ышанам, Искәндәр. Ишетәсеңме, ышанам. Инде бар, чыгып тор, эчем сиңә, хәзер Булат бәк килеп керәчәк. Алатларга китмәгән ул, биредә ята. Килешер ул минем белән, ахыр чиктә без барыбыз да ирек телибез. Ул да иректән ваз кичмәс. Берәүнең дә әле үзе теләп башын элмәккә тыкканын күргәнем булмады. Хак, Сафа Гәрәй хан аны кичермәс, аны куганда халыкны котыртыучы ул була. Ләкин тәхет әлегә минем кулда, мин хәл итәчәкмен ил сәясәтен... Мин мөселман белән мөселман сугышыннан куркам, Искәндәр. Далада үскәндә дөнъяның иге-чиге юк кебек иде, монда килгәч инандым — тар икән дөнъя. Берәүләргә жир житми, берәүләргә мәхәббәт.

— Ханиям, Сафа Гәрәй хан чынлап та киләчәкме Казанга?

— Ул инде юлда, Искәндәр, юлда.

— Ә сез, сез нигә аңардан курыкмыйсыз?

— Мин — ханбикә, Искәндәр. Аннары Сафа Гәрәй хан гаскәрне атамнан ала.

— Димәк, ханиям, Жангали ханның китүен алдан ук белгәнсез?

— Юк, белмәдем, Искәндәр. Алдагы көндә мин аңа шарт куйган идем: йә монда кала, йә килгән жиренә китә. Ул миңа китмим, Казан мәмләкәтенен хөкемдары булып калам, дигән иде, күрәсең, соңгы мәлдә башкача уйлагандыр. Һәрхәлдә Жангали хан Казанда калган булса, аңа берәү дә кагылмаган булыр иде. Хак, Жангали хан урыслар белән тыныч яшәү ягында иде, Сафа Гәрәй нинди ният белән килә, миңа караңгыдыр.

Каударланып тупсабаш Тинбай килеп керде.

— Ханбикә, Нугай капкасыннан атаңнан сөенче килтерделәр, Юныс бәк белән Ходайкол углан йөртүчене каршы алырга киттеләр.

Сөембикә сискәнәп куйгандай итте, ләкин мөгаллиме Искәндәргә бер кәлимә сүз дә әйтмәде. Атасының нә теләвен ул үзе дә белми иде.

8

Искәндәр ашыга-кабалана өенә кайтты. Кайтты да ишеген бикләп түргә узды, сәкәгә утырды һәм уйга калды. «Әллә соң Елизавета янына авылга китсенме? Кибете бар, үзе шундый сөеп карады?» Шул уй-ниятә күптән түгел булган хәтерендәгә хәлләрне актартып чыгарды һәм булган хәлне яңабаштан исенә төшерде Лександр.— «Алсын иде мине моннан, туйдым, гарык булдым.»

— Мин сиңа ярдәм итәргә тырышырмын, Василий агай.

— Тырыш, тырыш, Лександр. Тырыш. Ханбикәң янында ешрак булырга тырыш. Күзеңнән дә яздырма. Миңа калса, котыртучыларның берсе улдыр. Халык телендә Жангали хан түгел, Сөембикә ханбикә исеме. Димәк, ханбикә халыкның нечкә жиренә жим таба алган. Әнә шул урына агу салырга кирәк безгә. Юкса сиңа да, миңа да көн калмас монда.

— Мин китим инде, Василий агай.

— Бар, тик кара аны мин әйткәнне онытма. Ул-бу чыкса, яшь булса да олан кенәз сине дә, мине дә...

Булмаган хәл: воевод аны капкага кадәр озата чыкты, сакчыларына да игътибар итми Искәндәрнең кулын кысты.

— Якын иттем мин сине, Лександр.

— Хода саклар әле, Василий агай: изгегә юрыйк...

Искәндәр артына да әйләнеп карарга куркып, тиз-тиз китеп барды. Туктатыр дип куркуы идеме, юлга төшүгә, йөгәрә-атлый элдерде. Ул чын мәгънәсендә курыкты. Юкса бер гаебе дә юк иде кебек. Тик эчкә әллә ниткән шом төште. Бу шом аны төне буена изалады. Иртән-иртүк сарайга килүе, ханбикәне күрергә теләве дә шуннан иде.

9

Барысы да чыгып киткәч, Сөембикә башын артка ташлап уйга калды. Кайчан башланды соң әле аңарда бу үзгәреш. Әйе, Хөршидә бикәдә булганнан соң, Бикә гүя аның күнеленә ялкынлы нәфрәт уты салды. Бу хәл кыш көнендә булды. Тик торганда дияргә була, Сөембикә ханбикә Хөршидә бикәләргә кунакка барырга жыена башлады. Чакырып түгел, үзе теләп. Хак, алдан йомышчысын жибәрде, бикәне күрәсе, аның белән сөйләшеп утырасы килүе хакында житкертте.

Кышкы салкын көн иде. Март ае. Өй түбәләреннән тамчылар тама. Чана артынан ялтырап уктабан кала. Кояш караган кар жемелди, күз чагыла. Атлар өстендә жиңелчә бәс. Ат тотучы агай, сабыр гына дилбегәсен тарткалап куя. Арттан баручы жансакчылары берара калып киләләр. Сөембикә хәтирә-истәлекләргә бирелеп, туган илен исенә төшерде. Кышкы салкын көннәрдә әтисе аны еш кына далага алып чыгар иде. Нидер исенә төшеп, тикторганда, кышкы даламны сагындым, ди торган иде. Юл өстендәге кардәшләр, ага-энеләрнең йортларына туктарлар, гөрләшеп күрешерләр, киң һәм олы юрталарга кереп, яңа суйган сарык ите ашарлар иде. Әйләнеп кайтканда атасы үзе атларны тотар, кызу кайтыр, атлар өстеннән бу күтәрелер, ахыр барган шөпкә кычкырып жырлап жибәрер иде. Кайчак атасы Сөембикәне якын туганнарында утырмада калдырыр, әмма атна-ун көн дә үтми, үзе үк килеп алыр иде. Ул сирәк-мирәк булса да утырмага башка кызларын да йөртте, әмма Сөембикә кызын бер юлдан да калдырмады. Юл йөрүне Сөембикә үзе дә яратыр иде. Монда килгәч тә ул еш кына авылларга юл чыкты, халык белән аралашты, моң-зарларын тыңлады. Һәм еш кына уйга калыр иде. Ни өчен халык зарлана? Кемнән? Жангали ханнанмы, йә булмаса аңа салым түләп торучы морза-бәкләрдәнме?.. Һәм йөри-йөри инанды, күп очракта урындагы түрәләр халыкны рәнжетеләр, артык салым жыйлар, халыкның уй-теләкләре белән санлашмыйлар иде. Сөембикә аларга кулыннан килгән кадәр ярдәм итте, әмма ил-халыкка төшкән моң-зарны якын-тирәдәге авылларга йөреп кенә бетермәле түгел иде. Бу хакта ул, хак төгаләдер, Жангали ханга да әйтте. Әмма ирнең жавабы аны бер дә канәгатьләндермәде. Әллә шуннан, шул хәлләрдән соң кисәк үзгәрде ул, кисәк бөтен гаепне урысларда — төгаен воевод Василий кенәз йөзендә күрде?..

Хәтерли, бикә аны болдырга чыгып, колач жәеп, күгәрчендәй гөрли-гөрли каршы алды. Һәм тизрәк өйгә әйдәде. Суык бүген, кояш караса да салкын, дип зарланды. Хөршидә бикә аның туй табынының иң түрәсидә утырган иде. Сөембикә күргәч тә ошбу хатындагы зыялыкка, горур төкәбберлеккә сокланган иде, хәтта баштагы мәлдә аңа охшарга да тырышты. Тик тәрбия башка идеме, һич тә килеп чыкмады. Хөршидә бикә аңа гади-садә итеп дәшсә дә, гүзәллеге турында мәдхияләр укыса да, хатынның йөзендә берәз гына ясалмалык күрде ул. Сөембикә башта моңа төшенә алмый йөдәде, ахыр кул селкеп, ничек бар шулай кабул итәргә булды. Әмма һәрчак, очрашкан-күрешкән саен бикәнең кыланышында икейөзлелек күрде. Шуңа

да карамастан, Сөембикә һәрчак ошбу төкәббер вә горур хатынга тартылды, аның белән сөйләшеп утырасы килде.

Кабан күле буендагы мәһабәт сарайда яшәүче Булат бәк Ширин Казан каласының иң олы вә дәрәжәле байларынан иде. Мәмләкәткә нинди генә хан килмәсен — Кырым тарафдарымы, Мәскәү яклымы — һәммәсә дә аны мәжлес табынына дәшерләр иде һәм гажәбе Булат бәк беркайчан да бикәсен үзеннән калдырмас иде. Утарны колачлы итеп утырткан бәк. Диварлар эченә суктырылган нәкышлы йортлар әкияттәге патша өйләрен хәтерләтәләр иде. Берничә бүлмә аша кунак ягына үттеләр. Биредә жылы, түр яктагы сәкегә калын-калын мендәрләр өелгән, терсәк биеклек кенә өстәлләргә ризык-нигъмәт хәстәрләнгән иде. Асрау кыз йөгереп килеп Сөембикәнең кулын юдырды, иңенә салган сөлгесен бирде һәм соклануын яшермичә ханбикәгә карап тора башлады. Сөембикә аңа иелә төште дә:

— Сөйгән егетң бармы? — дип сорады.

Кыз кып-кызыл булып кызарынып чыкты, ахыр йөзен яулык очы белән каплады да күзләре белән генә елмая-елмая китеп барды.

Табын янында алар бик озак серләшеп утырдылар. Казан мәмләкәтенен олуг ханнарыннан булган Ибраһим ханның хатыны Нурсолтан кызы Хөршидә бикә Булат Ширин бәккә кияүгә чыга. Абалары Габделлатыйф һәм Мөхәммәтәмин кебек Хөршидә дә мәскәүлеләргә йөз тотта. Кемнең арбасына утырасың — шуның жырын жырларсың, дигәндәй Булат бәк Ширин хатын ягын каера — Мәскәү кенәзләре белән аркадаш була. Шул ук вакытта ошбу бәк Кырым ханнары белән дә начар мөнәсәбәттә яшәми. Ләкин соңгы мәлдә, Сафа Гәрәй ханны Казаннан куганда ошбу бәк кырымлыларга каршы чыга һәм халыкны Сафа Гәрәй ханны илдән куарга котырта. Бикә әйтүе хак булса, Булат бәк кылган хатасы өчен үкенә икән, әмма нишләмәк кирәк, Сафа Гәрәй хан үзенен куылуын гелән Булат Ширин бәктән күрә икән, дигән гайбәт Казанга кадәр килеп ирешкән иде инде. Бу хакта Сөембикәнен ишеткәне булса да, табында утырганда чәй ясый-ясый Хөршидә бикә шул чарага зарланып алды. Әмма ошбу яп-яшь ханбикә алдында артыграк әйтеп ташладым дигәндәй:

— Булат бәк, минем ирем, Казан мәмләкәтенен мөстәкыйльләге өчен жанын фида кылды. Иншалла, халык рәнҗетергә бирмәс. Аллаһы тәгалә каргышыннан курыкмасалар, кагылсыннар Булат бәктәй аксәякләргә, соңнан үкенепләр карарлар да үткән булып, — диде.

Сөембикә ханбикә Хөршидә бикәнең бу сүзләренә ни әйтергә дә белмәде. Ул гомумән моңа кадәр сәяси эшләр белән шөгыльләнмәгән иде, бүген исә үзендә ошбу зыялы Казан аксәякләрен бар яманлыктан да коткару теләге туды. Сөембикә тыенкы гына:

— Кем әйтә, бикә, Сафа Гәрәй хан Казанга килә дип? — дия-дия урыныннан күтәрелде.

— Белмәгәнгә сабышып утырма инде, Сөембикә. Сафа Гәрәй хан атаң Йосыф бәктән Казанны кире кулыма төшерәм, сөнен калаң итәм дип гаскәр сораган, атаң аңа утыз мең кылыч биргән, диләр. Сафа Гәрәйне беләмез, кыш килмәсә, яз килер, озак көттермәс. Тик Казан халкы яклармы Сафа ханны?.. Син ничек уйлыйсың, Сөембикә?.. Менә син якларсыңмы?

Күзгә бәрәп әйткән бу сүздән Сөембикә бермәлгә аптырый калды. Ләкин икенче мәлдә инде җавап бирде.

— Байбикә Хөршидә, борын-борыннан ук явызлар халыкны куркытып, хәйләкәрләр алдалап вә ялганлап буйсындырганнар. Кем хаклы Булат бәкме, Сафа Гәрәй ханмы мин белмим. Ләкин Жангали хан төхәттә утырган чакта Булат бәкне рәнҗетергә бирмәм, Хөршидә бикә.

— Жангалигә рәхмәт, — диде Хөршидә бикә. — Казанда малтабарлар ишәйде. Ләкин без аннан күбрәк көткән идек, ханбикә.

— Пайтөхәткә каты куллы хаким кирәк шул, — диде Сөембикә ханбикә Хөршидә бикә белән килешеп. — Тик бит, бикә, дәүләт бер сүдә маясына гына яши алмый. Казанны урыс басты, үз халкына җай кимегән саен кими бара.

— Имам-хәтиб Колшәриф нә карый. Атасы, мәрхүм, пәйгамбәрләр белән сөйләшә торган иде. Диван-мәжлескә беренче булып килеп утырыр иде. Минем улым әнә сигез манаралы Жәмигъ мәчетен күтәрә башлады. Нургали угланым

әйтәм, Жангали хан дин-иман хакына бер алтын бирсә икән.

— Барысы да бөөк тәңребез, аллаһы тәгалә кулында, байбикә. Жангалине мин гаепләмим, хода аңа туганда ук зиһенне чамалап биргән...

— Әйе, аңа ходай тәгалә зиһенне чамалап биргән, ә син, син, олуг бәк Йосыф кызы нә карыйсың. Син аны үз кулында курчак урнына уйнатырга тиеш идең, ханбикә. Ходай тәгалә сиңа барысын да мул итеп биргән, үзең хаким бул, ханбикә! Морзалар, бәкләр, карачылар, малтабарлар, кара халыкка кадәр сиңең яклы.

— Имам-шәкертләр, дин әһелләре, мулла-мунтагай кем яклы. Кемне пайтахеткә хәзерлиләр, байбикә?

Хөршидә бикә яңа күргән кебек текәлебрәк Сөембикәгә карады.

— Алар да сиңең яклы, ханбикә Сөембикә. Алар да сиңең яклайчаклар. Ал кулыңа пайтахетне, Сафа Гәрәйне кире бор. Син тәхеттә утырганда ул монда килергә кыймас. Килгән хәлдә дә аягыңа төшүдән ары китә алмас. Гаскәр атаңныкы. Юныс туганыңны дәш, ул башкарың атаң теләген.

«Йа алла, бир сабырлык, бир түземлек, кыл бер-бер чара. Ярдеменән ташлама,— дип эчтән генә тәкярралады Сөембикә. Артыгын тыңларга гайрәте дә, куәте дә житмәде, каударланып китәргә жыена башлады. Хөршидә бикә аны озата чыкты, чанага утырып алдынна битен Сөембикә битенә куеп:

— Хакимиятне үз кулыңа ал! Кыю бул, далага даны таралган мөһшүр Йосыф бәк кызы ла син! — диде.

Сөембикә бары тик баш кына кага алды. Ат кузгалып киткәч тә ул тынычлана алмады. Байбикә Хөршидә белән очрашу аны уттан алып суга салгандай итте, кайгысын арттырды, башында мең төрле фикерләр уянуга сәбәпче булды.

Атлар салмак кына юрта, сакчылар шактый калып арттан юырта, март кояшы офыкка таба тәгәри — кич житеп килә. Жангали ханга кай тарафка китүен ул беркайчан да әйтмәде, гомумән, үзен мөстәкыйль тотты һәм ни сәбәпләдер ир-канаты да бу хакта бер сүз дә катмады. Кая йөри, кем белән, нә кылып? Гүя аңа кагылмый да иде. Жангалине ул беренче никах төнендә үк ят итте. Каушауданмы, лайлаланып тирләгән төненнән чирканды. Чиркануы калтырануга күчте, аркасыннан чөмер-чөмер бизгәк тоткандай салкын йөгәрде. Беренче төндә булган хәл күз алдына килүгә, Сөембикә янә сискәнәп китте. Шул тамаша ят итте ул аны, аңын жуяр дәрәжәгә житеп ятсынды. Ахыр гүя аңын жуйды, бары тик Жангалинең лайлалы төне, ямьсез итеп мышнавы гына хәтердә калган.

Сарайга кайтып житкәнче ошбу уйлардан арына алмады. Бары тик сарайга кайтып кергәч кенә берәз тынычлана төште. Кич буе китап укыдылар, мәзәкләр сөйләшә-сөйләшә көлештеләр. Тыштан шат күренсә дә эче тулы шом вә гаса иде Сөембикәнең. Кем беләндер бу хакта сөйләшсә, кемгәдер эчен бушатасы килә иде. Жәмиләгә аның бу хакта сөйләсә килмәде. Ә ир-ат арасынан аның уй-фикерен аңлардай кеше табылмады. Нә вәзир Коләхмәт, нә Ходайкол улан, нә шәех Колшәриф... Тукта-тукта, имам-хәтиб Колшәрифкә барса, төмам тулышкан күңелен аңа бушатса?.. Аңлармы ул аны, хәленә керерме?..

Төмам чарасыз калып, ятак ягына үтте, йомшак түшәккә сузылып яткач, күңелен тагы да ныгытырга теләп, имам-хәтиб Колшәрифне янә күз алдына китерде. Яше утызга житмәгән, озын вә чандыр гәүдәле, кара сакаллы, кылыч борынлы шәехне ул бары тик ике-өч тапкыр күрдә бугай. Анда да рухи ата аның белән баш иеп кенә исәнләште. Әйе, шәехнең игътибарын жәлеп итә алмады Сөембикә. Ул хатын-кыз иде һәм аз-маз гына булса да ир-атны белә иде. Бу исә пәйгамбәрләр арасында йөргәндәй дөньялыктан аерылган бәндәгә тартым булып тоелды. Шәех Колшәрифне олуг галим, белекле вә инсафлы кеше, диделәр. Бохарада укый, дөньяга танылган акыл ияләреннән сабак ала. Атасы исән чакта кайта, хан мәдрәсәсендә остаз булып йөри, ахыр, атасы вафат булгач, дин әһелләре бертавыштан Колшәрифне олуг шәех итеп сайлыйлар.

Шул вакыт шылт итеп ишек ачылды, Сөембикә сискәнәп китте. Аның ятагына Жангали тавыш-тынсыз керсә-керер иде. Ятакчы әби түгел, димәк, ул — Жангали, ир-канаты. Ләкин өч елга якын торсалар да Сөембикә аннан канат үстерә алмады. Ятак ягында караңгы, түр якта пыскып кына шәм яна иде. Сөембикә аны сүндереп яткан иде. Жангали тыенкы гына тамак кырды, Сөембикә дәшмәде. Аккош мамыгыннан типчегән атлас юрган читен ачып, мыштым гына юрган астына керде.

Сөембикә йоклаганга сабышты. Ул күп вакытта йоклаганга сабышып калыр, хәтта аны алганда да уяна алмыйча ятыр иде. Бүген дә шулай итәсе иткән иде, кинәт башына бер уй килеп, Жангалигә таба әйләнеп ятты, кайнар куллары белән аның кыска муеныннан кочып алды.

— Мин сине шундый-шундый көттем, Жангали,— диде кайнар иреннәре белән ир-канатның колак янында гына пышылдап. Жангали хан моны һич тә көтмәгән иде, төмам каушый калды, дәрте әллә кая булды, гайрәте коелды.

— Сөембикәм,— диде ул, ниһаять, уянып киткәндәй.— Сөембикә, синме бу, өнемме, төшемме!

— Өнөң, өнөң, Жангали. Мин сине сөярәм, үлепләр сөярәм, тик бер шартым үтә.

— Нинди шарт, әйт, кулымнан килсә таш яуса да үтәрмен.

— Кулыңнан килә, килә, Жангали. Жибәрмә гаскәрең Мәскәү кенәзенә. Мәжлес жый һәм шунда кистереп әйт: мин гаскәремне Мәскәү кенәзенә жибәрүдән баш тартам, диген. Воевод Василийны да Казанның куу мәсьәләсен күтәр. Түрә-морзаларың, карачыларың куәтләп алсалар, урыс сүздәгәрләрен Казаннан кууны чара итеп куй.

— Сөембикә, Сөембикә, мин барысын да эшләргән, син генә мине ярат, син генә минеке бул!..

— Мин синеке, Жангали, синеке...

10

Бала чактан ук ятагын карап, Сөембикәгә тугры хезмәт иткән әби, ханбикәсенең Хөршидә бикәгә баруын килештермичә: «Хатын-кыз беркайчан да үзара тату яшәмәс, хатын-кыз бер-берсеннән көнләшергә генә сәләтле»,— дисә дә, Сөембикә байбикә Хөршидәгә баруына һәм дөнъяви сабак алуына мыскал да үкенмәде. Жангалине ятагынан озаткач, ул бик озак йоклый алмый ятты. Аллаһы тәгалә алдында Сөембикәнең йөзе якты иде, һәрхәлдә ул үзе шулай дип үз-үзен тынычландырды. Әйе, ул вөжданына хыянәт итмәде, Аллаһы тәгалә биргән хатын-кыз хокукынан баш тартмады, чарасызланыбрак булса да атасы теләген үтәде — Жангали ханга кияүгә чыкты. Инде, ниһаять, үзенә дә баш калкытырга вакыттыр. Дан-шөһрәт аңа шунда килсә килер. Ул үзен Жангалидән күп тапкыр көчлерәк итеп күрдә. Аны һәр жирдә кычкырып-котлап каршы алдылар; нәкъ менә Йосыф бәк кызы Казан каласының түбән катлау сүздәгәрләренә, малтабарларына, алыпсатарларга ирек бирде, салымнан азат иттертте. Әйе, үз теләген Жангали хан аша уздырды. Моңы барысы да белә һәм Сөембикә ханбикәнең күргән жирдә күтәрәп кенә алмыйлар иде. Жангалидән ул кыз бала тапты. Тик әллә нигә баланы үз янында үстерә алмады. Баланы имезүче инәй хатын баланы атнага бер генә күрсәтеп китәр иде. Ана буларак бу эше өчен Сөембикә үкенү тойды, кайчак баласын төшендә күреп, елап уянып китте. «Урыслар кылган гөнаһларын чиркәүгә кереп, гыйбадәт кылып, барысыннан да арынып чыгалар. Һәм янә гөнаһ кылырга керешәләр. Гәрчә Гайсә пәйгамбәр һәр христиан кешесен гөнаһ кылмаса өндәп торса да»,— диде аңа беркөнне вәзир Коләхмәт. Әйе, бүген төнлә ул Жангалидән ант эчертте: моннан соң беркайчан да ханбикәсә сүзеннән чыкмас, ханбикәсә белән кинәшмичә, бер адым да ясамас. Ул гынамы, моннан соң кенәз Василий янына аяк та басмас. Жангали аңа сөтә белән, жир йөзе белән ант итте. «Син мине сөйсән, мин барысын да син дигәнчә эшләргән»,— дип кат-кат тәкрарлады, кат-кат ант эчте. Бәлкәм бу аның хәйләсә генәдер. Бәлкәм ул сөелү куанычыннан гына антлар эчкәндер? Ни генә булмасын, Сөембикә аның вәгдәсен алды. Иртәгә иртән иртүк Жангали хан мәжлес жыячак һәм шунда барысын да әйтәчәк. Ханның әйтергә куәте житмәсә, Сөембикә үзе әйтер, үзе кузгатыр Жангали әйтергә тиеш сүзләрен. Күп тә үтмәс: «Казан ханлыгы урыс ятмәсендә»,— дигән буш бугазларның авызы томаланыр. Казан мәмлүкәтә бәйсез вә мөстәкыйль рәвештә ил-дөнъялар белән сүздә итәр, илчеләр алышыр. Жангали хан чорында чыгарылган һәм халыкка житкерелгән фәрманнар барысы да Сөембикә теләге белән эшләнде. Моңы вәзир дә, карачылар да, морзалар да беләләр. Өченче Василий кенәз, Казанны үз иле иткәч, һәрчак үзе теләгән кешеләрен генә Казан төхетенә утырта килде. Олан Иван да атасының хакимиятен кулланмак-

чы. Тик булмастыр, тиздән, бик тиздән каладан урыс сәүдәгәрләре, алыпсатарлары, малтабарлары куылып, ә кенәз Василий — воевод, Казанны олуг кенәз каршында тезләндереп тотарга теләгән кеше — үлемен табар.

Бу хәтле катгый нияткә килүенә Сөембикә кинәнде дә, күнел төпкәлегендә утырган шомнан берәз курыкты да. Барысы да ул дигәнчә барса, олуг кенәз урнына калган кенәгинә Елена Глинская нә кылыр? Ливония белән солых төзеп, бөтен гаскәрен Казанга бормасмы?..

Әйе, бу ягын да уйлап куярга кирәк иде. Тик бу хакта кем белән киңәшергә? Кем аның уй-теләкләрен аңлар да, кем аңа уң кулын сузар?.. Атасы. Әйе, әйе, атасы Йосыф бәк. Ул аңа иртәгә үк чаптарын жибәрер, ярдәм сорар.

Башына бу уй килгәч, Сөембикә берәз тынычлана төште. Әйе, иртән-иртүк әтисенә хат язар, Казан тарафына гаскәр жибәрүен үтенер, хәле булып, атта йөрерлегә булса, үзе гаскәр башында килсә дә ярый. Атасы Казанга якыная башлагач, Сөембикә Юныс абасына да хәбәр салыр. Арча ерак түгел, Юныс морза булган гаскәрен жыеп көне белән килеп төшәр. Урыс шымчыларынан яшерү өчен атасы алдан мал-туар кудырып, сәүдәгәрләргә жибәрсен. Казан кирмәне капкалары аларга ачык булып. Өченче Василий Казан мәркәзенә дәрәжәсен төшерү өчен Идел бие базар төбәген Мәкәржәгә күчәрдә, ә Сөембикә урыс сәүдәгәрләрен Казанга кертмәс, ә Бохарадан, Әстерханнан, Табгачтан килгән сәүдәгәрләргә ары таба жибәрмәс. Казан Идел буеның олуг вә кәттә базаркаласына әверелер. Сәүдәгәрләрнең барысына да ирек. Әйе, дөя дә, тәймә дә товар. Сату итсеннәр, табыш алсыннар, баесын, калынайсын хан казнасы.

Сөембикә ул төндә таң алдыннан гына йокыга киткән иде. Хәзер әнә хыялы тормышка аша башлады кебек. Хак анысы, атасы килә алмаган, аның урнына Сафа Гәрәй хан килә. Мәнә шул хәл Сөембикәне борчуга салган иде. Ни өчен атасы Йосыф бәк үзе килми, ни өчен гаскәр белән Сафа Гәрәй ханны жибәрә. Инде бер тапкыр Казаннан куылган, бер тапкыр Казан мәмләкәтендә бәхетен сынап караган кешене?.. Әй, очып кына кайтасы иде дә атасы янына, барысын да аңлатып, төшендереп бирәсе иде.

11

Воевод Василийны шиккә калдырган хәбәр Жангали ханның Исмәгыйль морза сәүдәгәрләрен Казанга кертмәскә дигән фәрманы булды. Тамгачылар янына куелган шымчысы бу хәбәрне житкәргәч, воевод Василий Жангали ханны үз янына чакырткан иде, теге килмәде. Бу хәбәрне житкәргән шымчысына ул кылыч кынасын ташлады: «Күземнән югал, мәртәт!» — дип аты-юлы белән орышты.

Бер ай да үтмәде воевод Василийга кенәгинә Елена Глинскаядан яман хат килеп төште. Исмәгыйль морза бу хәлдән соң туры кенәгинәгә юнәлгән һәм казанлыларга зарланган икән. Әйе, аның сәүдәгәрләрен базаркалага кертмәгәннәр. Хәтта: «Кенәгинә, рөхсәт бир, Казанга воевод Василий урнына үзем барып утырам», — дип әйтәп әйткән, имеш. Булган хәлме, юкмы, воевод Василийга караңгы иде, яктысы шул кенәгинә воевод Василийга кисәтү ясаган, Казанны күз карасы кебек сакларга кушкан. Ахырда ни сәбәпләдер воевод Василийга: «Йосыф бәк угланы Юныс морза белән уртак тел тап, — дип язган иде.

Ә Жангали ханын тиз арада кул-аягын бәйләп Мәскәүгә озат. Без Казанга аның абасы Шаһгали ханны жибәрергә ниятләдек».

Хатны укып чыкты да воевод Василий бик озак уйланып ятты. Димәк, кенәз Овчина-Оболинскийның кенәгинәне кулына алуы хак. Мәмләкәт белән олан кенәз Иван түгел, кенәгинә Елена Глинская белән кулга-кул тотынышып, аның белән бергә Ливониягә яу йөргән Овчина-Оболинский кенәз идарә итә. Мәнә кая таба тәгәри тарих дигән нәрсә. Ә бит кенәз Овчина-Оболинскийның аңардан бер дә артык жире юк иде. Нә сугышта аерыла алмады, нә мәрхүм олуг кенәз адашы Василий алдында. Киресенчә, олуг кенәз Василий адашын өстенрәк күрдә, һәм шуның аркасында Казанга да жибәрде. Хәтта адашына: «Кенәз генә түгел син анда, хан үзе», — дигән булды.

«Хан, — диде кенәз Василий үртәлеп. — Булырсың монда хан. Син әнә, адаш, үлдең дә котылдың, жәннәттә хур кызларын арасында утырасыңмыдыр, кайнар

тәмугъта янасыңмыдыр миңа карангыдыр, ә менә хан буласы адашың бүген утлы табада басып тора. Бу кенәгинә тагын. Имеш, Юныс морза белән барып килеш. Ничекләр килешмәк кирәк ул дала кыргые белән. Чаткы бит ул. Күптән түгел унлап сугышчым урманга ауга киткән иде, тегеләр Юныс морза урманына кергәннәр. Мескеннәрне жиргә дә күммәгәннәр, бүреләргә ташлап киткәннәр. Ике-өч көннән эзли чыккач, кенәз Василий ботарланып ташланган мәстләргә үзе тап булды. Башта ул Арча кырына ташланырга иткән иде, бу хәл Казанда да фетнә чыгарасын искә алып, тешен кысып булса да түзде. Кенәгинә исә аңа әнә шул кеше белән дуслашырга куша. Мөмкин хәлме?! Юк!»

Мәскәүдән торып олан кенәз Иван белән бер тәхеттә ил хакиме булган кенәгинә Елена Глинская Жангали ханга үлем карары чыгара. Һәм бу яман эшнә кенәз Василий башкарырга тиеш. Аны, үз угланы кебек күргән Жангали ханны аның кулына кайтарып тапшырырга тиеш. Ә бит ул аны чынлап та ярата башлаган иде. Тыңчыл, ихтыяр көче юк, карусыз аның әмерләрен үти. Кенәз Василий Жангали ханнан канәгать иде һәм гелән шулай булыр иде кебек. Бүген исә әнә шул бозау аның тарафына килүдән баш тарта, ул гынамы, фетнә оештырып ята. Тик барыбер үзе түгелдер, кемдер аны котырткандыр. Кенәз Василийның моңа ышанасы килми иде. Ни генә булмасын, ул, воевод Василий Жангали ханны тотып Мәскәүгә озатыр. Күп тә үтмәс, аның урнына агасы Шаһгали хан килер. Аны тагы да яман кеше, диләр. Житмәсә зур корсаклы, кыска аяклы, тар маңгайлы маймыл кыяфәтле хәйләкәр вә астыртын адәм дигән сүз йөри Шаһгали хан турында. Адашы мәрхүм Өченче Василий кенәзгә тәлинка тота башлаган хан янә Казанны тансыклаган, күрәсәң. Елена Глинская кенәгинә белән олан кенәз аны үзләре кабул итәләр, олан кенәз ханга хәтта өстендәге тунын бүлөк итә, имеш. Бер хода белә ул тун түмгәк Шаһгалигә ничек ярагандыр. Ләкин булган хәл икән, Василий кенәз барысыннан да хәбәрдар иде. Имеш, Шаһгали хан олан кенәз каршына дүрт аяклап мукәләп килгән, килгән дә олуг кенәзнәң итеген үпкән. Ә хатыны Фатыйманы кенәгинә үзе кабул иткән һәм кысыр хатынга табынындагы савыт-сабаларын биреп жибәргән, диделәр. Ни генә булмасын, тиздән Шаһгали хан Казанга килер, ә Казан каласына жибәрелгән Мәскәү воеводы кенәз Василий аңа тәхетне бушатып куярга тиеш.

Кенәз Василий турабрак утырды һәм йодрыкланган кулларын өстәлгә куеп бертын торды да ясавылын чакырды.

— Менә нәрсә, брат,— диде ул тыныч булырга теләп.— Сугышчыларны барла. Әзер булсыннар. Хикмәтле хәлләр булырга тора. Искәрдән?!

— Баш өсте, кенәз!

Ясавылы чыгып киткәч кенәз Василий хезмәтчесен чакырды, кара киёмнәрен китерергә кушты. Ул бик озак киенде, сакалын түгәрәкләп кырды, сырма төймәләренә кадәр Казанның кара кешесенекә кебекне такты. Башта ул Ташаяк базарына юнәлде. Гадәттә нәкъ менә Ташаяк базарына эте-бете жыела иде, ягъни ярлы-ябага, килде-килмешәк, ыбыр-чыбыр, карак-угыр. Шул ук вакытта бирегә кәнтәй хатын-кызлар йөри, кирәк чакта фәхишәләренә дә шул базарда гына табып була. Кенәз Василийның ошбу базардан соңнан тешләренә кереп йөдәткән чибәрне алып кайткан иде. Төнә бусе үзе дә йокламады, аңа да йокы бирмәде. Ул гүзәлдәге сыгылмалы гәүдә-сын, күпереп торган янбашларны, тулы күкрәкләренә кенәз Василийның гомер күргәнә булмады. Хәтта ошбу гүзәл заттан үзенә бер тәмле ис тә килеп тора иде. Ул аның исемең сорамады, сораса да тегесе үз атын әймәс иде, әмма шуннан соң күпме эзләсә дә янадан аны ошбу базарда да күрмәде. Ә бит эзләде, атна саен базар көнен көтеп алып чыкты. Юк, күренмәде гүзәл, гүя жиргә инде. Хан шымчысы дияр иде, сарайда аңа охшаган хатын-кызны күргәнә булмады, димәк, ниндидер бер байның яшь хатыны булды булса кирәк. Ире сәфәр киткәч, күнел ачырга уйлаган һәм теләгенә иреште бугай ул төндә.

Кинәт ул бер урыс сәүдәгәрәңә сәлам бирде. Теге аптырабрак аңа карап калды. Шуннан келт итеп Василийның исенә төште: татар ич ул, Казан татары, базарга чыккан, нуҗа китергән, жылкәсендә капчык, ризык-нигъмәт эзләп йөри. Ары таба кенәз Василий якташлары янына бик бармады, күбрәк татар сәүдәгәрләре янында уралды. Әһә, әнә нугайлылар килгән, Арча кортлары, Юныс морза сәүдәгәрләре. Сарык суйганнар, таяк-таяк тезеп ит кыздыралар. Серкә сибеп кыздырылган ит исә

танавына килеп бөрелүгә, кенәз Василий шул тарафка юнәлде. Кемдер аңа бөрелеп китте, кемдер: «Әй, агай-эне ак мыек, уралма әле аяк астында!» дип этеп жибәрде. Ниһаять, ит кыздыручы янына житте, түмәргә утырды. Ит кыздыручы шундук ана ике таяк ит китерде.

— Житеп торыр,— диде аңа Василий ике акча ташлап.— Кирәксә тагын сорап алырмын. Әй, тукта, шәрабең дә юкмы?

— Хәзер,— диде бавырчы һәм йөгереп диярлек, бер кувшин эчемлек, агац савыт китереп куйды.

Сәер хәл, Бохара, Сәмәрканд, Үргәнеч, Әстерхан калаларыннан килгән сәүдәгәрләр күбрәк Ташаяк базарында сату итәрләр, нугайлар Арча кырындагы Әрмән базарын яратырлар, урыс сәүдәгәрләре исә Балык бистәсе базарын чебен кебек сырып алганнар. Нәкъ менә Ташаяк базарында төрле затлы әйберләр, келәм-киез, гәүһәр-мәржәннәр, бизәнү әйберләре, беләзек-йөзек, балдак-алкалар, төймә-муенсалар булыр. Кыскасы, нугайлар мал сатса, урыслар тире китерсә, Урта Азия төркиләре Ташаяк базарына энже-мәржәннәр китерәләр иде. Нәкъ шуңа күрә бөтен фәһишә хатын-кыз да ошбу базарда «ауга» чыгарлар иде. Биредәге жиләк-жимеш, хөрмә-йөзем, алма-алыйча, Мисырдан китерелгән затлы савыт-сабаның исәбе-хисабы юк. Бөтен дөньяга үз диннәрен тараткан гарәп мөселманнары әүвәл борыңгы Болгарны, аннары бүгенге татар исемен йөрткән казанлыларны үз итәләр, диндәш буларак үзләренең туганнарыдай күрәләр иде. Бу хәл кенәз Василийга ошамаса да ул һични кыла алмады, гарәп үгетчеләре килә торды, Казан халкы арасында эреп тарала торды. Аның белән бер тән йоклаган һәм бер төне өчен өч алтын алып киткән гүзәл дә әнә шул гарәпләр китергән сылу булып кыюы бар иде. Гарәпләр андый гүзәлләргә гадәттә нәкъ менә аның кебек кешеләргә — кан дошманнарына бирәләр һәм үз дигәннәренә ирешәләр. Василий кенәзгә аның белән булган кыз агуламады, ул аны яратты гына. Гәрчә бер авыз нә урысча, нә татарча сүз белмәсә дә гүзәл зат кенәзгә нә теләгәннән беләп, сөлектәренә кадәр суырган иде. Бәлкәм шуңа ул аны әле булса оныта алмыйдыр.

Кенәз Василий янына берәү утырды, баш иеп кенә сәлам бирде дә ике таяк ит сорап алып, ашый башлады. Түгәрәк кара сакаллы, жәйпәгрәк битле, таза бөдәнле бу кеше аңа кемнәдер хәтерләтә кебек тоелды. Ләкин тәгаен кемгә дә охшата алмагач, сүз башлау өчен тамак кырды.

— Чәнчеп кыздырган итне мин бу бавырчыда гына ашыйм. Беркем дә болай тәмле итеп пешерә вә кыздыра белми,— диде Василий кенәз татар сүзләренә басым ясый төшәп.

— Сарыкларны нугайлардан алалар, шуңа тәмле. Дала үләнә ашап үскән малның ите тәмле була,— диде күршесе аңа карамый гына.

— Әйе, нугай басты Казанны.

— Тиздән кырымлылар килеп тулыр, күңелең киң тот. Казанның барысына да капкасы ачыктыр. Нугайга мал-туар ни ул, көтү-көтү куып китерә. Бай халык. Нугайга акча мунча ташы, ефәк мунчала.

— Син үзең кем соң?

— Ә сиңа нигә ул. Адәм баласы. Шул житмәгәнме?

— Житкән дә,— диде уңайсызлана калып кенәз Василий.— Мин болай гына, кордаш түгелсәңме дип кенә әйтүем.

— Синдәй кешегә кордаш булырга холай язмасың,— диде тәкәллефсез генә сәер күрше, ит кисәкләрен чәйни-чәйни.— Бик кем икәнәмне беләсәң килсә, шәрабың салып бир.

Кенәз Василий ашыга-кабалана савытка мөлдәрәмә тутырып эчемлек салып бирде. Күршесе тын алмый шәрабны эчеп бетерде дә, мыекларын сыпырып:

— Йомшак шәраб, Сәмәрканд сәүдәгәрләреннән алган, күренеп тора. Алар шәрабны йомшак ясый. Сал әле тагын берне,— диде күршесе, савытны сузып.

— Ә син кыюсың, кордаш.

— Кеше үтермәдем, шуңа кыю. Кеше үтергән кеше куркак була.

— Ни өчен?

— Алла каһәреннән курыкканга. Ә мин аллага шөкер, кешегә кул салганым юк. Ә син, шактый кан койган кешегә охшагансың.

— Мин?! — дип гажәпләнде кенәз Василий.

— Әйе, син, син, кордаш. Атың ничектер белмим, әмма кеше каны койгының йөзеңә үк чыккан.

— Күрәзәме әллә син?

— Күрәзә. Сакалың да әнә бүген генә кыргансың. Татар кешесе сакалы түм-түгәрәк итеп кыра, кәрпегә охшатып. Ә синең сакалың ташка үлчим. Каян килдең?

— Казан кешесе мин. Казанда яшим.

— Шыттырма. Кирмән татарысыңдыр әле, Жангали ханның күтен саклаучы-дырсың...

Бу хәтлесен күз алдына да китермәгән иде кенәз Василий. Ул тирә-ягына күз ташлады, аларны берәү дә тыңламый иде кебек.

— Мин чынлап та Кирмән татары.

— Баштан ук шулай диләр аны, ату шомартып утырган буласың. Сал шәрабын тагын. Сал-сал, кызганма. Телисезме мин сиңа бер чибәрне табып бирәм. Кирмән татарлары Казанга киләләр дә хатын-кыз күрмәгән кебек көн-төн шулар белән әвәрә киләләр. Син дә алардан ерак йөрмисендер әле...

— Мин болай, агам янына гына килгән идем, кунакка.

— Кунакка,— диде күршесе кинәяләп.— Казанга кунакка килеп Ташаяк базарына юнәлдеңме? Кунак кеше Әрмән базарында урала ул, туганый-кордаш.

— Кордаш та кордаш дисең, үзең кем соң, атың бармы?

— Бар,— диде чакырмаган кунак.— Бар. Монда мине белмәгән кеше юк. Ә менә син белмисең икән, димәк ки, син монда бик сирәк буласың. Шулай булгач, тамгачы Сиражины белми вә танымый тормас идең. Тамгачы мин, тамгачы Сиражи. Беләсезме күпме товар үтә минем кулдан,— дип тураебрак, корсагын киеребрәк утырды Сиражи тамгачы.— Белмисең. Хәер, сиңа нигә кирәк ул. Сиңа, күрәм, кыз кирәк. Шулаймы?

— Ю-ю-к, миңа кыз кирәкми, Сиражи, миңа...

— Тукта-тукта, сиңа кайсы хан якынарак, тәүге Сафа Гәрәйме, Жангалиме?

— Икесе дә арулар, икесен дә хан итеп тотарлык,— диде кенәз Василий әңгәмәдәшен көтырта башлап.

— Ә миңа Жангали хан ошый, Жангали хан якынарак. Чөнкиме, чөнки ул миңа эш арттырды, шуннан керем артты. Хәер, ул фәрманны сөйкемле хатыны Сөембикә чыгарттырган, диләр. Хак тәгалә шулайдыр, мин аны бер тапкыр гына күрдем, әмма бер күрсәм дә әле булса күз алдымнан жибәрә алганым юк. Менә йөрәккә керде дә урнашты, ничәмә фәһишәне кочакка алып карадым, гелән ханбикәне кочам кебек. Тилерәм, тилердем дип торам. Аллага шөкер, хәзер әкрән генә арына башладым. Менә нишләтә адәм баласың гүзәллек, төмам дивана итә язды берәүне. Ә бит нибарысы бер тапкыр күрдем. Йөзе, билләһи, ай-кояш бергә кушылган диярсең. Йа хода, бирсә бирер икән гүзәллекне берәүгә...

— Ханбикә гүзәл, халык та ярата үзен,— диде кенәз Василий.

— Ярата гына аз, кордаш. Мин ханбикә өчен жаным бирергә дә разыймындыр. Менә хәзер алдыма килеп: Сиражетдин, жаныңны бир дисә, ике дә уйламый күкрәк парәм ярып, алып бирер идем. Ачуланма, кордаш, атың әйтмәдең, шуна кордаш диюем. Жангали хан аңа тиң түгел. Тиң түгел дә түгел менә! Менә нишләтә хода адәм баласын. Берәүгә матурлыкны, чибәрлекне, акылны мөлдәрәмә тутырып биргән, икенче берәүгә, мыскал-мыскал гына, тисә — тиенгә, тимәсә — ботакка кебегрәк. Мин, әйтик, кордаш, ул гүзәл хатынга Сафа Гәрәй ханны димләр идем. Ыспай, таза-чибәр, акыллы, усал кеше иде, бахыр. Китеп кенә хур булды. Олуг бәк Булат Шириннан курыккан, диләр. Юк, ул хан Булат Ширин кебек бәкләрдән генә курка торган кеше түгел иде, монда урыслар кулы уйнады. Шул кяферләр аркасында китеп барды горур хан.

— Әйе, Казанны урыс басты,— диде битараф рәвештә кенәз Василий.

— Менә-менә, хак әйттең. Урыс басты. Бер нугай гына түгел, Казан мәркәзен дә урыс та басты. Ә иң хәтәре кем? — дип бармагын күккә төртә-төртә төкрарлады Сиражи.— Кем иң хәтәре? Урыс. Әнә шул муенына тавык тәпиә таккан кяфер. Хәер, алар да халык, алар да кеше. Мин, әйтик, урысларга ачу тотмыйм. Тамгачы буларак алар белән еш кына аралашырга туры килә. Бездә чуаш дигән халык бар, тутры

халык, хаклык өчен башын салырга да күп сорамас. Ләкин урыс һәрчак алдарга гына карый, кешене алдау, ничек булса да аны төп башына утырту — урыс кешесе өчен иң зур куаныч. Хәер, татары арасында да күп инде ул. Әйтик, менә синен кордашларың, Кирмән татарлары. Кем өчен кан коялар? Мәскәүнең биш яше дә тулмаган маңка кенәзе өчен. Шул биш яшьлек маңка малай бөтен бер дәүләт белән хакимлек итеп ята. Йә, әйт әле кордаш, кайда мондый хөлнең булганы бар. Сабый гына ләбаса ул, сабый. Акылы да, кылган эше дә сабыйларныкы гына булыр. Шуннан урыс кенәзләрен, боярларын акыллы кешеләр диген инде. Биш яшьлек, юк, өч яшьлек үк сабыйны тәхеткә утырттылар да шул сабыйга олуг кенәз дип баш оралар.

— Казан татарларының да шул көнгә калуы бар, Сиражи.

— Әннәкием, юк, анысы булмастыр. Сабый тәхеткә утырган көннән үк Казан бетте дигән сүз. Тәхеттә Сафа Гәрәй кебек горур, зиһенле вә акыллы хан утырырга тиеш. Менә ул кайтса, мин биш куллап риза.

— Ә Жангали ханга?

— Жангали ханга да риза. Аның фәрманы мине кеше янында кеше итте. Әмма Сафа Гәрәй хан заманында ил баерак иде. Мул яшәде халык Сафа Гәрәй хан чорында, житешле көн күрде. Хәзер әнә үзез урыс кенәзенә, әнә шул сабай кенәзгә, гаскәр жибәрергә тиеш. Шул да булдымы тормыш! Тавык канаты астыннан чыгарга курыккан чебеш без хәзер. Тик, урыс кенәзе кинәнмәсен иде. Килер бер көн, кордаш, Казан да азатлык яулар. Бәлкем әле Сафа Гәрәй хан ук килеп коткарыр. — Сиражи кенәз Василийга якыная төште. — Шулайрак сөйләләр. Имеш, Сафа Гәрәй хан Казанны барыбер үземнеке итәм дип ант эчкән икән.

— Кайчан?

— Анысы инде бер Аллаһы тәгалә кулындадыр, кордаш, — диде Сиражи күтәрелә башлап. — Ашың-ризыгың өчен рәхмәт...

Кенәз Василий аның жиңеннән эләктереп алды, кире урынына утыртты.

— Китмәле, син миңа ошадың?

— Ошарга мин сина хатын-кыз түгел, кордаш. Кайтасы итим, катын көтәдер.

— Утыр әле, сабыр ит. Минем сиңа бер йомышым бар, Сиражи.

Сиражи тирә-ягына күз төшереп алды.

— Нинди йомыш?

— Кая торасың, өй-каралтың кай тарафта. Монда әйтә торган йомыш түгел, өемә килерем. Буш итмәм, менә ала тор. — Кенәз Василий букчасыннан ике алтын чыгарды. — Мә, ал. Өең кай тарафта, кайсы бистәдә?

— Ерак тормыйм мин, — диде Сиражи акчаларны альяпкыч кесәсенә коеп. — Тиз табарсың. Хан бакалаеннан үр менәсе дә, уң урамга керәсе. Бишенче йорт минеке булыр. Сак бул, этем бик усал, бәрелә-сугыла капканы ачма.

Сиражи баш иде дә, аш өчен янә бер рәхмәт әйтеп, китеп барды.

Воевод Василий төмам шомлана калды. Шик юк, калада фетнә оешып килә иде. Жангали хан кара халыкка ирек бирде. Кара халык кузгалса — яман, тыям вә, буйсындырам димә. Сафа Гәрәй хан чорында Казанда тулы тәртип булган, диләр. Һәр тотылган каракның кулын кискәннәр, йә булмаса зинданга япканнар. Хәзер исә Казан тулы карак та, юлбасар.

Кенәз торып басты, бавырчыны чакырды. Тиешле акчасын бирде дә кишетләр буйлап китте. Берара үтүгә, артына әйләнеп карады, курыкканга куш күрендеме, аны кемдер күзәтә кебек тоелды. «Коерыкны» саташтыру вә адаштыру өчен ул иелә төшеп икенче якка чыкты һәм Болак буена житүгә, кырт борылып, хан капкасына юнәлде. Әмма ун адым ясарга да өлгөрмәде, артыннан килгән берәүне аркасы белән тойды. Артына әйләнеп карады, куа килгән кеше исә кисәк кемнәндер ачык капкасына кереп китте. Кенәз Василий бертын бер урында таптанып торды да хан капкасына таба йөгәрде. Каршы килгән кешеләр аңа сәерсенеп карап калдылар. Хәтта берсе, әллә шаяртып, әллә чын-чынлап: «Тот каракны!» — дип кычкырып калды.

Капкада торучы сугышчы аны танымый тордымы, туктатты, сөңгесен аркылы куеп:

— Якын килмә, чәнчәм! — дип янады.

— Мин бу, кенәз Василий, — диде воевод. — Ал сөңгеңне, дивана! — дип

аты-юлы белән сүгенде. Шул сүгенү сакчының шиген жуйдымы, сөңгесен алды, кенәзне уздырып жибәрде.

— Кичер, кенәз, танымадым,— дип акланды.

— Хан сакчысы кая? — дип сорады кенәз Василий. Гадәттә капкада ике сакчы торыр иде, урыстан да, татардан да.

— Ул, ни, үз йомышы белән китте. Хәзер килә ул,— диде сакчы каушый калып. Сакчы кенәзен тәмам таныган иде инде.

— Син дә үз йомышың белән китеп торгалыйсыңмы?

— Китми кая барасың, кенәз...

Василий кенәз дәшмәде, ашыга-кабалана китеп барды. Ул әле нә чара кыласын белми иде, әмма күнелендә ниндидер уй-фикер туып килә иде инде.

Өй капкасында торучы сакчыларына күтәрелеп тә карамыйча, Василий кенәз болдырга менде, өенә керде дә, өс-башын чишенеп ташлады, бавырчысын чакырды.

— Аш-эчемлек керт!

Бавырчы аны гына көтеп торган кебек, тирләп торган кувшин беләп эчемлек, бер табак ит кертте. Василий кенәз эчемлекне кувшиннан гына күтәрәп эчте дә, кирәгеннән артык кыскартылган сакалын сыпырып, иткә үрелде. Ит чәйни-чәйни уйланырга ярата иде кенәз Василий. Сүз дә юк, аны буш кул белән генә алалмасылар, өч мең генә сугышчысы булса да, аның кул астында баһадир егетләр иде. Аннары кирмән эчендәге мылтыклар, туплар — барысы да аңа ышанып тапшырылган. Хак, туплар янында татарлар да хезмәт итә, ләкин Ходайкол угланы аңа хыянәт итмәс, һәрхәлдә кенәзгә биргән вәгъдәсә бар. Шул ук вакытта Жангали хан да, бөтенләй үк ахмак булмаса, кирмәндәге урысларны суярга әмер бирмәс. Хан әмер бирмәгән хәлдә кем дә орышпа башламас. Димәк, ике түрә аның яклы кала ки Коләхмәт вәзир һәм Булат Ширин бәк. Болары да ышанычлы кешеләр — хыянәт итмәсләр. Тагын кем? Кем булсын — ханбикә һәм шәех Колшәриф. Менә кемнәр котыртаклар халыкны, менә кем коткысы фетнә кузгатырга мөмкин. Әллә соң һичнигә карамый ханбикә белән шәехне кулга алып, Мәскәүгә озатыргымы? Алай дисәң, базар сәүдәгәрләре түгелләр, халык күрер дә ыгы-зыгы кубар, диндарлар ябышыр, ханбикә якташлары — нугайлар урысларны суярга керешерләр.

Воевод Василий хәрби киёмнәрен киде, ишекте-түрле йөрәнергә кереште. Шунда ишек шакекчеләр, ясаулы керде.

— Кенәз, Мәскәүдән кенәз Иван Мороз килде, аныңда жансакчылары, сугышчылар.

Воевод Василий үзе атылып чыгып каршы алыым дигән иде, кире уйлады, ишектән чигенеп, түргә узды. Кенәз Морозны ул кулын кушырып баскан килеш каршы алды.

— Исәнме-саумы, кенәз! — дип килеп керде Елена Глинская ил-хәбәрчесе Иван Мороз. — Аю кебек эчкәре өйдә яшисең үзен...

— Исән әлегә,— дип кулып сузды воевод Василий. — Утыр.

Иван Мороз өстәлгә бер төргәк куйды. Воевод Василий сорамай гына ым какты. Янәсе, нәрсә бу?

— Башта табын хәстәрләтер идең. Тамак кипте.

Воевод Василий кул чапты, ишектән күренгән пешекчегә табын хәзерләргә кушты. Кенәз Мороз бүлмәгә күз йөртеп чыкты, ошатмадымы:

— Кысан, аралыгың тар. Ул-бу булса чыгып качарга ишегең дә юк.

— Мин берәүдән дә качарга жыенмыйм, кенәз.

— Йә, кыланган булма, Сафа Гәрәй хан Казанга килә, сиңа ярдәмгә килдем. Кенәз Телепа жибәрде. Әйе, үсте, үсте берәү, кенәз Василий. Кенәз Овчина-Оболинскийны әйтәм, хәтерендәме, үскәндә Телепкә дип ирештерә идек үзен. Хәзер әнә кенәгинә куйнында ята. Беләсеңме, Василий Шуйский олуг кенәзнен ике туган апасына өйләнгән иде бит. Сарайны үз кулына алды диарлек. Дьяк Мишуринның башын кистерде, Иван Бельский белән Михаил Тучковны зинданга озатты, диләр. Безнең уртак дус Иван Овчина-Оболинский сабый кенәзнен карачылары Михаил Глинскийны, Михаил Воронцовны, ә берәз торгач Андрей Старицкий кенәзне кулга алдырды. Телепа гына димәсең үзенә. Тәмам узынды, Еленаны өрмәгән жиргә генә утыртмый.

— Бельскийларга кагылмадылармы?

— Иван Бельскийны Белозеровага сөрделәр. Ә мин менә сине алыштырырга килдем, Василий кенәз. Кенәгинә Елена фәрманы. Мә, сүт, укы. Рәнжемә, үзең сораган икәнсең бит.

Воевод Василий үрелеп төргәкне алды, сүтте, ябыштырылган жилеменә игътибар итте. Мөһер кенәгинәнеке иде.

— Килгәндә чирмешләргә тап булдык. Мылтыклар булмаса, эленеп торасы иде Иван Морозга агач ботагында. Монда синең хәлләр ничек соң? Татарлар баш күтәргә жыенмыйлармы? Сафа Гәрәй хан ихластан киләсе итсә, син дә монда каласың. Хатта да шулай әйтелгәндер. Укы, укы. Телепа үзе мөһерне сукты, кенәгинә алдында. Мин иртәгә үк Жангали ханнан гаскәр жыеп, Мәскәүгә жибәрергә тиешмен. Ә син миңа булышырсың. Мылтык, дары житәрлек китердем. Килгәндә көймәбез тишелде. Ярга чыгып ямарга туры килде. Эт кебек арыдык. Житмәсә чирмешләр жиде кешемне әсир итеп алып киттеләр. Үзләренә дә өч кешесен дөмектердек дөмектерүен. Тик аннан нә куаныч. Жангали хан ни хәлдә соң?

— Әлегә жайда, әйткән сүзне тыңлый, кушканны үти.

Эшләр бөтенләй башкача иде, ләкин хәлнең асылын воевод Василий үз урнына килгән воеводтан яшерергә булды.

— Аның хатыны, бикәсе гажәп-хәйран гүзәл-матур диләр...

— Матур,— диде Василий кенәз.

— Акыллыдамы? — Иван Мороз китергән кружканы эчеп куйды да тозлы балыкка үрелде.— Артык чибәр хатын-кызда акыл сайрак була.

— Ханбикә матур да, акыллы да, Жангали аның кулында диярлек.

— Ху-ху, күр әле син аны. Димәк, дала нугае бәгенәң кызы Жангали ханны бөтереп итек кунычына тыккан. Беләсәңме, мин аны шулай булыр дип уйлаган идем дә. Жангалине мин күрәп беләм, бер дә ир-атлык заты күзгә чалынмаган иде. Кыска бәдәнле, кыяфәте ташка үлчим. Хөсетле, хатын-кыз да кирәкмидер аңа.

Кенәз Василий Иван Мороз каршына кружка тутырып әче бал куйды. Аннары пешекче китергән чучка маен Мороз алдынарак этәрде.

— Житеш, аша.

— Минем кешеләрне кем ашатыр икән анда.

— Борчылма, аларны ашатучы бар. Казан мәркәзе ризыкка бай кала. Мәскәүдә ипигә интеккән чаклар бар иде, ә монда барысы да мулдан һәм очсыз. Житешле яши болар, килеп дәрәс эшләгәнсең, рәхәт кылырсың.

— Ә син нигә соң кайтам да кайтам дип кенәгинәнең жилеген корытасың. Әйбәт булгач, үзең торыр идең. Бурсык син. Шулаймы ирештерә идек сине?

— Шулай. Ә сине Мороз дип.

— Әнә шуннан ябышып калды да миңа Мороз. Куптарып алмаслык итеп ябышты. Ә сине Бурсык дип атаучы юк. Синең кебек, белгәннәр әйтә-әйтүен, ләкин минем аңа бер дә исем китми.

— Татарлар бик кырыс халык, рәнжетмиләрме соң?

— Татар түгел без дип баралар мондагы төркиләр, болгарлар, имеш. Бәлкәм шулайдыр да. Мәгәр татар халкы кырыс түгел, Мороз. Кунакчыл, ихлас. Рәнжетсәләр син дә кырысланырсың. Әйтик, Мәскәүгә килеп, гаскәре белән кенәз Иван өстеннән хакимлек итсәләр.

— Син шулай хакимлек иттеңме?

— Иттем дә, итмәдем дә. Төрләсе булгалады. Аннары мин беркайчан да түрә булырга жыенмадым, Мороз. Ә менә сиңа ул килешеп торыр иде. Кыяфәтең дә килгән. Кем әле сиңа кенәз аты бирде?

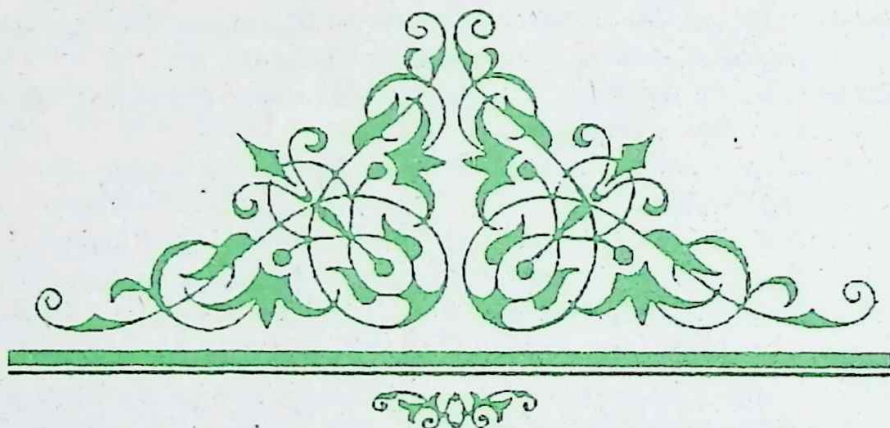
— Сиңа биргән Өченче Василий, Рәсәйнең олуг кенәзе. Ич оныта алмыйм. Ливониядәң сугышып кайткан гына идек, олуг кенәз баһадирларны сараена чакыртып алды һәм шунда... Беләсәңме, жылап жибәрә яздым. Шунда. Игелекле кеше иде, мәрхүм.

— Сиңа игелекле, күпләрнең бер гөнаһсызга башларын кистерде. Ярый, үлгән сыер сөтле була дигәндәй, бу сабий кенәз ниндиерәк соң. Тыны-тавышы бармы, халык арасына чыгамы?

— Күргәнем булмады. Анасыннан аерылмый да бугай. Митрополит Даниилне читләштерделәр, калганы хода кулында,— диде кенәз Иван Мороз.— Сер итеп кенә әйтик инде, Василий, мин янә бер житди эш белән килдем бирегә. Миңа әйткәннәре

хак булса, Жангали ханның абасы Шаһгали хан энесенә хат язган, имеш. Син урысларны Казаннан ку да, мине үз яныңа чакыр. Бергәләп урысларга каршы торырбыз. Өченче Василий үлгәч, безгә монда рәт-жай калмады, дип язып жибергән дип баралар.—Кенәз Мороз эчкәннән һәм майлы калжа ашаганнан соң ялтырап калган ирененә имән бармагын куйды.—Т-сс, миңа бу хакта телдән генә әйттеләр. Хакмы бу хәл. Хак булган хәлдә ханнарның икесең дә жәза көтә.

Дәваммы бар.



«Шура» журналы битләреннән

МИЛЛИ МӘЗӘКЛӘР

Бер адәм үзе каршында яшәү вә үлемнән тигез улдыгыннан бәхәс итә иде. Алай булгач, ни өчен үлмисең? —дип сорадылар.

— Минем каршында яшәү белән үлем барыбер, шуның өчен үлмимен, димештер.

Шунда ук.

* * *

Вәзирләрдән берсе Әбел-Гайнанга: «Ишәгенне ничек угырладылар?» —дип сорагач, Әбел-Гайнан: «Угрылар янында юк идем, шуның өчен ничек угырладыкларын белә алмадым» —дип җавап бирмештер.

Шура, 1908, № 8, 256 б.

* * *

Зина кылмак илә исеме чыккан бер зат Әбел-Гайнанга төрттерү теләге илә: «Безнең Басрада ни кадәр ялганчы бар?» —дигәч, Әбел-Гайнан: «Зиначылар санынча!» —дип әлегә затны оялтты.

Шунда ук.

* * *

Әбел-Сәкарның: «Кычкырышкан вакытта һәр кайчан тәрбиясез адәмнәр жиңәләр», —дигенә каршы Әбел-Гайнан: «Шуның өчен сиңа бер кеше дә каршы тора алмыйдыр», —димеш.

Шунда ук.

* * *

Падишаһлардан бере көлке өчен дип хозурына ике дивана китертмеш иде. Диваналар төрлечә көлкөләр итеп карасалар да, падишаһның кәсфе килмәдә, көлә алмады. Падишаһ исә моңа ачуы килеп, мәжнүннәргә кыйнар өчен дип хезмәтчесенә таяк китерергә боерды. Ошбу вакыт диваналардан берсе: «Ике идек, инде өч булдык!» —диде.

Шура, 1908, № 9, 296 б.

* * *

Вәкыйгъ бине Әсвәд Хорасанда вакытында мөнбәргә менеп, хотбә укыды вә хотбәсендә: «Аллаһе төгалә хәзрәтләре жир илә күкне алты ай эчендә яратты», —диде. Бер адәм торып: «Хата сөйләдең! Жәнабе Алла жир илә күкне алты көндә яратканы турында хәбәр бирмештер» дигәч, хатип: «Алты айны да азсынып, куркып кына әйткән идем», —диде.

Шунда ук.

* * *

Үзенә игелск итүче адәмгә диваналардан бере: «Аллаһе тәгалә сезне корчаңгы итсен!» дигән дога кылды. Мондый доганың сәбәбен сорагач, дивана: «Корчаңгы кешенең кашынуы кадәр дөньяда ләззәтле нәрсә юктыр, шундый бер ләззәтне татысын дип дога кылдым», диде.

Шунда ук.

* * *

Диваналардан бере ике эт ияртеп барадыр иде, бер белеше очрап, болай сөйләштеләр:

Белеш: Уемча, этләрнең бере сиңа житар, берсен миңа бирсәнә!

Дивана: Баш өсте! Кайсысын телисен?

Белеш: Ошбу карасын бир!

Дивана: Мөмкин түгел, анысын бик яратам.

Белеш: Алайса агын бир!

Дивана: Мөмкин түгел, анысын бигрәк яратам.

Шунда ук.

ХӘЛИФӘ МӘҤДИ ИЛӘ ХАТЫНЫ ХЫЙЗРАН АРАСЫНДА

Хәлифә: Шагыйремез Әбү-Диламәнең хатыны вафат итмеш, яныма егълап килде, шуны жиһазлап күмәр өчен кирәкле әсбап һәм житәрлек дәрәжәдә акча бирергә боердым.

Хыйзран: Әбү-Диламәнең хатыны шул минутта гына янымнан чыгып китте. Ирем Әбү-Диламә вафат улды, жиһазлап күмәр өчен бер нәрсәбез дә юк дип егълап киткән иде, мин исә кирәкле әйберләрне һәм акча биреп жиһәрдем...

Шура, 1908, № 10, 328 б.

* * *

Сатар өчен дип базарга бер куй алып килгән бер гарәптән берәү килеп хакны сорады. Гарәп: «Үзем 5 дирһәмгә сатып алган идем, әлбәттә, файда өчен йөрүм, 6 дирһәмгә сатуымны өмет итеп килдем, шаять 7 дирһәмгә алучылар булыр, бу үзе 8 дирһәмлек бар, әгәр дә милкегез булса, 9 дирһәмгә алырсыз, мин аны сезгә 10 дирһәмгә риза булып сатып бирәм», димештер.

Шунда ук.

* * *

Гарәпләрдән бере үтеп баручының башын таш атып ярмыш иде. Шунуң өчен бу гарәпне казый хозурына китерделәр. Казый: «Эш өчен таш атып, бу кешенең башын ярдың», дип сорагач, гарәп: «И казый, тугрысын сөйлим, мин таш илә моның башына атмадым, бәлки бу кеше үзе минем аткан ташка каршы килеп башы илә бәрелде!» — дип жавап бирде.

Шунда ук.

* * *

Бер егет хәстә булган вакытында: «Нәфсәң ни-нәрсә тели?» дип сорадылар. Егет исә: «Ике тәкә башы» дип жавап бирде. «Бу булмас!» дигәч, егет: «Алайса бер тәкәнең ике башы булса да ярар!» диде.

Шура, 1908, № 11, 360 б.

* * *

Һәбәнәканың дөясе югалгач: «Дөямне табып китергән кешегә ике дөя сөенче бирәм!» — дип кычкырды. Моның бу хәленнән көлделәр, бер дөя өчен ике дөя бирүдә ни мәгънә бар, диделәр. Һәбәнәкә: «Югалган нәрсәнең табылган вакытындагы ләззәткә бөтен дөнья кирәкми, сез аны белмисез!» дип жавапланды.

Шунда ук.

ТЕГЕРМӘН ТАРТТЫРУЧЫ БЕЛӘН ХӘЗРӘТЕ МӘГАВИЯ АРАСЫНДА

Мәгавия: Бу ишәгеңнең муенына ни өчен кыңгырау астың?

Гарәп: Йоклаган вакыт, ишәгем ялкауланып, ташны әйләндерүдән туктаса, кыңгырау тавышы бетүеннән сизәм дә, торып куам, кыңгырауның файдасы шул.

Мәгавия: Ишәгек туктап башын гына селкеп кыңгырауны тавышландырып торса ни эшләрсен?

Гарәп: Ишәк гапылы кайчан хәлифә гапылы кадәр булып житсен!

Шунда ук.

* * *

Әбү-Әлсабах исемле гарәпкә: «Йортыбызга дошман килде, Ватаныбызны саклар өчен сугышка хәзер бул!» дигәч, тегесе: «Алар мине, мин аларны белмәгән хәлдә, без бер-беребезгә ни сәбәп илә дошман булдық, гажәп, мин мондый дошманлыкның сәбәбен аңламадым», — дип жавап биргән.

Шура, 1908, № 14, 452 б.

* * *

— Иблиснең хатыны ни исемле? — дип сораган адәмгә Шәгъбә хәзрәтләре:

«Аларның никах мәжлесләрендә булмадым!» — дип жавап бирмештер.

Шунда ук.

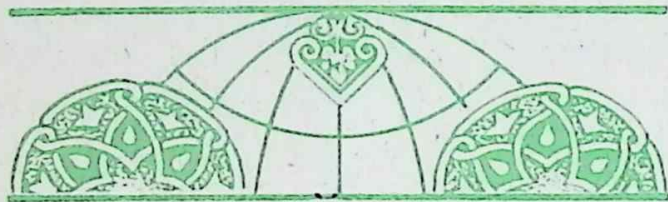
* * *

Адвокатлардан бере шигырь сөйләргә һәвәс итәр һәм көчәнен булса да кайбер нәрсәләр ижат итеп язар имеш, шигырьләренен ни дәрәжәдә булганлыгын белер өчен бер шагыйрьгә күрсәткән. Шагыйрь: «Бу кеби шигырьләр сөйләмәдекең хәлдә асылырмагамы мәхкүм улдың!» дия жавап биргән.

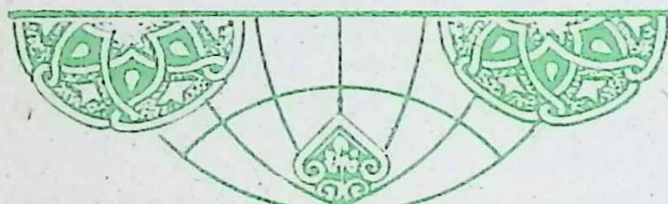
Шура, 1908, № 20, 645 б.

Жыючы: РАВИЛ ӘМИРХАН

ХРОНИКА,



ВАКЫТГАЛАР,



ФАКТЛАР

1991 елның 3—4 декабрендә Венада Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиевның Австрия һәм Америка эшлекле даирәләре белән сөйләшүләре булды. Сөйләшүләр барышында безнең республикага кредит бирү мәсьәләләре каралды. Бу кредит беренче чиратта азык-төлек товарлары, дарулар сатып алуга, шулай ук Америка һәм Канада белгечләре ярдәмендә бөртекле культуралары игүнең прогрессив технологиясен кертүгә төгаенланачак.

«Дженераль Моторс» фирмасы вәкилләре белән аларны Алабуга автомобиль заводын төзүдә катнаштыру мәсьәләсе буенча киңәшлешүләр һәм очрашулар булды.

«Винтер Банк» президенты Симон Москович һәм «Синкс» фирмасы рәисе Копровиц өфәндәләр белән нефтьне һәм нефть химиясе продуктларын Көнбатыш Европага илтүгә һәм эшкөртүгә кредит бирү турында килешүгә ирешелде.

Сөйләшүләрдә безнең яктан Татарстан республикасы премьер-министры урынбасары Р. Моратов һәм «КамАЗ» акционерлар җәмгыяте генераль директоры Н. Бөх катнашты.

5 декабрьдә Татарстан Республикасы Югары Советы рәисе Ф. Х. Мөхәммәтшин Югары Совет бинасында Япониянең СССРдагы илчәлегенә Сөясәт бүлегенә икенче секретаре К. Накамураны һәм шушы илчәлек атташесы Т. Уэноны аларның үтенече буенча кабул итте.

Дусларча өңгәмәдә сүз Татарстан Республикасы белән Россия Федерациядә делегацияләре арасындагы сөйләшүләрнең барышы, ике республика арасындагы сәйәси һәм экономик мөнәсәбәтләрнең үсеш юллары, Татарстанның базар мөнәсәбәтләренә күчүе, Татарстандагы иҗтимагый партияләр һәм агымнар, республикадан читтә яшәүче татарларның язмышы турында барды.

Кунакларны шулай ук безнең парламентның, аның даими комиссияләренә, депутат группаларының эше кызыксындырды.

Бөтенсоюз Татар иҗтимагый үзәге каршында «Җәмгыяте хөйрия» төзелде. Әлегә оешманың бурычлары: ятимнәргә, картларга, ярдәмчәсез калучыларга күп балалы һәм ялгыз аналарга матди ярдәм күрсәтү; татар балалар бакчаларын һәм мәктәпләрен төзекләндерүдә ярдәм итү, аларга уенчыклар һәм дәрәслекләр табып бирү; авыллардагы сәламәтлек саклау оешмаларын дарулар һәм башка кирәк-яраклар белән тәэмин итү; гарипләргә, күп балалы һәм ялгыз аналарга өйдә эшлөү шартларын булдыруда булышу...

Казандагы «Терминал» житештерү берләшмәсе житекчеләре һәм белгечләре декабрь аенда Кытайда булып кайттылар. Эшлекле очрашулар вакытында ике як өчен дә файдалы килешүләр төзелде. Бартер нигезендә, «Терминал» Кытайга ЭВМнар өчен кирәкле нәрсәләр жибәрерлек. Ә тегеләр исә «Терминал»ны жиңел промышленность эшләнмәләре белән тәэмин итөчөкләр. Кытайлыларны шулай ук урланган автомобильләргә табуда ярдәм итү торган жайланмалар да кызыксындыра. Киләчөктә бердәм предприятие оештыру күздә тотыла.

Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты Татарстан Мәдәният министрлыгының һәм халык депутатларының Казан шөһәр Советының элекке Казан сәнгать мәктәбе бинасына татар һәм рус телләрендә «Бу бинада 1919—1929 елларда атаклы татар рәссамы Бакый Идрис улы Урманче укыды» һәм «Бу бинада 1909—1923 елларда рәсем сәнгате академигы Николай Иванович Фешин эшләде» дигән эчтөлекле мемориаль такталар куярга дигән тәкъдимен кабул итте.

Казанда 17—20 декабрьдә «Мөстәкыйль җәмһүрият шартларында татар теленә дөүләт теле буларак яшәешен һәм үсешен тәэмин итү чаралары һәм милли мөғариф үсеше проблемалары» дигән темага фәнни-практик конференция үткөрелде. Галимнәр, укытучылар, мөғариф житекчеләре, журналистлар катнашында барган конференциядә татар телен дөүләт теле дәрәжәсенә күтөрү турында житди сөйләшү булды. Конференция бу турыда Татарстан Югары Советына мөрәҗәгать хаты белән чыкты.

19 декабрьдә Казан шөһәр мәдәният үзәге бинасында Татарстан рәссамнарының фикердәшләр мәҗлесе булды. Рәссамнарның эшлекле мәҗлесе үзләренә мөстәкыйль бөргелен оештыру өчен жыелган иде. Мәҗлестә рәссамнар К. Сафиуллин, Р. Сәлахов, М. Ильина, Х. Шәрипов, язучы К. Миңлебаев һәм башкалар чыгыш ясады. Татарстан үз рәссамнарын, сынчыларын, бизәүчеләрен, керамика һәм дизайн осталарын, сәнгать белгечләрен өзәрли алырлык сәнгать институты булырга тиеш. Татар сәнгать мәсьәләләренә багышланган басма (журнал яисә альманах) булдыру зарур эш.

Мөғлүматларны төрле чыганақлардан
Т. МУСИНА туплады.

«МИРАС» ПОЧТАСЫ



«ФАЙДАМ БУЛСА, МИН РИЗА»

Мөхтәрәм мөхәррир Флүн әфәнде!
Сезнең Сингапур аркылы жибергән хаты-
гызны алдым. Минә санга санап, хат язугыз
га бик зур рәхмәт.

«Мирас» журналының редколлегия әгъза-
сы итеп сайлавыгыз өчен дә рәхмәтлемен.
Минем яшем житмеш икедә инде, сезгә фай-
далы була алырмынмы? Әгәр берәр эшегезгә
яраклы дип санасагыз, шатланып булышырга
әзермен. Миңа нинди эшләр тапшырылуын
белдерегез. Мин һәм минем исемем Ватаны-
бызга файда китерерлек булса, мин ризамын.
Эшләрегездә мифафакыятләр теләп, ихтирам
белән:

хажи Темимдар Мухит (Япония)

«КЕМ, «ОЛУГ МӨХӘММӘД»ЛЕ ИТӘР?»

Мин кичә генә журналның беренче санын
алдым. Шундый тирән эчтәлекле журнал
әзерләп чыгаруыгыз өчен рәхмәт. Тик менә
биредә басылган әсәрләрнең башы 1991 ел-
дагы тәҗрибә рәвешендә чыгарылган санда
булуын ничек аңларга? Ул санны Татарстан
Республикасынан читтә яшәүчеләргә кайдан
алырга?

Хөрмәтле редакция! Бәлки сез миңа ничек
булса да ярдәм итәрсез? Мин акчасыннан
тормас идем, артыгын да түләр идем, тик
менә «Олуг Мөхәммәд» әсәренең башын гы-
на табып укыйсы иде. Бәлки мөрхәмәтле, рә-
химле кеше табылыр: мине «Олуг Мөхәм-
мәд»ле итәр.

Сезгә алдагы көннәрегездә зур уңышлар
теләп,
укучыгыз **Ирек Фирғалиев**.
(Ульяновски өлкәсе, Чардаклы районы, Абдул
авылы.)

«КАБАТ БАСТЫРЫГЫЗ»

Ниһаять түземсезлек белән көткән «Ми-
рас» журналының 1 санын кулыма алдым.
Иотлыгып укып чыктым. Охшады. Әмма кү-
нелемнең иң түрәндә берәз канәгатьсезлек
уанды.

Былытыр сынау санын басып чыгарган иде-
гез. Шул турыда «Кызыл таң» газетасында
хәбәр басылгач та, мин аны Уфаның бик күп
киоскаларында эзләдем, әмма тапмадым. Ә
сез бүген килеп 1992 елгы подписчикларны
журналның былтыргы санына бәйләнешле
ясагансыз! «Сәйфелмөлек китабы», «Олуг
Мөхәммәд» пьесасы, «Ислам дине—нинди
дин?» мәкаләсе, «Татар милләте оешу һәм
милли аң үсеше», «Төрөк теле дәрәсләре» бы-
елгы санга дәвам булып кергәннәр.

Без дә укучылар бит. Ярым-ярты поэма-
лар, пьесалар, мәкаләләр укуны сез дә ярат-
мыйсыздыр, чөнки аның мәгънәсе югала, ру-
хи канәгатьлек алмыйсың.

Әйтелгәннән чыгып, шуны тәкъдим итәсе
килә. Былытыргы санның матрицасы бәлки
саклангандыр. Ул санны өстәмә рәвештә ба-
сып, быелгы подписчикларга жиберсәгез иде.
Бәясен, почта расхотын өстәп, артыграк та
билгеләргә мөмкин.

Әгәр дә матрица сакланмаган булса, бер
генә чыгу юлын күрәм: Былытыр чыккан мате-
риалларны 1992 елның киләсе санның беренче
өзлөк күчәрләре басырга.

Минем тәкъдимем сездә аңлау табар, әбү-
нәчеләрнең өметен канәгатьләндерерсез ди-
гән зур ышаныч белән калам.

Әзһәр Фәхретдинов, пенсионер.
(Уфа.)

«ТЕЛӘСӘ НИНДИ БӘЯГӘ АЛЫР ИДЕМ».

Журналның 1992 елгы беренче санын ал-
гач, дүрт мәкалә һәм әдәби әсәрләрнең баш-
лары былтыр чыккан сынау санында басыл-
ганын белдем. Менә шул беренче санын каян
булса да табарга иде. Ярдәм итмәссезме? Те-
ләсә нинди бәягә шул тарихи журналны са-
тып алыр идем...

Киләсе май аенда сезнең журналга да язы-
лу хакын өстәп түлибездер инде. Булачак тү-
ләү суммасына, үткән елда чыккан журнал-
ның да бәясен өстәп (яңа бәя белән, әлбәттә)
шул журналыгызны яңадан бастырып тарат-
массызмы?

Тагын бер теләгем: киләсе саннарда кол
Галинең «Кыйссай Йосыф»ын бастырасыз
иде.

Фәйзелхак Зиннәтов (Стәрлетамак.)

«КАЙДА СОҢ ЖУРНАЛ?»

Мин сез чыгарган журналның беренче номерын алып, бик шатланган идем. Эчтәлеге дә һәм киләчәктәге планнары да күңелгә бик ошаганга, зур өмет белән 1992 елга язылган идем. Үзем генә түгел, дус-ишләремне, күрше-тирәләремне дә яздырган идем. Ләкин бүгенгә кадәр бер генә санын да алганым юк. Безгә газет-журнал шәһәрнең 44 элемтә бүлегә аша килә. Берничә мәртәбә почтага барып белештем, азрак кычкырышырга да туры килде. Ләкин нәтижә юк. Кайда соң ул? Язылган журналны кулга төшереп укырга язганмы-юкмы икән безгә, хөрмәтле редактор?

Авзал Ибраһимов (Казан.)

Редакциядән: ХОРМӘТЛЕ УКУЧЫЛАРЫБЫЗ!

Редакциябез теге яки бу журнал санын укучыларга ирештерүне үз өстенә алмый. Аның белән икенче оешмалар шөгыльләнә. Әйтик, сезгә, теге яки бу сан килмәсә, элемтә бүлегендә белешкәннән соң, түбәндәге адрес буенча мөрәжәгать итә аласыз: 420066 г. Казань, ул. Декабристов, 2. Типография ТГЖИ, ГЖЭ (газет-журнал экспедициясе), тел. 53-06-49.

Әгәр техник сыйфаты начар булса, журналны алыштырып алу өчен шул ук адрес буенча, басмаханәнең техник контроль бүлегенә (ОТК) жибәрүгез кирәк, тел. 53-07-62.

РЕЗЮМЕ

Июльский номер журнала открывается постоянной рубрикой «Общественная трибуна», где выступает академик Мирфатих Закиев.

Под рубрикой «Литературное наследие» мы продолжаем публикацию поэмы Котби «Сказание о Хосров и Ширин». Поэму перевел на современный литературный язык кандидат филологических наук Рифкат Ахметзянов. В этой же рубрике публикуется статья Гаяза Исхаки. В рубрике «Поэзия» публикуется поэма Роберта Ахметзяна «Булгарские фрагменты». В рубрике «Сцена» «Мирас»а, мы завершаем публикацию исторической драмы Нурмухаммета Хисамова «Юсуф-Зулейха». В постоянной рубрике «Из истории ислама» дается продолжение большого труда Ризы Фахрутдинова «Что за религия ислам?».

Под рубрикой «Татары зарубежья» дается завершающая часть статьи профессора Хосейского университета Камозава Ивао «Татары а Японии». Дискуссию на тему «Формирование татарского народа и татарской нации» продолжает ученый Рифкат Ахметзянов.

В рубрике «Историческое наследие» публикуется статья Искандера Измайлова. В рубриках «Исторические ценности», «История деревень» и «Памятники природы» со статьями выступают постоянные авторы нашего журнала.

Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит своих читателей с древними приемами народного врачевания.

Журнал продолжает новую рубрику «Библиотека «Мирас»а». Под этой рубрикой публикуется продолжение исторического романа писателя Мусагита Хабибуллина «Суюмбикэ Ханбикэ и Иван Грозный».

В рубрике «По страницам журнала «Шура» публикуются национальные анекдоты. Их собирал ученый Равил Амирхан.

Под рубрикой «Почта» «Мирас»а выступают наши читатели. В своих письмах они поднимают злободневные проблемы, предлагают разные пути их решения.

В заключение журнал знакомит читателей с короткими информацией, рассказывающими о значительных событиях в жизни татарского народа.

SUMMARY.

The «Social Tribune» rubric opens the July number of the magazine with Mirfatich Zakiev's article.

In the «Literary Heritage» we continue publishing Kotbi's poem «The Legend of Khosrov and Shirin» translated into Modern literary Tatar by Rifkat Ahmetzianov, Philol. Cand. Here also articles by Gaiaz Iskhaki are published.

In the «Poetry» rubric Robert Ahmetzian(ov)'s poem called «The Bulgarian Fragments» is placed.

In the «Stage in the Miras» we conclude the historical drama by Nurmuhammet Hisamov «Yousuf—Zuleiha».

«Islam—What Religion is It?» is being continued in the rubric «From the History of the Islam» (by Riza Fahrutdinov).

In the «Tatars Abroad» comes the concluding fragment of the «Tatars in Japan» by Kamozaawa Iwao, Prof. of the Hosei University, Japan.

Rifkat Ahmetzianov takes part in the discussion on the formation of the Tatar nation.

In the «Historical Heritage» articles by Iskander Ismailov, are placed.

In the «Historical Valuables», «History of the Villages», and «Monuments of Nature» our regular authors appear with their articles.

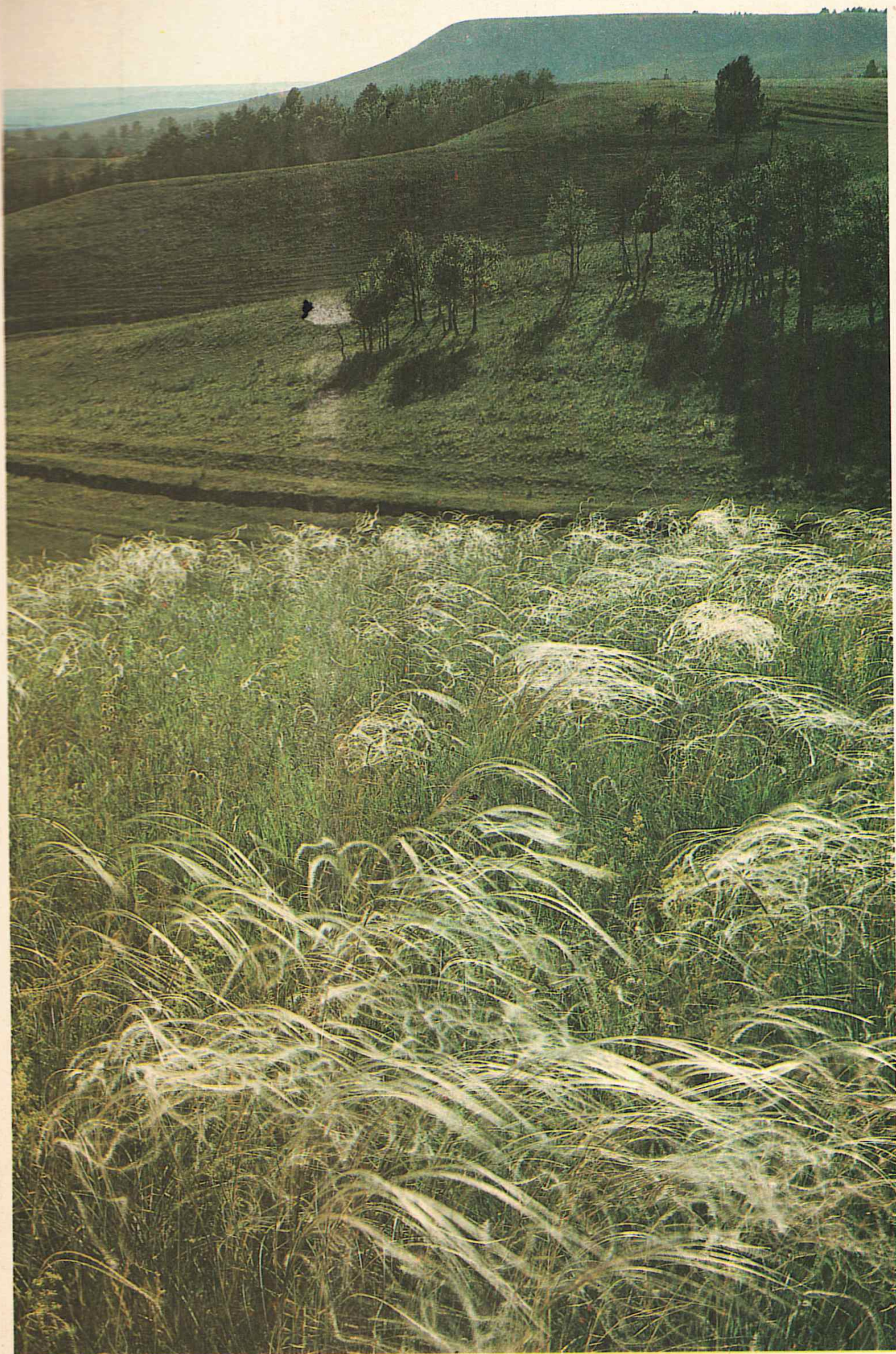
The «Folk Medicine» acquaints the readers with some ancient ways of treatment diseases.

The magazine continues its new rubric named the «Library of the «Miras». Here comes continuation of Musagid Habibullin's historic novel «Suyumbike-Khanbike and John (Ivan) the Terrible».

In «Some pages of the «Shura» Magazine» national anecdotes collected by Ravil Amirkhan are offered.

In the «Mail of the «Miras» one can find letters from our readers where they touch upon actual problems and suggest ways of solving them.

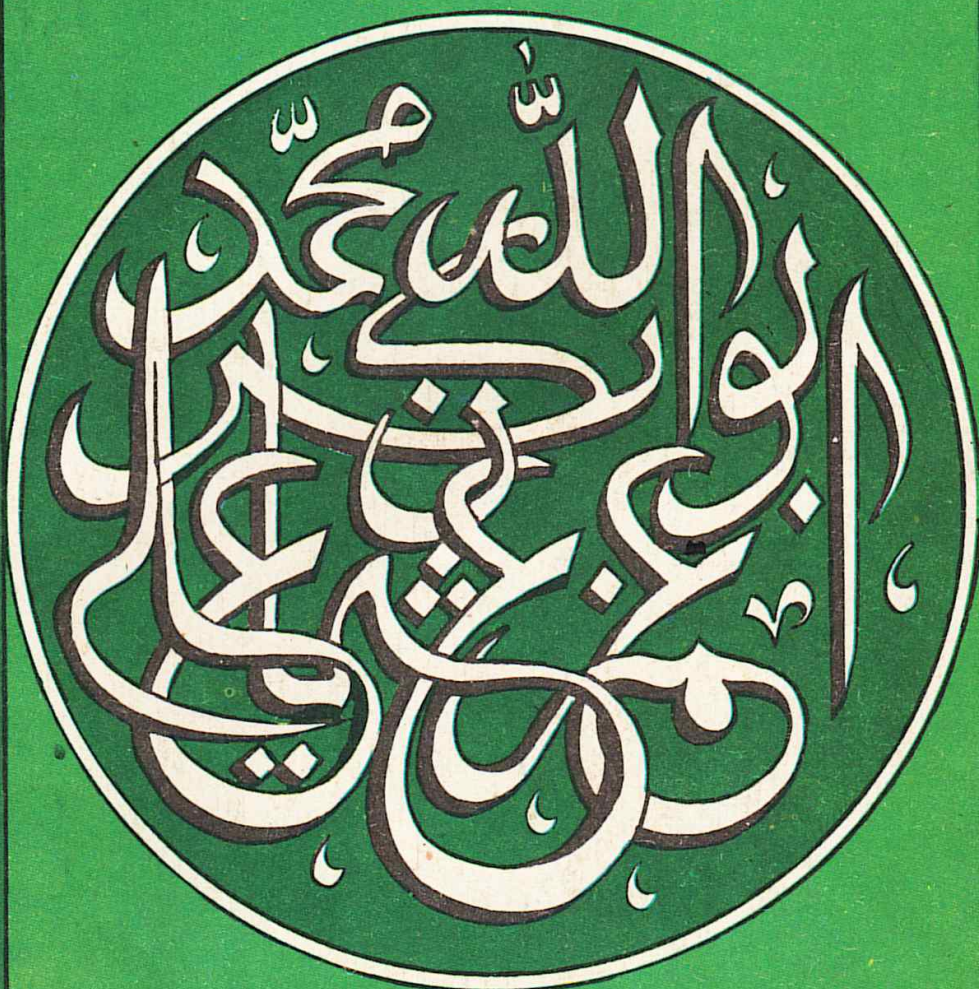
In conclusion the magazine acquaints its readers with short informations on significant events in the life of the Tatar people.



Чатыр тау. Монда зур гына байбаклар колониясе яши, тау битләрендә сирәк очрый торган дала үсемлекләре сакланып калганнар.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد شکرو بیاس اول احمد ملک دایم بی زوال اول صمد
ملکت ایچره بلاشک اول احمد آنی باقی ذوالجلال بلدک ایمدی



آندن صنگره آنک دوستی محمد پیغمبر لرگزیده سی اول احمد
قاب قوسین مقامی اول احمد آنک اوزره تلیم درود اولسون ایمدی

قل علی «فضله» یوسف

آندن صونکره دخی غم خطاب اولغی علم ایچر مشهور ایردی آنک عادی
یوزینک ایرت آرتق ایردی آنک فضل تورت نیک تورت یوز صجد بناقلش ایمدی

آندن صونکره اول صدیق صلب غار غار ایچنده مصطفائی دوتدی اولیار
یار اولغا حاضر کلدی دوتما دی غر آنک صدق قهولارن ارتق ایمدی

فهی دقت عطا ویرمش آنکا عفا جهج قرآن خطاسیزین دوزمش ایمدی

مشهور لکی لاسیف الان والفقر لافتی الاعلی کرا ایمدی

آندن صونکره ایچی غشا شهید وار آنک وصفین قرآن ایچره اوکدر جبار

آندن صونکره چشم کیر علی کرا یوزینک هزار عسکر اوزر میاستلار